

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
БИЛИМ БЕРҮҮ жана ИЛИМ МИНИСТРЛИГИ**

**Б. ОСМОНОВ атындагы ЖАЛАЛ-АБАД
МАМЛЕКЕТТИК
УНИВЕРСИТЕТИ**

Маданияттар аралык байланыштар жана лингвистика кафедрасы

Кол жазма укугунда

УДК: 811.11-112:811.512.154:811.111:82.1

ЖАПАРОВА ГУЛНАРИДА ТОКТОРАЛИЕВНА

«КЫЗ ДАРЫЙКА» ПОЭМАСЫНА ЛИНГВОПОЭТИКАЛЫК АНАЛИЗ

(кыргыз тилинен англис тилине жасалган котормонун негизинде)

10.02.20 – тектештирме-тарыхый, типологиялык жана салыштырма тил
илими

Филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу
үчүн жазылган диссертациялык иши

Илимий жетекчи: ф.и.д., профессор Караева З.К.

БИШКЕК – 2023

МАЗМУНУ

КИРИШҮҮ	4
I БАП. ЭЛДИК ПОЭМАНЫ ИЗИЛДӨӨНҮН ТЕОРИЯЛЫК НЕГИЗДЕРИ	15
1.1. Лингвопоэтиканын калыптанышы жана өнүгүшү	15
1.2.Лингвопоэтиканын чет өлкөлөрдө (АКШ, Англия, Франция, Германия) изилдениши.....	25
1.3.Лингвопоэтиканын Россияда изилдениши.....	28
1.4.Лингвопоэтиканын Кыргызстанда изилдениши.....	34
Биринчи бап боюнча жыйынтыктар	50
II БАП. ЭЛДИК ПОЭМАНЫН КОТОРМОСУН ИЗИЛДӨӨНҮН МЕТОДОЛОГИЯСЫ ЖАНА МЕТОДДОРУ	51
2.1. Лингвопоэтикалык каражаттарды изилдөөнүн методологиясы.....	51
2.2. Элдик поэма жана аларды которуунун ыкмалары.....	60
Экинчи бап боюнча жыйынтыктар.....	70
III БАП. ЭЛДИК ПОЭМАНЫН КОТОРМОЛОРУНА ЛИНГВОПОЭТИКАЛЫК АНАЛИЗ	71
3.1. Элдик поэмадагы фонетика-фонологиялык каражаттарды которуунун жолдору.....	71
3.2. Морфологиялык каражаттарды которуунун жолдору.....	82
3.3.Элдик поэмадагы лексикалык каражаттарды которуунун жолдору.....	93
3.4.Элдик поэманы англис тилине которууда синтаксистик каражаттардын берилиши.....	114
3.5.Элдик поэманын англис тилиндеги котормолоруна стилистикалык анализ.....	117
3.6.Элдик поэманын англис тилиндеги котормолоруна адабий анализ.....	138
3.7.Элдик поэманын англис тилиндеги котормолоруна семиотикалык анализ.....	156
3.8. Кыз Дарыйка поэмасындагы экстралингвистикалык факторлордун тийгизген таасири.....	165

Үчүнчү бап боюнча жыйынтык.....	182
ЖАЛПЫ КОРУТУНДУ.....	183
КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАР.....	187
Кыргыз тилинен англис тилине алынган этнографизмдер.....	206

Киришүү

Лингвопоэтика – адабият таануу менен лингвистиканын чегинде турган филологиялык тармак.

Көркөм чыгарманын тилин, тилдик бирдиктердин көркөм чыгармада колдонулуш өзгөчөлүктөрүн, алардын эмоционалдык-экспрессивдик, эстетикалык функциясын изилдеп, көркөм чыгарманын жана жалпы эле адабий системанын структурасындагы негизги компоненттерди бөлүп көрсөтүү менен, алардын формалдык структуралар менен болгон байланышын ачып берет. Лингвистикалык поэтика тилдин вербалдык белгилердин, формалдык структуралардын поэтикалык, стилистикалык функцияларын, семиотикалык каражаттарды жана мүмкүн болгон комбинацияларын адабий системанын мазмундук структурасынын элементтери менен биримдикте изилдөөгө алат. Лингвопоэтиканын негизги объектиси болуп поэтикалык тил жана көркөм адабияттын тили эсептелет. Лингвистикалык поэтиканын системалык түзүлүшүнүн негизин көркөм чыгармада колдонулган тилдик фактылардын классификациясы түзөт да, поэтикалык фонетика, поэтикалык морфология, поэтикалык синтаксис, поэтикалык семантика, поэтикалык лексикологиядан түзүлөт. Лингвопоэтика-стилистика, лингвостилистика, кеп маданияты, риторика, эстетика менен тыгыз карым-катышта өнүгөт.

Ал эми бул маселелерди лингвопоэтикалык иликтөөнүн негизинде гана чечүүгө болору эбак эле далилденген. Мына ушул жагдайды эске алып, элдик поэмага лингвопоэтикалык анализ жүргүзүүгө киришип отурабыз. Биз диссертациябызда “Кыз Дарыйка”, “Кыз Сайкал”, “Ак Мөөр”, “Олжобай менен Кишимжан” элдик поэмаларындагы пайдаланылган лингвопоэтикалык каражаттарды талдоо менен көркөм сөз искусствосундагы тилдин жалпы лингвистикалык функциясынын өзгөчөлүктөрүн жана котормонун реализацияланышын системага салууну лингвопоэтикалык изилдөө аркылуу жүргүзөбүз.

Элдик поэманы которуу – поэмага башка тилде жан киргизүү, башка элдин талабына, психологиясына, кыскасы, которулуп жаткан тилдин ээлеринин менталитетине дал келтирип кайра жазып чыгуу дегендик. Бул көркөм чыгарманы которуунун өзгөчөлүктөрүн камтыйт. Анткени которулуп жаткан чыгарманын стили, поэманы түзүүдөгү тилдик каражаттарды иштетүү өзгөчөлүктөрү, өзгөчө салыштыруулары, күтүлбөгөн метафоралары, эпитеттери жана философиялык көз караштары бар, ошону дал өзүндөй которуу үчүн которулуп жаткан тилден адабий мотивдерди, формулаларды, троптун түрлөрүн, стилистикалык фигураларды табуу зарыл. Мындан сырткары дүйнө элдеринин оозеки чыгармаларында ар бир элдин адабиятында (фольклорунда) образ түзүү ыкмалары бар. Ошондуктан бардык элдердин фольклорундагы аялдардын образын бир кылкада карап, окшош деп айтууга кыйын. Ар бир элдин өзүнүн тарыхына, жашоо шартына, улуттук көз карашына дүйнө таануусуна, салтына, ал эле эмес диний ишенимине жараша фольклордук көркөм образдар жаралып, алардын формасы да мазмуну да түрдүү болушу - мыйзамдуу көрүнүш. Жалпысынан караганда, көркөм стилдин поэзия жанрындагы образдар системасынын, эстетикалык табит маселесинин башка жанрлардан айырмаланышы да котормодо өзүнчө проблема жаратат.

Кыргыз тилиндеги чыгарманы англис тилине которуу өзгөчөлүктөрдү - которуу жолдорун иштеп чыгуу, котормодо колдонулган трансформацияларды изилдөө жана аларды колдонуу себептерин көрсөтүү, которуу жолдоруна мүнөздөмө берүү, түпнускага жана анын котормосуна лингвопоэтикалык, лингвостилистикалык, адабий жана семиотикалык анализ жүргүзүү, котормонун экстралингвистикалык жана функционалдык стилистикалык факторлорун аныктоо максатында белгилүү окумуштуу лингвисттердин эмгектери теориялык жана методологиялык негиз болду. Поэманы которууда негизги маселе катары тилдин спецификалык өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен, чыгармадагы көркөм образды башка тилдин каражаттары аркылуу анын өзгөчөлүгүн, негизги ойдун түпкүлүгүн,

мазмундук биримдигин жана стилин сактоо менен котормо тилде кайрадан иштеп чыгуу жана экстралингвистикалык кырдаалды эске алуу менен чыгарманы адекваттуу которууну эсептедик. Ошондуктан поэманы терең түшүнүүнү, кылдат мамилени биринчи милдет кылып алдык. Натыйжада, поэтикалык чыгарманы кыргыз тилинен англис тилине которуу аркылуу кыргыз элинин каада-салттарын жана маданиятынын өзгөчө экендигин, кылымдардан бери келе жаткан тарыхый өнүгүүсүн, дүйнөнү кабылдоо өзгөчөлүгүн адекваттуу жеткирүүгө шарт түзүлдү.

Изилдөөгө алынып жаткан элдик поэма адегенде оозеки формада, анан жазма түрүндө элге тараган жана анын өзүнүн стили, тилдик каражаттардын иштетилишинин өзгөчөлүктөрү жана турмуш-жашоого, сүйүүгө карата философиялык көз караштары болгон. Поэтикалык стиль образдуу – эстетикалык өзгөчөлүгү менен башка стилдерден айырмалананып турат.

Мындай сюжеттер түрк элдерине исламдын таралышы аркылуу келген. К. Алимановдун негизги милдети – Куранда жазылган түрдүү поэтикалык трактаттарды, пайгамбарлардын, сахабалардын турмушун чагылдырган эпизоддорду негиз кылып, көркөм чыгармаларды, поэмаларды жазып ошол аркылуу ислам динин элге жеткирген. Анын айтайын деген оюн, идеясын, маанайын жеткирүү үчүн өзгөчө коннотацияга бай түшүнүктөр, сөздөр, сүйлөмдөр колдонулат. Чыгармадагы айрым бир сүйлөмдөр көркөм элестүү көрүнүштү сүрөттөп жеткире алуучу күчкө ээ. Чыгарманын поэтикалык тилинин өзгөчөлүгүнө көңүл буруу менен бул маселелерди лингвопоэтикалык талдоонун негизинде гана терең изилдөөгө болорун эске алып, биз эмгегибизде элдик поэмага жана анын котормолоруна лингвопоэтикалык анализ жүргүзүү менен көркөм образдарды жаратууда колдонулган тил бирдиктеринин стилистикалык коннотацияларынынын маанисин ачып берүү жана аларды коннотативдик деңгээлде которуу жолдорун аныктоого аракет жасалды. (Караева З. К. “Перевод и Семиотика”)

Лингвопоэтикалык анализ берүүдө тилдин формасы чыгарманын мазмунун түзүүдө кандай катыша тургандыгын билдирип, адабият менен

тыгыз байланышкан [Липгарт, 1996:269]. Лингвопоэтикалык талдоо В.Я. Задорнованын [Задорнова, 1986:32] жана А.А. Липгарттын [Липгарт, 1998:92-93] эмгектеринде биринчи жолу иштелип чыккан, кыргыз чыгармаларына лингвопоэтикалык талдоо жүргүзүү З. Караеванын [Караева, 2006:312], Б.Ш. Усубалиевдин [Усубалиев, 1994:196] эмгектеринде тереңдетилип берилген.

Кыргыз чыгармаларын англис тилине которуу өзгөчөлүктөрү, которуу жолдорун иштеп чыгуу, котормодо колдонулган трансформацияларды, интерпретацияларды изилдөө жана аларды колдонуу мүмкүнчүлүктөрүн ачып берүү, котормо жолдоруна мүнөздөмө берүү, түп нускага жана анын котормосуна лингвопоэтикалык, лингвостилистикалык, адабий жана семиотикалык анализ жүргүзүү, котормонун экстралингвистикалык факторлорун аныктоо максатында белгилүү окумуштуу лингвисттердин эмгектери теориялык негизде колдонулду. Котормо илиминин теориясынын негизинде поэтикалык чыгармаларды которуу маселелери көптөгөн лингвисттердин: Аристотелдин, Л.С. Бархударовдун [Бархударов, 1973:97-101], О. С. Ахманованын [Ахманова, 1966:355], В.Н. Комиссаровдун [Комиссаров, 1978:229], Т.А.Казакованын [Казакова, 2000:320] жана Я.И. Рецкердин [Рецкер, 1982:159] эмгектеринде изилденген. Изилдөөчүлөрдүн көңүлүн котормочунун ишин татаалдаштырган поэтикалык чыгармалардын өзгөчө спецификасын белгилөө менен чыгарманын формасын сактоо же жоокердин эпикалык образын берүү сыяктуу маселелерге көңүл бурулган.

Изилдөөнүн теоретикалык-методологиялык негизи жана илимий булактары катары төмөндөгү окумуштуулардын эмгектери пайдаланылды: В.Я. Задорнова (1992), Ю.Найда (1981), А.Д.Швейцер (1988), Ч. Моррис (1998), Ч. Пирс (2000), В.С. Виноградов (2001), О.С. Ахманова (1979), Г.О. Винокур (1991), И.В. Арнольд (1975), И.Р. Гальперин (1981), Б.М. Левицкая (1963) ж.б.. Ошондой эле кыргыз тилиндеги көркөм чыгармаларды жана котормолорду изилдөөчү окумуштуулардын эмгектери пайдаланылды: Аларга З. К. Караева (2006), Т.С. Маразыков (1996), Т. Аширбаев (2000),

С.Ж. Мусаевдин (2000), Б. Ш. Усубалиев (1994), В.Шаповалов (2004) ж.б. Кыргыз чыгармаларын которуудагы лингвистикалык, экстралингвистикалык, семиотикалык өзгөчөлүктөр жана котормочулуктун теоретикалык-методологиялык маселелери З.Караеванын [Караева, 2006:106] илимий эмгегинде изилденген.

Изилдөөнүн актуалдуулугу “Кыз Дарыйка” элдик поэмасын алгачкы жолу англис тилине которуу менен, аталган поэманы жана анын котормосуна лингвопоэтикалык атайын илимий деңгээлдеги иликтөө жүргүзүлгөндүгү менен түшүндүрүлөт. Лингвопоэтикалык иликтөө аркылуу көркөм чыгармада колдонулган жана чыгарманын өзгөчөлүгүн, кайталанбастыгын аныктай турган фонетикалык, лексикалык, грамматикалык, стилистикалык мүнөздөгү лингвистикалык каражаттардын бардык түрлөрүнүн биригүүсү менен тексттин идеялык – көркөм мазмунун ачуудагы аткарган ролун аныктоо жана алардын коннотативдик деңгээлде которулушун изилдөө негизги маселе катары каралат.

Бул максатка байланыштуу лингвопоэтиканын изилдөө жолун ачат. Филологиялык дисциплиналардын контекстинде ээлеген ордун аныктоо үчүн көркөм адабият тилин изилдөөгө илимий көз караштардын эволюциясына көз салуу милдети коюлат. Ошондой эле котормо илиминде экстралингвистикалык релевантулуктардын өзгөчөлүктөрү эске алынбай келген, б.а. системага салынбай келген. Биз илимий ишибизде котормо категорияларын илимий курал катары пайдалануу менен лингвопоэтикалык каражаттардын негизинде алгачкы жолу системага салып изилдөөгө аракет жасалат.

“Кыз Дарыйка” элдик поэмасынын котормосу аркылуу эмпирикалык маалыматтарды илимий анализдөө жана теориялык жалпылоо болуп саналат. Коомдун этноулуттук чөйрөсү жөнүндөгү билимди жаңы теориялык тыянактар менен байытуу, практикалык мааниси бар конкреттүү милдеттерди чечүү болуп саналат. Дүйнөнүн көптөгөн өлкөлөрүнүн турмушунда этностук фактордун ролун, азыркы өнүккөн мезгилде кыргыз

элин таанып билүүчүлүк, теориялык жана практикалык жактан чоң мааниге ээ болот. Изилдөөчүлөрдүн теориялык тыянактары жана практикалык сунуштары азыркы татаал этностук процесстерди андап билүүгө, улуттар аралык конфликттердин себептерин түшүнүүгө жана жөнгө салуу жолдорун табууга, улуттук аралык мамилелерди оптималдаштырууга көмөктөшөт. Лингвопоэтикалык талдоо В.Я. Задорнованын жана А.А. Липгарттын эмгектеринде биринчи жолу иштелип чыккан, кыргыз чыгармаларына лингвопоэтикалык талдоо жүргүзүүдө З.К. Караева, Б.Ш.Усубалиев, А. Оморов, А. Э. Абдыкеримова, А.О. Ормонбекова, Т. К. Сыдыковалардын эмгектеринде тереңдетилип берилген. Кыргыз чыгармаларын англис тилине которуу өзгөчөлүктөрү, которуу жолдорун иштеп чыгуу, котормодо колдонулган трансформацияларды, интерпретацияларды изилдөө жана аларды колдонуу мүмкүнчүлүктөрүн ачып берүү, котормо жолдоруна мүнөздөмө берүү, түп нускага жана анын котормосуна лингвистикалык, стилистикалык, адабий жана семиотикалык анализ жүргүзүү, котормонун экстралингвистикалык факторлорун аныктоо максатында белгилүү окумуштуу лингвисттердин эмгектери теориялык негизде колдонулду. Котормо илиминин теориясынын негизинде поэтикалык чыгармаларды которуу маселелери көптөгөн лингвисттер: Аристотель, Л.С.Бархударов, О. С. Ахманова, В.Н. Комиссаров, Т.А.Казакова, Я.И.Рецкер жана П.Ньюмарк эмгектеринде изилденген. Изилдөөчүлөрдүн көңүлүн котормочунун ишин татаалдаштырган поэтикалык чыгармалардын өзгөчө спецификасын белгилөө менен, чыгарманын формасын сактоо же жоокердин эпикалык образын берүү сыяктуу маселелерге көңүл бурулган. Биринчиден, лингвопоэтикалык талдоо улуттун тарыхый эс тутумун ойготууга, улуттук баалуулуктарды, алардын маани-маңызын тааный жана баалай билүүгө чоң өбөлгө түзөт, ал эми бул болсо бүгүнкү күндөгү эң негизги көйгөйү экендигин атайын түшүндүрүп отуруунун кажети жок. Бир тилден экинчи бир тилге поэмаларды которуу аркылуу башка элдин тилдик жана дүйнө таанымдык өзгөчөлүгүн таанууга болот. Анткени элдик

поэмалар аркылуу берилген улуттун маданияты өзүнө тиешелүү өзгөчөлүктөрү бар, адамдагы материалдык, руханий ишмердүүлүктүн, социалдык-тарыхый, эстетикалык, моралдык нормалардын, баалуулуктардын натыйжасы болуп саналат. Мына ушуга байланыштуу бул илимий иште элдик поэманын англис тилине которулушу жана андагы тилдик каражаттар, эки элдин дүйнө таанымынын чагылдырылышын талдоого арналгандыгы менен **актуалдуу** болуп саналат.

Изилдөөнүн объектиси - Кыз Дарыйка элдик поэмасынын котормосуна лингвопоэтикалык анализ.

Изилдөөнүн предмети – которулган чыгармага лингвопоэтикалык анализ жасоо менен чыгармадагы колдонулган фонетикалык, лексикалык, синтаксисттик, стилистикалык көркөм сөз каражаттары, салыштыруулар, фигуралар жана аларды которуу жолдору, которууда адекваттулукка жетишүү үчүн зарыл болгон экстралингвистикалык факторлор, чыгарманын негизги идеясын берүүдө колдонулган филологиялык, адабий жана семиотикалык элементтер болуп саналат.

Изилдөөнүн негизги материалы катары кыргыз акындарынын поэтикалык чыгармалары, алардын ичинен XIX кылымдын акыры XX кылымдын башынан баштап элге оозеки айтылып келген, көркөм эл адабиятында сакталган, элдик акындардын чыгармалары англис тилине которулуп кирди.

Изилдөөнүн максаты – лингвопоэтикалык анализ жүргүзүү аркылуу элдик акындардын чыгармаларынын жана алардын котормолорунун тилдик жана экстралингвистикалык табият-маңызын, өзгөчөлүктөрүн жана көркөм чыгармалардын тилинин эстетикалык функциясын ачып берүү; тектеш эмес эки тилдеги ыр түзүлүштөрүнүн стилистикалык өзгөчөлүктөрүн, алардын жалпылык менен айырмачылыктарын белгилеп көрсөтүү; котормонун экстралингвистикалык, адабий жана семиотикалык аспектин аныктоо;

бүтүн бир система катары калыбына келтирүү.Изилдөөнүн максаты төмөнкүдөй **милдеттерди** чечүүнү талап кылды:

- 1) жалпы тил илиминде, кыргыз жана англис тилдеринде чыгармаларды лингвопоэтикалык өңүттө изилдөөнүн жана аларды которуунун илимий-теориялык, методологиялык, методикалык маселелерин аныктоо;
- 2) кыргыз чыгармаларын англис тилине которууда улуттук өзгөчөлүктөрүн мүнөздөп берүү;
- 3) элдик поэмалардын котормосун изилдөө иштеринин өнүгүү этаптарын, табиятын, өзгөчөлүктөрүн иликтөө;
- 4) кыргыз жана англис чыгармаларына тиешелүү болгон тилдик каражаттарды түрдүү деңгээлде салыштырып талдоо.
- 5) кыргыз чыгармаларын англис тилине которууда түп нусканын адекваттуулугун сактоонун жолдорун белгилөө.

Изилдөөнүн методдору катары компоненттик анализ жүргүзүү, семантикалык-семиотикалык, тарыхый, маданий, типологиялык-салыштырма методдору, сыпаттама, моделдештирүү, модуляциялык ыкма, контекстуалдык анализ, трансформациялык методдору колдонулду. Поэтикалык тексттин маанисин берүүдө лингвопоэтикалык иликтөө методу колдонулду.

Илимий иштин жаңылыгы “Кыз Дарыйка” элдик поэмасы алгачкы жолу которулуп, лингвопоэтикалык анализдер жасалды. Элдик поэманы англис тилине которуунун өзгөчөлүктөрүн биринчи жолу илимий деңгээлде изилдөө менен тектеш эмес эки тилдин жалпылыгы менен айырмачылыктардын негизинде которуу жолдорун иштеп чыгуу менен бирге алардын лингвистикалык жана экстралингвистикалык релеванттуулуктарына көңүл бурулду. Улуттун тарыхын гана камтыбастан, элдик поэманын өзгөчөлүгү менен айырмаланып, коомдун өсүп-өнүгүүсүнүн түрдүү баскычтарын,

улуттук өзгөчөлүгүн, чагылдырган элдик поэмасына лингвопоэтикалык ыкмалар менен анализ жасалышы иштин илимий жаңылыгын түзөт. Диссертацияда улуттун идеялык эстетикалык баалуулуктары, өзгөчөлүктөрү, дүйнөнү таанып билүү, тарбиялык-дидактикалык маселелер б.а. комплекстүү релеванттуулуктар камтылды. Лингвопоэтикалык ыкма менен катар экстралингвистикалык каражаттар, тарыхый, социалдык, когнитивдик, эстетикалык, психологиялык, маданий, семиотикалык релеванттуулуктар колдонулду. Лингвопоэтикалык каражаттарды изилдөөнүн негизинде мисалдар системага салынып, алардын функциялык өзгөчөлүктөрү такталды жана которуу ыкмалары аныкталды.

Илимий иштин практикалык мааниси – семинарларда, практикалык грамматика, лексика, стилистика сабактарда колдонулат. Элдик поэма алгачкы жолу англис тилине которулуп басылып чыгып, которулган чыгармаларга лингвопоэтикалык анализ жүргүзүлдү. Котормолорду жана жүргүзүлгөн анализдерди котормо таануу илимин өнүктүрүүдө колдонууга болот. Изилдөөдөгү теориялык материалдарды, жоболорду кыргыз жана англис тилдерин үйрөнүүдө, жогорку окуу жайларындагы “Семиотика”, “Адабий анализ”, “Котормо таануу”, “Лингвистикалык анализ”, “Котормонун теориясы жана практикасы”, “Маданияттар аралык байланыштардын негиздери” сабактары боюнча котормочулук багыттагы практикалык программалык материалдарды өздөштүрүүдө жана көркөм которуунун практикалык маселелерин тереңдетип изилдөөдө пайдаланса болот. Изилдөөнүн каражаттары лекцияларга, тандалма сабактарга, адабият таануу сабактарынын лекцияларда колдонулат. Изилдөө аркылуу тектеш эмес тилдердеги поэманы которуудагы экстралингвистикалык факторлордун тийгизген таасирин окурмандар практикалык жактан көрө алышат. Келечекте кыргыз тилинен англис тилине түз которууга аракет жасаган изилденүүчүлөргө, котормочуларга маанилүү ресурс боло алат.

Изилдөөчүнүн жеке салымы кыргыз тилиндеги поэтикалык чыгармаларды англис тилине которуу менен котормо жолдорун

системалаштыруу, поэманы которуу өзгөчөлүктөрүн иштеп чыгуу жана тектеш эмес тилдерди салыштыруу үчүн лингвопоэтикалык иликтөө жүргүзүү, теоретикалык жана практикалык материалдарды топтоо, котормочулук трансформацияларды саптардын котормолорунун негизинде көрсөтүп берүүдө.

Изилдөөчүнүн жеке салымы кыргыз тилиндеги поэтикалык чыгармаларды англис тилине которуу менен котормо жолдорун системалаштыруу, поэманы которуу өзгөчөлүктөрүн иштеп чыгуу жана тектеш эмес тилдерди салыштыруу үчүн лингвопоэтикалык иликтөө жүргүзүү, теоретикалык жана практикалык материалдарды топтоо, котормочулук трансформацияларды саптардын котормолорунун негизинде көрсөтүп берүүдө.

Коргоого коюлуучу негизги жоболор:

1. Лингвопоэтикалык анализдердин негизинде элдик поэманын өзгөчөлүгүн кыргыз тили аркылуу көрсөтүү; Элдик поэманы системалуу түрдө изилдеп, анын лингвистикалык каражаттарына семантикалык анализ жасоо; Лингвистикалык анализ – элдик поэмада колдонулган жана анын бөтөнчөлүгүн, кайталанбастыгын аныктап турган1) фонетика-фонологиялык; 2) морфологиялык; 3) лексикалык; 4) синтаксистик деңгээлдерде анализдөө;
2. Лингвопоэтикалык анализ аркылуу поэманын стилистикалык каражаттарын иликтеп, алардын денотативдик жана коннотативдик маанилерин аныктап кыргыз маданиятындагы поэманын тилдик жактан баалуулугун көрсөтүү;
3. Поэма лингвопоэтикалык жактан анализге алынып, лингвопоэтикалык ыкма менен иликтенип поэма филологиялык (адабий) анализ жасалып, анын негизги идеясын ачып көрсөтүү; Адабий анализде чыгарманын идеясын берүү жана экстралингвистикалык факторлордун окурманга таасир этүүсү

каралат. Элдик поэманын идеясы болгон «намыс», «сүйүү» түшүнүктөрү талдоого алынат;

4. Лингвопоэтикалык талдоо жүргүзүүдө семиотикалык каражаттарга анализ берүү менен тектеш эмес тилдердин өзгөчөлүктөрүн көрсөтүү; Лингвопоэтиканын жана котормонун негизинде аныктап, котормо илиминин аткарган милдетин белгилөө; 5. Жалпы эле элдик поэманын адекваттуулугуна жетишүүдө котормодогу лингвистикалык жана экстралингвистикалык факторлордун таасирин көрсөтүү жана алардын котормодогу ролун аныктоо;

Илимий иштин апробацияланышы Темага байланыштуу Илимий макалалар жогорку окуу жайлар тарабынан уюштурулган түрдүү илимий-практикалык конференцияларда жарыяланып, басмадан чыккан:1)«Кыз Дарыйка» поэмасына лингвопоэтикалык анализдин жасалышы (кыргыз тилинен англис тилине жасалган котормолордун негизинде) К.Ш.Токтомаматов атындагы Эл аралык университетинин 25 жыл Эл аралык илимий-практикалык конференциясы,14-15 май, 2018; 2) Элдик баатыр-бул маданияттын белгиси (кыргыз тилинен англис тилине жасалган котормонун негизинде)Teaching foreign languages in the conditions of modern innovative technologies, Эл аралык Ала-Тоо университети 29-30 ноябрь, 2020; 3)«Кыз Дарыйка» элдик поэмасындагы фонетикалык-фонологиялык деңгээлиндеги стилистикалык каражаттар жана аларды которуу жолдору 18 Эл аралык Түрк дүйнөсү симпозиуму, Түркия, Сакария 12-14 декабрь, 2020; 4)Фонетико-лексические средства и способы перевода в поэме “Кыз Дарыйка” в журнале “Бюллетень науки и практики” в №9 (сентябрь) 2021г; 5)Перевод синтаксических средств в поэме “Кыз Дарыйка” на английский язык и их особенности. 6)Общество, язык и культура XXI века: сборник научных статей к 25-летнему юбилею Кыргызско-Турецкого университета «Манас» / Под общ. ред. М.В. Пименовой. – Санкт-Петербург-Бишкек, 2021. – 429 с. (Серия «Концептуальный и лингвальный миры». Вып. 20). THE ROLE OF IDIOMS IN TRANSLATIONS. (on the example of translated poem Warrior

Dariyka from Kyrgyz into English) Санкт-Петербург, февраль, 2021; 7) «Кыз Дарыйка» элдик поэмасындагы семиотикалык белгилерди которуу. Перевод семиотических символов в народной поэме «Кыз Дарыйка». Translation of semiotic symbols in the folk poem «Warrior Dariyka». Известия Вузов Кыргызстана; 8) Жапарова, Г. Т. Семиотикалык белгилерди которуу жолдору «Кыз Дарыйка» элдик поэмасынын негизинде [К.Ш.Токтомаматов атындагы Эл аралык университеттин Жарчысы:

Ошондой эле республикалык, эл аралык илимий-теориялык конференцияларда котормо жөнүндөгү докладдар окулуп, макалалар жарык көрдү. Кыргыз тилинен англис тилине түз которулган алгачкы котормо окуу китеби 2018 – жылы башталып, 2020-жылы элдик поэма “Кыз Дарыйка” чыгармасы которулуп, “Кыз Дарыйка” аттуу китеп басылып чыкты.

Илимий иштин структурасы. Диссертация киришүүдөн, үч баптан, корутунду бөлүмдөн, колдонулган адабияттардын жана адабий булактардын тизмесинен, интернет ресурстарынан жана тиркемеден турат.

I БАП. ЭЛДИК ПОЭМАНЫ ИЗИЛДӨӨНҮН ТЕОРИЯЛЫК НЕГИЗДЕРИ

1.1. Лингвопоэтиканын калыптанышы жана өнүгүшү

Лингвопоэтиканын - пайда болушуна чейин Россияда жана андан башка чет өлкөлөрдө көркөм адабияттын тилин үйрөнүү теорияларынын эки тенденциясы байкалат: структуралык-семиотикалык мамиле Р.О.Якобсон (1987, 1975), А.Греймас (2004), Р. Барт (2001), С. Левин (1998), М. Риффатер (1980), Ю. М. Лотман (1992, 1994, 2000) жана филологиялык мамиле, анын I муунуна О. С. Ахманова, В. В. Винокур, Л. В. Щерба, Б. В. Томашевский, Р. А. Будагов, Э. Аларкос Льорака, Х. Мартинеса жана башкалар кирет. Ал эми II муундагы өкүлдөрү В.Я. Задорнова, А. А. Липгарт, М. Э. Конурбаевдер болуп саналышкан.

Лингвопоэтика - бул филологиянын көркөм текстте колдонулган, белгиленген тил бирдиктеринин стилистикалык функциясын, алардын белгилүү бир идеялык-көркөм мазмунун жеткирүү жана эстетикалык эффект түзүү үчүн алардын функциялары жана салыштырмалуу мааниси жөнүндө суроого байланыштуу каралган бөлүмү”, -деп профессор А. А. Липгарт так аныктаган [Липгарт, 2021:18]

Ал эми профессор В. Я.Задорнова изилдөөнүн предметин "көркөм чыгармада колдонулган тилдик каражаттардын жыйындысы, анын жардамы менен жазуучу өзүнүн идеялык-көркөм ниетин ишке ашыруу үчүн зарыл болгон эстетикалык таасирди камсыз кылат”, -деп белгилейт [Задорнова, 1992:19].

Ошондой эле, ал лингвопоэтикалык анализдин методологиясынын кеңири түшүндүрмөсүн берет. Ал эми илимий адабияттарды изилденүүчү тема боюнча деталдуу талдоодон кийин, көркөм чыгармалардын ар түрдүүлүгү жана лингвопоэтикалык анализдин бирдиктүү методун түзүүгө тоскоол болот деген жыйынтыкка келет, буга байланыштуу ар кандай методологиялык ыкмалар пайда болгон. [Задорнова, 1992:70] Изилдөөчүнүн ою боюнча, лингвопоэтикалык анализдин максаты - тилдин тигил же бул бирдиги автор тарабынан көркөм оозеки чыгармачылык процессине кандайча пайдаланганын аныктоо, тил каражаттарынын тигил же бул өзгөчө айкалышы эстетикалык эффектти жарата алат [Задорнова, 1992:19].

Тексттеги лингвопоэтикалык изилдөө тигил же бул стилистикалык ыкмаларды жана тилдик каражаттарды жөн гана аныктоого эмес, көркөм чыгарманын эстетикалык таасирин оозеки түшүндүрүүгө багытталган". Лингвопоэтикалык изилдөө стилистикалык эффектти жаратууда жана көркөм мазмунду жеткирүүдө тигил же бул тилдик элементтердин ролу кандай экендигин аныктайт.

Бул темадагы илимий эмгектерди карап чыкканыбызда, лингвопоэтиканын өзүнчө дисциплина катары тарыхы дагы деле аз изилденгенин, изилдөө иштеринин көпчүлүгү филологиянын ушул тармагынын методологиясына арналгандыгын көрсөттү. Лингвопоэтиканын

тарыхы жана методологиясы А.А. Липгарт, Л. С. Карпованын жана Е. В. Полякованын илимий эмгектеринде берилген. Көркөм адабиятты изилдөө көптөгөн ата мекендик жана чет элдик илимпоздордун эмгектериндеги негизги көйгөйлөрдүн бири бойдон кала берүүдө. Көркөм текстти талдоо салттуу түрдө эки багытта (методдо), **лингвистикалык жана адабий багытта**, жүргүзүлөт.

Лингвистикалык метод үчүн анализдин негизги материалы - чыгарманын тили, ал эми адабий илим үчүн тексттин өзү (экстратилдик факторлор). Ошентип, көркөм чыгармалардын тилин изилдөө филологиянын лингвистикага жана адабий илимге бөлүнүшүн бекемдейт. Бирок, А.А. Потебня, Л. В. Щерба, В. В. Виноградов, В. М. Жирмунский, В. Чичерин жана башкалар сыяктуу илимпоздордун эмгектеринде бул ыкмаларды жемиштүү айкалыштыруу мүмкүнчүлүгү жөнүндө ишенимдүү жана далилдүү айтылат.

Л.В. Щерба көркөм чыгарманы чечмелөөдө идеяны түшүндүрүү гана эмес, адабий жаратуунун көркөм жагын баалоо да маанилүү деп айткан. Тилдин айрым экспрессивдүү элементтеринин эң сонун семантикалык нюанстарын түшүнбөстөн, текстке лингвистикалык талдоону ойдогудай жүргүзүү мүмкүн эмес [Щерба, 1974: 97].

Көркөм текстти талдоого мындай мамиленин алгачкы аракеттерин Аристотель дагы жасаган [Аристотель, 1978]. Анын адабият трактаттары көркөм адабияттын тили боюнча эң ырааттуу жана кылдат изилдөөлөрдүн бири болуп саналат жана дагы деле окумуштуулардын изилдөөлөрүнө методологиялык негиз болуп келе жатат. Ал көркөм адабияттын жанрларын даана ажыратып, троптун түрлөрүн аныктап, чечендик өнөрдүн теориялык негиздерин аныктап гана тим болбостон, адабий чыгармачылыктын маңызын жана максаттарын ачууга аракет кылат.

Көркөм чыгарманын тилин изилдеген өзүнчө филологиялык дисциплинаны түзүү зарылдыгы жөнүндө В.В. Виноградовдун эмгектеринде да кенири айтылат. Ал "лингвистикалык поэтика" терминин илимий негизде

колдонууга киргизген, филологиялык илимдин бир тармагы катары лингвопоэтиканын темасын жана милдеттерин түзгөн алгачкы илимпоздордун бири болгон. Көркөм чыгармага лингвистикалык талдоо адабий изилдөөлөрдү жүргүзүү менен тыгыз байланышта, анткени тил аркылуу гана автордун идеясы ишке ашырылат жана чыгармадагы окуяларга мамилесин билдирилет. Филологиялык анализдин максаты - автордун ниет-максаты гана эмес, жазуучунун чеберчилигинин жеке өзгөчөлүктөрүн да аныктоо.

Жогоруда талкууланган окумуштуулардын изилдөөлөрү адабий чыгармаларды анализдөөнүн жаңы ыкмасынын теориялык негизи болуп саналат, ал текстти ар тараптуу изилдөөнү камтыйт, диалектикалык биримдикте иш алып барган жана жалпы максатка багытталган мазмундуу жана формалдуу учурларды камтыйт. Талданган деталдардын артында жалпы идеяны так чагылдыруу, берилген чыгарманын маанисин, мүнөзүн, маңызын жана бүтүндөй көркөм адабияттын милдеттерин түшүнүү керек. [Щерба, 1974:8].

Ошентип, лингвистикалык жана адабий стилистиканын кесилишиндеги эки ыкманын жакындашуусунун натыйжасында филологиянын жаңы тармагы - лингвопоэтика пайда болгон.

Лингвопоэтикалык анализдин методологиясы жана көркөм оозеки чыгармаларды лингвостилистикалык талдоодон айырмалоо маселеси В. Я. Задорнованын докторлук диссертациясынын алгачкы эки бөлүмүндө каралат. Илимий иштин бул бөлүмүндө В. Я. Задорнова стилистикалык изилдөөлөрдүн көптөгөн багыттарына сереп салат, ушул изилдөөнүн негизинде лингвопоэтикалык анализдин өзгөчөлүктөрүн аныктоого болот. "Текстти лингвопоэтикалык изилдөө тигил же бул стилистикалык ыкмаларды жана тилдик каражаттарды жөн гана аныктоого эмес, көркөм чыгарманын эстетикалык таасирин оозеки түшүндүрүүгө багытталган" [Задорнова, 1992:60] Андан кийин В.Я. Задорнова В.В. Виноградовдун [Виноградов, 1963:76], Б.В.Томашевскийдин [Томашевский, 1999:55-63]

жана Л. В. Щербанын [Щерба, 1974:26-44] анализдин түрүнүн үлгүсү катары кабыл алынган жана бир эле учурда бир кыйла мүнөздөлгөн чыгармаларында кеңири токтойт. В.Я. Задорнова көркөм чыгармалардын саны жана ар түрдүүлүгү ушунчалык көп болгондуктан, жалпылоо бул жерде өтө кыйын экендигин белгилейт. Мисалы, Пушкин жана Хлебников, Диккенс жана Джойс үчүн бирдиктүү "лингвопоэтикалык анализ ыкмасы" жөнүндө айтууга болобу? Бул суроого азырынча жооп бере албайсыз" [Задорнова, 1992:70]. Ошентип, лингвопоэтикалык изилдөөнүн өзгөчөлүктөрүн билүүдөн келип чыккан объективдүү татаалдыктар В. Я. Задорнованын көңүлүн бурбай койбойт жана ал көптөгөн теориялык жоболор дагы деле изилдөөнү жана түшүндүрүүнү талап кылат.

Лингвопоэтикалык изилдөөлөр эки чоң топко бөлүнөт. Алардын биринчисине, изилдөөлөрдөн көрүнүп тургандай, типологиялык коннотацияга ээ болгон иштер кирет Р. Барт (1989), В. Н. Комиссаров (1984), З. К. Караева (2006), Т. Б. Назарова (2003), А. И. Новиков (1983), Ч. Г. Филмор (1984) мында көркөм кабылдоонун типологиясын кайра жаратуу кеңири планда түшүндүрүлөт.

Англис тил илими бөлүмүнүн лингвопоэтикалык изилдөөлөрүндө экинчи багыты толугу менен оригиналды жана башка тилдерге оодарылган котормолорун изилдөө менен байланыштуу Реформатский (1952), Виноградов (2001), Арнольд (1981), Орузбаева (1994), Орозбаева (2011). Бул эки багыттын тең талашсыз артыкчылыктары бар, бирок жүргүзүлүп жаткан изилдөөлөрдүн натыйжалары эки учурда тең белгилүү чектөөлөргө ээ. Жеке текстти талдоодо типологиялык мүнөздөгү изилдөөлөрдүн натыйжалары канчалык деңгээлде колдонулаары жогоруда айтылган. Текстти жана анын башка тилдерге которууда дал келтирүү кыйла натыйжалуу, анткени бул жерде басым өзүнчө кабыл алуудан жалпы текстке өтөт. Ошону менен бирге, мындай изилдөө учурунда ар дайым текстке кирген тил бирдиктеринин салыштырма маанисин баалоо мүмкүн эмес. Котормодо алардын

айрымдарынын жоктугу түп нусканын уникалдуулугун жана көркөм баалуулугун аныктай турган нерсе эмес.

Лингвопоэтиканын изилдөө этаптары

1. Лингвистикалык анализдин изилдениши - лингвостилистикалык бирдиктердин ажырагыс бир бөлүгү.

2. Стилистикалык анализдин изилдениши – тил бирдиктеринин көркөм чыгармада кандай колдонулганын жана алар кандай эмоционалдык-экспрессивдик, эстетикалык мааниге ээ экендигин аныктайт.

3. Филологиялык же адабий анализдин изилдениши – көркөм чыгарманын идеясы менен темасын, сюжетинин, композициясынын өзгөчөлүгүн көрсөтүү, талдоо.

4. Семиотикалык анализдин изилдениши – көркөм чыгармадагы белгилер жана символдордун маанисине баа берүү.

Лингвистикалык анализдин изилдениши – лингвопоэтиканын компоненти катары ХХ кылымда текстти изилдөө жаатында карама-каршы тенденция - интеграцияга карай бара-бара пайда болду. Тексттин лингвистикалык уюштурулушун изилдөөгө байланыштуу жаңы дисциплина пайда болду, ал тексттин лингвистикасы же башкача айтканда, тексттин лингвистикалык анализи деп атала баштады. Бүгүнкү күндө текстти бир тараптуу талдоо жана анын табиятын бир негизде түшүндүрүү мүмкүн эместигин жана текст лингвистикалык жетишкендиктеринин негизинде тексттин филологиялык анализи катары аныкталган жаңы интегралдык илимий дисциплинаны түзүү табигый жана актуалдуу экенин түшүнүү жалпы кабыл алынган. Анын анализинин предмети - болуп анын уюмунунун бардык деңгээлдерин эске алуу менен бүтүндөй структуралык-маанилик кеп чыгармасы катары өзүнчө текст саналат: семантика, структура, прагматика - ал аткарган бардык функцияларды эске алуу менен: семиотикалык, номинативдик, коммуникативдик, психологиялык, гносеологиялык, эстетикалык ж. б.

Котормонун изилдөө объектиси которулган текст болуп саналат, азырынча тексттин жалпы кабыл алынган аныктамасы жок. Ар кандай окумуштуулар сунуш кылган тексттин аныктамаларын жалпылоо менен, алардын эки негизги “сортун” белгилөөгө болот: Биринчиден, бул кыска, кээде каймана маанидеги формулировкалар; экинчиден, тескерисинче, анын (тексттин) көптөгөн маанилүү белгилерин келтирүү менен изилдөөчүлөрдүн тексттин көлөмдүү мүнөздөмөсүн берүүгө умтулуусун ачкан кеңири аныктамалар [Бабенко, 2004: 20].

Биринчи учурда, аныктамалар тексттин кандайдыр бир негизи катарына, негизги касиетине басым жасайт. Мисалы: "Текст – бул анын жаратуучусунун (авторунун) ниетинин тилдик туюнтмасы" [Лихачев, 1983]; "Текст - функционалдык жактан толук сүйлөө (айтып берүү) бүтүндүгү" [А. А. Леонтьев].

Тексттин көпчүлүк аныктамалары - экинчи типтеги аныктамаларга кирет да, анын бир катар маанилүү белгилерин камтыйт, бул аныктамалар комплекстүү мүнөзгө ээ. Көлөмдүү аныктамаларда белгилердин айкалышы берилет, адатта, басымдуу компонент баса белгиленет. Мисалы: "көркөм текст – бул сүрөткердин өзгөчө ички абалынан келип чыккан, кеп(речь) түрүндө дүйнөнү жанга негиздеген сезимдик-түшүнүк катары түшүнүү" [В. Г. Адмони], [Бабенко, 2004: 21].

1981-жылы И.Р.Галперин тарабынан сунушталган тексттик аныктамада тексттин табиятын ачып берет жана текстти лингвистикалык талдоого эң көп шилтеме берилет: "Текст - бул толук объективдештирилген, жазуу же оозеки түрдө туюнтуу процессинин чыгармасы, лексикалык, грамматикалык, логикалык, стилистикалык байланыштардын ар кандай түрлөрү менен бириктирилген, белгилүү бир максатка багытталган өзгөчө бирдиктерден (суперфразалык бирдиктерден) турган речтик (кептик) чыгарма".

Р. Якобсон поэзиянын системалуу анализин түзгөн Фердинанд де Соссюр сунуш кылган тилге структуралык мамиле жасап, ырлар парадигматикалык тандоо огунун синтагматикалык айкалыштардын огуна

тиешелүү проекциясы экендигин түшүндүрөт. Тилди түзгөн парадигматикалык категорияларга топтолгон бир нече лексикалык бирдиктер акынга синтагма жана ыр саптарындагы комбинатордук муктаждыктын проекциясы катары кызмат кыларын белгилеп, ритм жана рифма менен метриканын гармониясын сактоочу зарылдык катары эсептейт. Анализ экспрессивдүүлүктүн формаларына, эмоцияларга эмес, маанилерге, автор менен окурмандын ортосундагы мамилелерге байланыштуу. Лингвистикалык структурализмдин башталышында лингвистика позитивисттик илим катары курулган, анын так темасы, ыкмасы жана тил илиминин маанилүү тутуму катары милдеттери бар. Тил - парадигматикалык мамилелердин жоктугу жана синтагматикалык мамилелердин болуу шартында бирдик тутумунан турган тил илиминин объектиси. Мындан, тилди аныктоодо сүйлөө актысынын катышуучуларына жана аны көбөйтүү шарттарына көз каранды болбогон модель, тил белгиси, деген сыяктуу түшүнүктөр пайда болду. Структуралисттик лингвистикалык моделдин маркасы алдында Р. Якобсон (1987) тилди код катары колдонуу жана аны колдонуунун функционалисттик моделин сунуштоо үчүн лингвистиканын позитивисттик багытын сактап, инновациялык теориялык моделди сунуш кылган. Р. Якобсон көркөм адабияттын тилин, айрыкча лириканын тилин көркөм адабияттын поэтикасы катары бай салттын башталышы болгон деп эсептейт.

Р. Барт (1989) Ф. де Соссюрдун белгисинин моделине таянып, оозеки тилди талдоо үчүн тилдик белгини алып, адабий белгинин моделин түзгөн. Тил белгиси менен белгинин ортосундагы расмий мамиледен келип чыгат. Адабиятта колдонулган белги жаңыланууга туура келет; оозеки тилдин денотациясы жаңы, адабий белгинин коннотациясы же белгиси болуп кабыл алынат. Структуралык-семиотикалык адабият таануу көркөм текст жөнүндө объективдүү түшүнүк бере турган структуралык ыкманын негизинде көркөм чыгармаларды изилдөөнүн так методун иштеп чыгууга умтулат жана адабий чыгарманы чектелген бирдиктерден турган структуралык-уюшкан биримдик катары карайт, алардын жыйындысы текст, дискурс, баяндоочу түзүлүштү

пайда кылат. Ошентип, изилдөөчүлөрдү көркөм тексттин мазмуну, анын идеялык-көркөм мазмуну кызыктырбайт; тескерисинче, текст кандайдыр бир абстракттуу модель катары көрсөтүлөт, анын мааниси кандайдыр бир структураны бириктирет. Оозеки белгини аныктоонун жана анын денотацияланышынын формалисттик тенденциясы боюнча россиянын өкүлү Лотман [Лотман, 2000:17] структуралисттик негиздерди, оозеки тилди биринчи белги тутуму катары түшүнүп, тилдердин кубулуштарын туунду же тил белгисинин экинчи көрүнүшү катары карайт. Структурализм, функционализм жана формализмдин биригишине адабий чыгармачылыктын тилдик аспектине изилдөө ыкмасы аркылуу жетишет. Элдик чыгармалардын формасын изилдөө үчүн Владимир Пропп жана Якобсон — поэманын маанилүү структуралары үчүн, адабий чыгармачылык башка система менен болгон мамилеси менен аныкталган функциялары бар категориялардан турган түзүлүш деген ойду колдойт. [Греймас, 2004:64]

Россияда "Лингвистикалык поэтика" термини 1960-жылдары көркөм адабияттын тилин үйрөнүүгө болгон кызыгуунун толкунунда пайда болгон. Бирок, окумуштуулар бул терминди бирдей түшүнүшкөн эмес. Ошентип, В. В. Виноградов аны көркөм адабияттын тили илиминин эквиваленти катары колдонот, ал эми В.П. Григорьев бул терминди көркөм адабияттын стилистикасы же структуралык поэтикасы катары карайт. В.В. Виноградовдун [Виноградов, 2001:19] пикири боюнча, лингвопоэтикалык изилдөөнүн милдети – оозеки көркөм чыгармачылыктын (фольклордун) тил бирдиктеринин эстетикалык функциясын изилдөө деп эсептеген. Анткени жазуучунун чыгармачылыгы, анын темалары жана образдары, ошондой эле анын дүйнө сезими тил аркылуу чагылдырылат, демек, алар көркөм чыгарманын тилин талдоо аркылуу кабыл алынышы керек. Адабий чыгарманын толук жана адекваттуу мааниси үч тектеш дисциплинанын: тарых, адабият таануу жана тил илиминин гармониялуу өз ара аракеттенүүсү шартында гана мүмкүн болот. [Виноградов, 1978:8]

В.В. Виноградов тилди өз ара байланышкан эки контекстте изилдөө зарылдыгы жөнүндө тезисти сунуш кылат: улуттук адабий тилдин жана анын стилдеринин контекстинде жана фантастикалык тилдин контекстинде анын жанрлары жана стилдери менен: "адабий композициянын тилин изилдөө бир эле учурда социалдык-лингвистикалык жана адабий - стилистикалык мүнөздө болушу керек." [Виноградов, 1963:29]

Ал көркөм кепти изилдөөнүн эки жолун белгилейт. Биринчиси - бүтүндөй көркөм оозеки чыгарманы талдоо жана түшүнүү, экинчиси - көркөм оозеки чыгармачылыктын курамдык бөлүктөрүн эстетикалык - стилистикалык изилдөө - эң баштапкы элементтерден - кабыл алынган эрежелерге жана ченемдерге ылайык лексикалык бирдиктерге, грамматикалык каражаттарга, тыбыштар менен фонемалардын функцияланышына аныктоо.

А. В. Чичериндин эмгектеринде көркөм чыгарманын тилин үйрөнүү маселелери да камтылган. Ал А.А. Потебни жана В. В. Виноградов баштаган сөздүн ички формасы жөнүндө окууну өнүктүрөт. Ал сөздө жана көркөм чыгармада болгон жалпы касиеттер жөнүндө сөз кылат. Сөз ички татаал түзүлүшкө ээ болгондо, башка сөздөр менен өз ара аракеттенүү аркылуу өзгөчө мааниге ээ болот. В.В. Виноградов тилди өз ара байланышкан эки контекстте изилдөө зарылдыгы жөнүндө тезисти сунуш кылат: улуттук адабий тилдин жана анын стилдеринин контекстинде жана фантастикалык тилдин контекстинде анын жанрлары жана стилдери менен: "адабий композициянын тилин изилдөө бир эле учурда социалдык-лингвистикалык жана адабий - стилистикалык мүнөздө болушу керек." [Виноградов, 1963:8]

Көркөм чыгарманы изилдөө ыкмасы сөздү, анын фонетикалык, морфологиялык жана синтаксистик формасын изилдөөдөн келип чыгат, андан ары бир ажырагыс сызык боюнча сүйлөө образына, адамдын же жаратылыштын бейнесине, адабий чыгарманын идеясына, тигил же бул автордун бүтүндөй чыгармачылыгына өтөт. [Виноградов, 1978:8]

Кыргыз окумуштууларынын лингвопозитиканы изилдөөлөрү кыргыз филологиясында, көркөм адабияттын (тилин) лингвистикалык аспектиде изилдөө багытындагы илимий-теориялык жана методологиялык эмгектер анчалык көп эмес. Адабият таанууга киришүү, адабият теориясы боюнча окуу-методикалык эмгектердеги М.Борбугулов (1996), Ж.Шериев (1993), А.Муратов (2004), А. Атакеева (2008), А.Э. Абдыкеримова (2008) ж.б. көркөм чыгарманын тили боюнча көркөм каражаттар, троптор, стилистикалык фигуралар жана ыкмалар, композициялык каражаттар иликтенип, лингвопозитиканын маселелери жогоруда айтылган категориялардын негизинде гана көрсөтүлгөн.

1.2. Лингвопозитиканын чет өлкөлөрдө (АКШ, Англия, Франция, Германия) изилдениши

Азыркы учурда тил илиминин өнүгүшүн ар кандай мектептердин жана багыттардын болушу, тилди жана сүйлөөнү изилдөөгө болгон мамилелер менен мүнөздөсө болот, алардын арасында функционализм келечектүү ыкмалардын бири болуп саналат, анткени тилде адам факторун эсепке алууга өзгөчө көңүл бурулат.

Белгилүү америкалык лингвист-окумуштуу Р.О.Якобсон тилдин алкактагы функцияларын карап белгилегендей, жалпы коммуникация модели, «метатил», логика жана лингвисттер колдонгон зарыл илимий курал гана эмес, ал биздин күндөлүк сүйлөөбүздө да маанилүү роль ойнойт [Якобсон, 1960: 356].

Кошумча тилди эске алуу өзгөчө кызыгууну туудурат жана поэзияны которуунун өзгөчөлүктөрү, бул позициялардан, анткени ал процессте котормо тынымсыз туюнтулбаган билдирүүгө муктаждык пайда болот. Түшүнүктөрдү, сөздөрдү жана грамматикалык кабыл алуучу тил үчүн дизайн. Бирок, мындай туюндуруу жөндөмү болот, «ал ар кандай тилдик системанын имманенттүү компоненти», -деп түшүндүрөт,- "ар бир тилде керектүү потенциалдуу каражаттар бар" [Каде, 1978:78]. Милдеттердин

татаалдыгы жана мындай изилдөөдөгү акыркы тыянактар филологиядагы так методдор боюнча лингвопоэтикалык реакцияны пайда кылды, алар - М. Риффатер (1980, 1987) жана М. А. К. Халлидей (1991). Алар лингвопоэтикалык деңгээлде бардык категорияларды статистикалык эсептөөлөр менен чектелген же аздыр-көптүр стилистикалык деталдуу анализ жасаган. Бирок бардыгы тилдин системасын изилдөөдөн анын иштөөсүнүн конкреттүү учурларын карап чыгууга өтүү зарылдыгы лингвопоэтикалык тартиптин көйгөйлөрүнө типологиялык мамиленин натыйжаларынын чектелгендигин айкын деп түшүнүштү. Практикалык жактан алганда, Гумбольдт, Потебня жана Фосслердин филологиялык изилдөөлөрү улантылып, изилдөөлөрдүн сандык жана сапаттык прогрессине алып келди.

Сөздүн пайда болушун поэтикалык чыгармачылыктын актысы катары кабыл алуу, анын "ички формасына" кирүүгө умтулуу, анын алгачкы поэтикалык касиеттерин актуалдаштыруу, бир нече жолу жок болуп кеткен жана күнүмдүк колдонуу процессинде арткы планга кеткен учурларды сүрөттөө текстти лингвопоэтикалык талдоонун сөзсүз шарты болуп саналат. [Риффатер, 1987:5]. Бирок, мындай изилдөөлөр лексикалык бирдиктерди гана талдоо, сөздөрдүн лексика-семантиканын чегиндеги маанилеринин, дагы башка маанилеринин тексттеги функциясын карап чыгуу лингвопоэтиканын бир гана этабы болуп саналат.

В. В. Виноградов:"Потебня бирдиктүү эстетикалык объектилердин композициясынын символдорун поэтикалык уюштуруу методдорунун жандуулуугун, ар түрдүүлүгүн камтый алган жок. Тилден "поэзияны" тапканы менен, тилдин поэзиядагы чектерин кеңейте алган жок" – деп белгилейт.

Улуу Британияда тил илими мектебин эң көрүнүктүү жана таасирдүү өкүлү Джон Ферс лингвистикалык концепцияны негиздеген. (Лондондо тил таануу мектеби болгон.) Британ окумуштууларынын кийинки түшүнүктөрү жана идеялары системалык лингвистика теориясы - бул лингвисттин Джон

Ферсинин ысымына тигил же бул багытта түздөн-түз байланыштуу. АКШ менен Улуу Британияда тил илимпоздорунун изилдөөлөрү негизделген лингвистикалык материалдагы изоморфтук кубулуштардын айырмачылыктарын, бул илимдин өнүгүшүнө чоң салым кошконун белгилөө керек. Улуу Британияда тилчилер ар кандай тирүү тилдердин кеңири тилдик материалынан, алардын сүйлөгөндөрүнүн көптүгүнөн жана анын ичинде Британ империясынын болушунан улам көп түрдүү экзотикалык материалдарга ээ болушкан. Ошол эле доордо Швейцария Женева мектебинин салты боюнча [Балли, 1961] Ф.де Соссюр [Соссюр, 1977] функционалдык транспозиция теориясын, ошондой эле тил тутумунун иерархиялык идеясын түзгөн. Ошол эле учурда, француз мектеби [Мартине, 1963], [Гийом, 1992] сүйлөө тилинин мазмунун рационалдуу уюштурууга жана сүйлөөдө тил бирдиктеринин өз ара аракеттенүү мүмкүнчүлүгүн эсепке алууга көңүл бурган. Кээ бир айырмачылыктарга карабастан, лингвопоэтиканын негизги жоболоруна эң жакын Д. Лич жана М. Шортгун эмгектери каралган. Д. Личтин көз карашы боюнча лингвопоэтиканын да, стилистиканын да негизи “актуалдаштыруу” Прага лингвистикалык мектебинен башталган. Тексттин формасы менен интерпретациясынын ортосундагы байланыш катары, ар кандай, көбүнчө батыш стилистикасынын бири-бирине карама-каршы келген багыттары лингвопоэтикалык изилдөөлөр менен айырмаланган иштердин окшоштугу изилденген. “Стилистикалык плюрализм”-бул тилдин функциялары боюнча стилди талдоо. Д. Лич жана М. Берк боюнча стилистиканын алдында аны кантип аныктоо керек экендигин белгилеген. Башка эстетикалык натыйжа тилдин жардамы менен жетилет, мындай жобо В.Я. Задорнова, А.А. Липгарт жана башка филологдордун түшүнүгүндө лингвопоэтиканын милдетине толук шайкеш келет.

Филологиялык талдоо - студенттердин идеялык мазмунун гана эмес, белгилүү бир чыгарманын көркөм өзгөчөлүктөрүн да билүүгө багытталган адабият сабактарындагы иштин бир түрү. Ал поэтикалык

экспрессивдүүлүктүн каражаттарын аныктайт, ошонун аркасында поэманын кайталангыс маанайы жаралат. Текстти тилдик талдоо боюнча билимдин чегинде жайгашкан, студенттер тилдин ар кандай тармактары боюнча: фонетика, лексика, грамматика дисциплиналарын үйрөнгөндөрүн эске алуу керек. Иш процессинде окурмандардын көңүлүн поэтикалык көркөм текстте белгилүү окурмандарга экспрессивдүүлүк ыкмаларына метафора, метонимия, синекдоха, эпитеттер гана эмес, чыгарманын үн (фонетикалык кубулуштарга) курамына, морфологиялык жана синтаксистик түзүлүшүнө таандык экендигине бурат. Бул фонетика жана грамматиканын өзгөчөлүктөрүн баса көрсөтүп, өзү максат болушу керек эмес экенин белгилей кетүү маанилүү, ал эми бүт чыгарманын негизги маанайын, негизги идеясын билдирүү каражаты болуп саналат.

1.3. Лингвопоэтиканын Россияда изилдениши

Айрым тексттерди лингвопоэтикалык изилдөө салты негизинен академик В. В. Виноградовдун эмгектери менен байланыштуу. Л.В. Щербанын (1974) жарыяланган бир нече эмгектерине белгилүү бир антитарыхизм (тарыхка каршы болуу) мүнөздүү болгон. Академик Виноградовдун сөзү боюнча, ал үчүн "Тил - кызыгуу менен мүнөздөлөт, тил – социалдык тутумуна жана оозеки чыгармачылыкка эмес, лингвистикалык изилдөөнүн көркөм чыгарма адабий галереянын тарыхый алкактарынын ыкмасына алынып, "адабият музейинен" алынат" [Виноградов, 2001:62] деп белгилеген; Б. В. Томашевский конкреттүү тексттерди талдоодо баштапкы теориялык жоболордун бардык ырастоолору менен тарыхый-маданий комментарийге ыктаган [Томашевский, 1999]; Л. Шпитцер, текстти талдоодо "филологиялык чөйрө" боюнча иш алып барган жана бул иш-аракеттер аркылуу оң натыйжаларга жетишкен; чыгарманын жеке стилдик касиетин табуу идеясына жана анын тилдик уюмунун чегинен толук чыкканга чейин бүтүндөй тексттин чечмеленишин ушул сызыктан чыгарууга ушунчалык ынтызар болгондуктан, ал жүргүзгөн талдоо, эреже катары, материалдын

бардык лингвопоэтикалык касиеттерине байланыштуу тексттин мазмунун карап чыгуу үчүн лингвопоэтикалык изилдөөгө коюлган негизги талаптарга жооп берүү кыйынчылык жаратат.

Эгерде филологиялык илим адабиятынын бардык классиктеринин чыгармасына лингвопоэтикалык комментарий берүү менен иштеген академик В.В.Виноградовдун эмгектеринин сандык жана сапаттык баалуулугу жагынан уникалдуу болбосо, көркөм чыгарманы лингвопоэтикалык талдоо мүмкүн экендиги жөнүндөгү аргументтерди келтирүү курулай убаракерчилик болмок [Виноградов, 2001:49-58]. Тигил же бул тилдик элементтин лингвопоэтикалык маанилүүлүгүнө карата окумуштуулар тарабынан деталдуу стилистикалык анализ жүргүзүү жана ар кандай тарыхый-маданий факторлорду эске алуу менен айтылган жана жасалган тыянактарды корутундулап, эстетикалык баалуулугуна эч ким шек санабаган классикалык адабияттын салмактуу чыгармаларын камтыган, изилденүүчү материалдын мүнөзүн кошкон.

Филология үчүн маанилүү маселелерди кароо көптөгөн заманбап окумуштуулардын эмгектери менен улантылды, анын ичинде профессор О. С. Ахманованын жетекчилиги астында ишке ашырылган эмгектер да арбын.

Стилистика боюнча илимий изилдөөлөр көп кездешет жана бул кандайдыр бир деңгээлде филологдордун көңүлүнөн ушул агымдын өкүлдөрүнүн маанилүү жетишкендигин камтыйт: илимий эмгектерге типологиялык негиз болгон "поэтикалык тилдин" элементтерин изилдөө толук ийгиликке жетишкенин билдирет (5). Б. В. Томашевскийдин 1925-жылы жарык көргөн "Адабият теориясы" [Томашевский, 1999] китеби буга далил катары тилдин эстетикалык функциясы менен байланышкан. Текстти жөн гана аныкталган түшүнүктүк мазмундан да көп нерсеге жеткире алган тил бирдиктеринин дээрлик бардык функциясы камтыйт, башкача айтканда, бул эмгекте тилдин лексикалык деңгээлинин стилдик катмары менен гана чектелип калбастан, көркөм тексттеги бардык тилдик бирдиктерди изилдөөгө алган. Тил фактылары ушунчалык кылдаттык менен каралгандыктан,

системанын бөлүктөрү катары тил бирдиктеринин лингвопоэтикалык касиеттери жеке мүнөздөөгө алынат [Томашевский, 1999:8]. Бул жагдай, чынында эле, максатка ылайыктуу системасын ишке ашыруу жана жарым-жартылай аны жоюу, андан чегинүүгө бир эле учурда бир мисал катары көркөм сөз бирдиктеринин ишин изилдөө методдорун иштеп чыгуу болуп саналат.

Лингвопоэтиканын маңызы жана милдеттери боюнча көз караштын өзгөрүшү лингвистикада үстөмдүк кылган структуралык-тутумдук парадигманы антропоцентрдик ыкма менен алмаштыруунун натыйжасында ишке ашып, бул процесс XX кылымдын 90-жылдарынын ортосунда аяктаган. Лингвопоэтиканын максаты лингвостилистиканын айырмачылыктарын аныктоого мүмкүнчүлүк берген. Алар лингвопоэтика тилдик деңгээлдин образдуу каражаттарын текст түзүүчү аспектиде, алардын маанилеринин жана образдуулуктун жаралышына тийгизген таасирин эске алуу менен изилдешип, экинчиден, көркөм тексттеги потенциалдуу функцияларын жана экспрессивдүү мүмкүнчүлүктөрүн эске алуу аркылуу тропторду, стилистикалык фигураларды жана ыкмаларды мүнөздөйт.

Г. О. Винокур менен В. В. Виноградовдун көркөм текстинде процесстеги маанилүү роль-эки илимий багыттын дифференцияла-нышы. Алардын бардыгы эстетикалык жактан өзгөртүлгөн деп ырастаган классикалык тил изилдөөлөрүнүн мааниси кайрадан бааланат. Лингвопоэтиканын максаты лингвостилистиканын айырмачылыктарын аныктоого мүмкүнчүлүк берген. Алар лингвопоэтика тилдик деңгээлдин образдуу каражаттарын текст түзүүчү аспектиде, алардын маанилеринин жана образдуулуктун жаралышына тийгизген таасирин эске алуу менен изилдешип, экинчиден, көркөм тексттеги потенциалдуу функцияларын жана экспрессивдүү мүмкүнчүлүктөрүн эске алуу аркылуу тропторду, стилистикалык фигураларды жана ыкмаларды мүнөздөйт. Лингвопоэтиканын максаттары жана берилиши үчүн бул формага лингвистика менен лингвистиканын айырмачылыктарын аныктоого мүмкүндүк берди. Алар

лингвопоэтика тилдик деңгээлдин каймана каражаттарын текстти түзүүчү аспектте изилдейт, алардын маанисин жана образдарын жаратууга тийгизген таасирин эске алуу менен, экинчиси көркөм тексттеги потенциалдуу функцияларын жана экспрессивдүү жөндөмдөрүн эске алуу менен тропторду, стилистикалык фигураларды жана техникаларды мүнөздөйт деп белгилешет. В. В. Винокур көркөм тексттерде жагымсыз сөздөр жок, ал классикалык тил изилдөөлөрүнүн маанисин жогору баалап, алардын бардыгы эстетикалык жактан өзгөрүлдү деп белгилеген.

Көркөм адабиятты толук филологиялык багытта кабылдоо үчүн тексттин өтө маанилүүлүгү, көркөм адабияттын контекстинде тилдик каражаттарды жана алардын ар кандай эстетикалык функциясына байланыштыруу маселеси иликтенген. Тексттин эстетикалык уюштурулушу бардык деңгээлдеги тилдик бирдиктерди камтыса да, негизги роль сөздүн айланасында уюштурулган тилдин негизги бирдиги катары лексемага таандык экендиги белгиленген.

Биздин изилдөөбүздө бардык башка бирдиктери жана түшүнүктөрү тилдин башка аспектилеринин маанисин эч төмөндөтпөстөн, көркөм таасирдин күчү баарынан мурда сөздөрдө деп эсептейт. Көркөм контекстке киргенде, сөз аркылуу чыгармачылык менен жаратылган өзгөчө дүйнө пайда болот. Жазуучунун көркөм дүйнөсү менен шартталгандыктан, сөз эстетикалык курч маани менен байытылып, татаал эстетикалык бүтүндүктүн мыйзамдары боюнча жашай баштайт. Ал нюанстардын жана түстөрдүн бардык тулкусунда пайда болуп, каймана ой жүгүртүүнүн куралы болуп калат.

Көркөм текстти кабыл алууда, ал бир эле учурда үч деңгээлге тийиштүү: семантикалык, метасемиотикалык жана лингвопоэтикалык, ошого жараша анализдин үч түрүнүн объектиси боло алат. Алгачкы эки деңгээл лингвистиканын тармагына кирет жана сөздүн семантикалык мазмунун, семантикасын жана ага дал келген экспрессивдүү-эмоционалдык баалоону же коннотацияларды делимитациялоону камтыйт. Үчүнчү деңгээлдеги

кабылдоолор сөздүн белгисин жана татаал эстетикалык өзгөчөлүктөрү менен түздөн-түз байланышкан чыгарманын көркөм-идеялык мазмунун изилдейт.

Лингвистикалык анализ универсалдуу, анткени ал функционалдык стилине карабастан, ар кандай кептик чыгармада (текстте) колдонулат. Анын жалпылык, тексттин талдоо мүнөзүнөн сөз чыгармаларын теңдештирет, аларды бир деңгээлге коет. Бирок, көркөм адабияттын тилинин уникалдуулугу, өзгөчөлүгү каралат. Аны изилдөөдөгү алдын-ала коюлчу кадам (бул биринчи кадам) - лингвистикалык анализ. Аны оозеки искусство катары лингвопоэтиканын жардамы менен гана маңызын ачууга болот [Задорнова, 1984,1992], [Липгарт 1994, 1999].

Лингвопоэтиканы көркөм контексттеги тил бирдиктери алган эстетикалык касиеттерди изилдеген филологиянын бөлүмү катары кароого болот. Изилдөөчү көркөм стилден башка стилдин тексти менен алектенгенде, анын кабылдоосун жалпысынан мүнөздөсө, алардын мазмуну жана сөз айкашынын тил бирдиктери менен биримдикте түздөн-түз кабыл алуу катары кароого болот. Эгерде көркөм адабиятты изилдөө жөнүндө сөз болсо, анда биздин кабылдоолорубуз тилдик ой жүгүртүүнүн бир тегиздигинен экинчисине өтүп, жаңы деңгээлге көтөрүлөт. Көркөм оозеки чыгармачылык чөйрөсүндө өзүн көрсөтүү менен тилдин ар кандай элементтери эстетикалык экспрессиянын объективдүү мүмкүнчүлүктөрү ачылат жана өзгөрүүгө дуушар болот.

Лингвопоэтикалык анализдин предмети изилденип жаткан чыгармага ылайык эстетикалык трансформацияга кабылганда гана изилдөөчү аны бере алат. Башкача айтканда, лингвопоэтиканын предмети - көркөм чыгармада колдонулган тилдик каражаттардын жыйындысы, ал аркылуу жазуучу чыгармасын эстетикалык жактан камсыз кылат.

Белгилүү болгондой, эстетикалык таасир чыгармада айтылгандарга гана эмес, анын кандайча айтылышына да байланыштуу. Лингвопоэтикалык анализдин максаты - тилдин тигил же бул учурдагы тил бирдиктеринин оозеки көркөм чыгармачылык процессине кандайча катышкандыгын

аныктоо, сөздүн же сөз айкаштары аркылуу берилген эстетикалык эффектени белгилөө. Бул жерде үч деңгээлдин – семантикалык, метасемиотикалык жана лингвистикалык деңгээлдердин - катышы жана өз ара аракетин жөнүндө суроо пайда болот. Семантикалык деңгээлде тил бирдиктеринин түз маанилеринде карап чыгуу, текстти түзүүгө катышкан тилдик материалды талдоо маселелери каралат. Метасемиотикалык деңгээлде болсо, тил бирдиктери речтин стилинде функцияланышы каралат. Ошентип, тил бирдиктеринин кепте (речте) реализацияланышы изилдөөгө алынат. Мында негизинен тил бирдиктериндеги кошумча мазмунга, кептин (речтин) контекстинде пайда болгон стилистикалык коннотацияларга көңүл бурулат. Бирок, семантикалык деңгээлди тил менен, метасемиотикалык деңгээлди кеп (речь) аркылуу аныктоо, же аны белгилүү белгилүү деңгээлде жөнөкөйлөтүү болуп саналат. Ошого карабастан, көпчүлүк учурда ингеренттик метасемиотика, башкача айтканда, стилистикалык жана экспрессивдүү-эмоционалдык-баалоочу түс этникалык бирдик катары аларга мүнөздүү болгон тилдин бирдиктери эске алынбай калууда.

Лингвистикалык деңгээлде бир нече процесстер жүрөт, ал эми семантикалык жана метасемиотикалык терминдер ар бир учурда ар кандай мааниде колдонулат. Бул терминдер синоним катары (тил менен кеп) колдонулганда, семантикадан адгеренттик метасемиотикага өтүү процесси келип чыгышы мүмкүн:.

Демек, лингвопоэтика – филологияга тиешелүү илимдин багыты, анын алкагында көркөм текстте колдонулган стилистикалык боектуу тил бирдиктери, алардын өз ара карым-катнашка кириши, туюнтуу, таасир этүү, эстетикалык эффект жаратуу функциялары жана алардын мааниси каралат [Липгарт, 2021:7]. Демек, аныктамадан көрүнүп тургандай, ар бир баяндоо тибинин өзгөчө логикалык-маанилик табияты болот жана алар өздөрүнө мүнөздүү болгон өзгөчө тилдик туюндурулушка ээ, ал эми ушул өңдүү баяндоонун түрлөрү лингвопоэтикада иликтенет. Бул ыкма алгач М.Э. Коңурбаев тарабынан Библиянын текстине лингвопоэтикалык иликтөөгө, ал

эми З. К. Караева тарабынан “Манас” эпосун жана анын котормолорун семиотикалык деңгээлде салыштырууга карата колдонулган.

1.4. Лингвопоэтиканын Кыргызстанда изилдениши

Көркөм чыгарманын тилин иликтөө кыргыз тил илиминде белгилүү илимпоз, илимдин кандидаты Ж. Шүкүровдун (1947) “Язык Молдо Кылыча” аттуу кандидаттык диссертациясынан башталат. Мындан ары көркөм чыгарманын тилин көркөм текстти лингвистикалык жана лингвостилистикалык багытта иликтөө иштери К. Кырбашев (1968), Ж.Мамытов (2002), Т. Аширбаев (2000, 2001), С. Өмүралиева (2005), Б. Усубалиев (1994, 1995), С. Мусаев (1990, 2000), Т. Маразыков (1996, 2005), А. Оморов (2002), З. Караева (2006), А. Абдыкеримова (2008), К. Калиева (2010), А. Асылбекова (2012), Д. Кенжебаев (2014), А. Токтоматова (2017), М. Алишова (2021) эмгектеринде кеңири иликтенген. Проф. С. Өмүралиева көркөм текстти кептик факт катары кароо менен лингвистикалык талдоону микротекст жана макротекст чегинде жүргүзгөн. Жолон Мамытовдун поэзиясындагы тилдик каражаттарды стилистикалык аспектиде иликтөө менен, поэтикалык чыгармаларды сөз маанилери, троптун түрлөрү, фоностилистикалык каражаттар, ыр түзүлүшүнүн айрым маселелерин доц. А. Оморов иликтөөгө алган. Ошондой эле Б. Усубалиев тилдин көркөм чыгармадагы орду, мааниси, даяр чыгарманын жаралуу процессиндеги тилдин ролу, көркөм чыгарманын тилинин өзгөчөлүгү жана чыгарманын жаралуу процессиндеги тилдин ролу, көркөм чыгарманын тилинин өзгөчөлүгү жана чыгарманын жаралуу процессиндеги тилдин ролу, көркөм чыгарманын полифункционалдык, эстетикалык мүнөзү, поэтикалык семантика, анын жаралыш себеп-өбөлгөлөрү туурасындагы маселелерди лингвостилистикалык өңүттөн иликтөө жүргүзсө, А. Абдыкеримова Ш. Дүйшеевдин чыгармаларынын мисалында көркөм адабиятты тилдин бардык деңгээлдери аркылуу комплекстүү иликтөөгө алып, лингвопоэтиканын статусун аныктоого аракет жасаган.

К. Калиева (2010) метафора, метонимия, эпитет, салыштыруу, аллитерация, жана ритм өңдүү тилдик каражаттарга лингвопоэтикалык иликтөө жүргүзүүнүн негизинде аталган каражаттардын поэтикалык табиятын ар тараптуу ачып берген.

Кыргыз филологиясында котормочу, проф. З. Караева “Котормо жана семиотика” аттуу докторлук диссертациясында (Уолтер Мейди орус тилинен англис тилине которгон) “Манас” эпосунун тилин иликтөөгө алуу менен адабий котормо же котормонун лингвопоэтикасына эң биринчи жол салган. Кыргыз элинин баалуулугу болгон “Манас” эпосунун котормосун лингвопоэтикалык ыкмаларга таянып, семиотикалык деңгээлде иликтөөдө бул жанрга мүнөздүү өзгөчөлүктөргө, эпостогу сөздөрдүн коннотативдик маанилерине, ал коннотативдик маанилердин эпостун жалпы релеванттуулугуна ар тараптуу талдоо жүргүзүү менен тилдик, семиотикалык, экстралингвистикалык фрагменттерди жана концепттерди котормо тилде кайрадан жаратуу маселелерин бир топ терең изилдеп, бул маселелерди иликтөө боюнча олуттуу ойлорун айткан. Мисалга алсак, канткенде көркөм котормо ийгиликтүү ишке ашып, түп нусканы башка тилдүү окурмандарга адекваттуу жеткирүүгө болот деген суроого жооп издеп, семиотикалык ыкмаларга негизделген лингвопоэтикалык котормо категориясын иштеп чыккан. Аталган категорияны колдонуу аркылуу которуу процессиндеги тилдик жана тилдик эмес каражаттарды котормодо берүү ыкмаларын көрсөтүп, бул аркылуу тексттик деңгээлдеги котормодогу дал келүүчүлүк жана дал келбөөчүлүктөр жана алардын себептерин ачып берүүгө мүмкүнчүлүк түзүлөөрүн белгилеген. Котормо тилдеги поэтикалык тексттин сапатын аныктоодогу так критерийлерин иштеп чыгууга жетишкен жана аталган эмгек келечекте бул багыттагы изилдөөлөрдүн теориялык негизин түзүп калды. Алсак, жогорудагы категорияны илимий негиз катары пайдалануу менен изденүүчү К. Калиева (2010) өзүнүн кандидаттык диссертациялык ишинде кыргыз аял акындарынын англис тилине которулган чыгармаларын лингвопоэтикалык иликтөөгө алып, ал чыгармалардын жана

алардын котормолорунун тилдик жана экстралингвистикалык маанисин, өзгөчөлүктөрүн жана көркөм чыгармалардын тилинин эстетикалык функциясын ачып берүү менен бирге котормонун экстралингвистикалык, функционалдык-стилистикалык жана семиотикалык өңүттөрүн изилдөө аркылуу ишке ашырган.

Котормо теориясына таянып, кыргыз поэзиясына таанымал А. Осмоновдун У. Мейдин котормосундагы ырларына лингвопоэтикалык талдоо жүргүзүүдө семиотикалык каражаттарга басым жасоо менен көркөм туюнтуу боюнча кыргыз жана англис тилдериндеги жалпылыктарды жана бөтөнчөлүктөрдү изденүүчү А. Токтоматова (2017) өзүнүн кандидаттык диссертациясында белгилөөгө жетишкен.

Ошондой эле М. К. Алишова (2021) өзүнүн докторлук диссертациялык ишинде Дүйнөнүн тилдик сүрөтү адамдын дүйнө таанымындагы онтологиялык жана логикалык-түшүнүктүк негиздери менен шартталган дүйнөнүн универсалдуу моделин пайда кылат. Ошону менен бирге, ар бир этномаданияттык жамаат бул дүйнө моделин белгилүү бир улуттук тилдин чегинде реалдуу турмуштагы фактыларды өзүнүн маданий-тархый салттарына, нормаларына, ишенимине жана жашоо образына ылайык чагылдыруу аркылуу жаратат. Демек, дүйнөнүн тилдик образы – адам аң-сезиминде дүйнө жөнүндөгү түшүнүктөрүнүн тарыхый жактан калыптанган жыйындысынын, курчап турган чындыкты концептуалдаштыруу ыкмасынын тил аркылуу чагылдырылышы деген жыйынтыкка келүүгө болот [Попова, Стернин, 2002].

Азыркы тил илиминде дүйнөнүн тилдик каражаттар аркылуу түзүлгөн образы эки өңүттөн каралып жүрөт. Биринчи өңүттө дүйнөнүн тилдик образы аң-сезим менен чындыктын карым-катышынын контекстинде каралса, экинчи көз карашка ылайык, тил менен маданияттын ажырагыс биримдигине байланыштуу изилдөөгө алынат.

Ой жүгүртүүнүн жана тилдик структуранын алгачкы схемасын камтыган фольклордук чыгармалардагы дүйнөнүн тилдик образы өзүнчө

илимий изилдөөнү талап кылат. Андыктан англис жана кыргыз тилдериндеги дүйнөнүн тилдик образын элдик оозеки чыгармачылыктын уникалдуу үлгүсү болгон “Манас” эпосунун түп нускасы жана анын англис тилиндеги котормосун салыштыруу аркылуу изилдөө зарылдыгынын белгилеген. [Алишова, 2021].

Көптөгөн окумуштуулар эпикалык чыгармаларды атайын когнитивистикалык өңүттө изилдөөнүн методикасы жок деген көз караш менен, аларды эмпирикалык деңгээлде изилдегени белгилүү. Ал эми бул илимий изилдөөдө алгачкылардан болуп эпостун өзүнө, анын котормосуна концептуалдык негизде изилдөө жүргүзүү колго алынып жатат.

Жыйынтыгында, кыргыз филологиясында көркөм адабияттын тилинин спецификасы, адабияттын формасы жана материалы болуп саналган тилдик уюшулушунун лингвистикалык жана поэтикалык негиздери, аны иликтеп – талдоонун системасы, ыкмаларды, теориялык-методологиялык базасы калыптанып келе жатат десек болот.

Жогорудагы эмгектерде айтылган ойлорго, өзүбүздүн жүргүзгөн изилдөөбүзгө таянып, мындайча тыянакка келдик:

Поэтикалык илик поэтикалык семантиканын пайда болуу себептерин, жаралуу механизм, поэтикалык семантиканын чыгарманын жалпы көркөм-эстетикалык өзгөчөлүгүн арттыруудагы маанисин ачып берүүнү көздөйт. Чыныгы көркөм чыгармада колдонулган сөздөрдүн баары маанилик жактан өнүгүп, поэтикалык семантикага ээ болот. Алар өздөрүнүн лексикалык же грамматикалык маанилерин, негизинен, сактап калуу менен, кайсы бир конкреттүү контекстте андан алда канча татаал, катмарланган жана оңойлук менен түшүндүрүлбөгөн мааниге ээ болушат да, сөздөн көркөм деталга айланат, бул айланууну поэтикалык семантика катары кароо шарт. Экинчиден, поэтикалык семантика – бул бир конкреттүү контекстте гана жаралуучу өзгөчө кубулуш, ошондуктан бир эле сөздүн бир контексттеги поэтикалык мааниси экинчи бир контексттеги маанисине дал келбей калышы толук ыктымал. Поэтикалык семантика белгилүү бир контекстте пайда болот,

андыктан поэтикалык семантика белгилүү бир контекстте гана жашайт. Үчүнчүдөн, лингвопоэтикалык илик жүргүзүү үчүн лингвистикалык мыкты даярдык жетишсиздик кылат, муну менен бирге жалпы филологиялык даярдык, анан көркөм чыгарманын табият-маңызын терең түшүнүү зарыл.

Стилистикалык анализдин изилдениши - негизинен окурмандардын тил менен кандайча байланышкандыгын изилдейт. Сиз тексттерди окуп жатканда кантип түшүнөсүз жана текст кандай максатта таасир берет. Колдонууну айкалыштыргандыгын эске алганда, стилистиканы өнүктүрүү психологиялык процесстер жөнүндө билгендерибиз менен лингвистикалык анализ, окуу менен байланышкан тил илимин изилдөөгө жана психология XX кылымдын кубулуштары болуп түзүлгөн. XX кылымдын экинчи жарымында, англо-америкалык сындын башталышында, төмөндөгү китептерди басып чыгарылат. Алардын үчөө сунушталган макалалар, конференциялардын баяндамалары журналдарда жарыяланган, алардын ичинен эң таасирдүүсү - Роман Якобсондун макаласы (1960). Ал "акыркы билдирүү: лингвистика жана поэтика" деп аталат. Бул өтө татаал, стилистиканы түшүнмөйүнчө текстти окуудан баш тартыңыз дейт, бирок Якобсон ар кандай нерселерди бириктирген стилистикалык фигураларды өнүктүрүү маанилүү багыттар экендигин белгилеген. Стилистиканы адабий аракеттердин логикалык уландысы катары кароого болот. XX кылымдын башында авторлор эмес, сынчылар тексттерди изилдөөгө басым жасашкан. Он тогузунчу кылымдын адабий сынчысы авторго басым жасаган, ал эми британиялык эки сынчы И. А. Ричардс жана Уильям Эмпсон жана анын окуучусу тексттик сынга көңүл буруу үчүн бул ыкманы четке кагышкан.

Мындай ыкма көбүнчө практикалык сын деп аталат жана ага ылайык келет. Клеант Брукс, Рене менен байланышкан АКШдагы ушундай критикалык кыймыл Веллек, Остин Уоррен жана башкалар жаңы сын-пикир жаратышкан. Жаңы сында дээрлик жалаң гана адабий чыгармаларды көз карандысыз деп сүрөттөөгө негизделип, эстетикалык объектилерге, практикалык сын-пикирлерге, окурмандын чыгарма менен өз ара

аракеттенүүсүнүн психологиялык аспектилерине көбүрөөк көңүл бурулган, акцент тексттин тилинде, анын авторунда эмес деп эсептешкен, бул сынга негизделген адабияттын маанилүү чыгармалары жөнүндө отчеттор керектелген. Даярдалган жана эстетикалык жактан сезимтал сынчылардын интуитивдик окуунун натыйжаларынын негизинде, бул сынчылар тексттердин тилин терең талдап чыгышкан эмес. Дээрлик жүз жылдан кийин бул ыкма мектептерге күчтүү таасир эте баштаган.

Батыш дүйнөсүнүн университеттери менен сынчылары очерктердин ар кандай түрлөрүн жаратышкан. Мындай очерктердин авторлору тексттин мааниси же тексттин аларга кандай таасир этери жөнүндө билдирүү жасашып, андан кийин мисал келтирүү үчүн тексттин үлгүсү келтиришкен. Балким, муну адабий сынга "ырастоо жана цитата" ыкмасы деп атаса болмок.

Жалпылап айтканда, стилистика боюнча адистер "билдирүү жана цитата" стратегиясы тексттеги кайсы бир көз караш (идея) талкуулоо үчүн жетишсиз деп эсептешет, анткени стилистика боюнча адистер чөйчөк менен эриндин ортосундагы аралыктай, көп учурда билдирүү менен цитатанын ортосунда логикалык боштуктар бар дешет.

Интуиция жетишсиз, биз текстти деталдуу талдап, тексттеги тигил же бул көз карашты жактаганда, окурмандын көз карашы менен, сөзсүз, эске алышыбыз керек. Бирок Батыш Европада, Түндүк Америкада стилистикалык анализ практикалык сын жана жаңы сын менен байланышта, мурунку критикалык ыкмалардын негизинде (бирге) өнүгүшү керек деген ойду тутунушат. Стилистика боюнча адистер дагы ушул ыкманы колдошот, адабий эмес, речтин башка стилиндеги тексттерге да ушундай эле мамиле болгону оң дешет.

Роман Якобсон катышкан Чыгыш Европандан пайда болгон стилистиканын өнүгүшүнө таасир этүүчү дагы бир маанилүү багыты болгон. XX кылымдын алгачкы жылдарында Москвадагы лингвистикалык чөйрө, ошондой эле И. А. Ричардс адабий сын-пикирлерде авторго ашыкча токтолууну четке кагып, лингвистиканын психологиялык таасирине

байланыштуу тексттин тилин талдоону сунуштаган. Бул топко лингвисттер, адабият таануучулар жана психологдор кирген, аларды Прага структуралисттери да колдошкон.

Кийинчерээк стилистикада текстти изилдөөнүн таасирдүү аспектисин, алдыңкы план теориясын, иштеп чыгышкан. Бул ой-пикирлер тексттердин айрым бөлүктөрүн чечмелөө жагынан башка окурмандарга караганда көбүрөөк таасир эткен, - деп божомолдогон, анткени тексттик бөлүктөр лингвистикалык жактан чектелүү гана же тексттин бөлүгү гана болгондуктан, окурмандарга психологиялык жактан бүтүн тексттей таасир бере алмак эмес.

Орус окумуштуулары - негизинен биринчи стилисттер болушкан. Бирок алардын иши батышта 1917-жылдагы орус революциясынын кесепеттеринен улам аларга толук жеткен эмес. Революциядан кийин формализм модадан чыгып, Советтер Союзу, Батыш Европа менен Түндүк Американын ортосундагы академиялык байланыштар дээрлик токтоп калган.

Роман Якобсон - XX кылымдын эң таасирдүү лингвисттеринин бири болуп эле калбастан, стилистиканын өнүгүшүнө олуттуу таасиринин себеби, өзүнүн академиялык “жылдыз” болушунан тышкары, ар кандай лингвистикалык мектептерин, башкача айтканда, Россия, Прага, Чехословакия, АКШдагы лингвистикалык мектептерди бириктирген. Ошентип, алар стилистиканын алдыңкы концепциясын, стилистикалык анализдин негизин иштеп чыгышкан. Стилистика - бул баарынан мурда тандоо, тил тутумунун бардык деңгээлдериндеги тил формаларын тандоо, ошондой эле аларды (тил бирдиктерин) сүйлөөдө (речте) сарамжалдуу иштетүүнү уюштуруунун айрым жолдорун тандоо. Демек, текстке стилистикалык изилдөө, талдоо жүргүзүү тилдик деңгээлдер аралык мүнөзгө ээ болушу керек. Л.С. Бархударов (27) салыштырмалуу тил таануу менен котормо теориясынын ортосундагы айырмачылыктарды белгилеп: "салыштырмалуу тил таануу, тил таануу сыяктуу эле, тилдердин тутумдары менен да алектенет – анын функцияларына үн (фонологиялык) түзүлүшү,

лексикалык курамы жана грамматикалык түзүлүшү жаатындагы окшоштук белгилерин, эки тилдин тутумдарынын ортосундагы айырмачылыктарды ачуу кирет. Демек, салыштырма тил таануу үчүн (жалпы тил таануу сыяктуу) тил иерархиясынын деңгээлин чектөө маанилүү, б. а., тилдин тигил же бул бирдиктерин (же салыштырылган эки тилди) тил тутумунун белгилүү бир аспектисине же деңгээлине бөлүү".

Стилистиканын маанилүү объектиси катары сүрөт (образ) уникалдуу түзүлүшкө ээ. И. В. Арнольд поэтикалык образдын төмөнкү курамдык бөлүктөрүн - белгиленүүчүнү (сөз болуп жаткан нерсени), белгилөөчүгө салыштырылганга караганда, салыштыруунун негизин (эки түшүнүктүн жалпы мүнөзүн), алардын ортосундагы мамилени, салыштыруу техникасын, салыштыруунун лексикалык жана грамматикалык өзгөчөлүктөрүн - бөлүп көрсөтөт [Арнольд, 2009:117]. Мында тигил же бул образдын экспозициясынын даражасы бир кыйла айырмаланат, анткени образды жаратууда колдонулган белгилүү бир "салыштыруу техникасына" жараша ага кирген элементтердин саны ар кандай болот. Ошентсе да, образдарды тропторго жана речтин стилистикалык фигураларына толук окшоштуруунун жаңылыштыгына көңүл бура турган образдар тарамдалган жолдордун биригиши катары эмес, "бири-бирине шарт түзгөн элементтердин биримдиги" катары изилденүүдө [Арнольд 2009:118].

В. В. Виноградов сөз айкаштарынын ар кандай түрлөрүн бөлүп алуунун маанилүүлүгүн, ошондой эле алардын образдуулукта болжолдонгон тенденциялары, башкача айтканда, ар кандай түрлөрү жана сөздөрдү каймана мааниде колдонуунун жолдору менен түздөн-түз байланышын баса белгилейт [Виноградов, 1959:169]. Көбүнчө оозеки образ стилистикалык-белгиленген жолдор (троптор жана кептин стилистикалык фигуралары) аркылуу ишке ашырылат да, "образды чагылдыруунун өзгөчө учуру" болуп калат [Арнольд, 2009:59]. Мындай сүрөттөлүштү жаратууга болот жана сөздүн лексикалык түз мааниси менен, стилистикалык белгиленбеген ыкма менен деп белгилеген. Образдуулукту ишке ашыруунун тигил же бул

каражаттарын тандоо жазуучудан көз каранды – бул образдардын тутумун жана алардын чыгармада чагылдырылышын, анын идиолектисин аныктайт.

Көркөм образды ишке ашыруунун колдо болгон каражаттарын ал ишке ашырылып жаткан тилдин деңгээлине жараша бөлүү максатка ылайыктуу деп эсептейбиз. Стилистикада бул деңгээлдерге бөлүү эч кандай каршы келбейт, андан тышкары, тексттин ички иерархиясы жагынан кыйла рационалдуу экендигине негизделген, мында ар бир деңгээл өзүнүн өзгөчө белгилеринин өзгөчөлөнгөн топтомуна ээ. Ошентип, экспрессивдүүлүктүн каймана каражаттарын фонетикалык, лексикалык жана грамматикалык (морфологиялык жана синтаксистик) деп бөлөбүз. Изилдөөбүздө биз И. Р. Галперин сунуш кылган классификацияга таянабыз, ошондой эле башка лингвисттерден Ю.М.Скрепнева, В.А.Кухаренко жана И. В. Арнольддун көз караштарын эске алабыз.

Галперинге таандык заманбап классификациялардын эң деталдуу жана оңой уюштурулушунда экспрессивдүү каражаттар жана стилистикалык ыкмалар үч чоң топко бөлүнөт: фонетикалык, лексикалык жана синтаксистик. Тилдин эң төмөнкү деңгээли – **фонетикалык деңгээл**. Белгилүү болгондой, лирикалык чыгарманын үн жагы, анын түзүлүшү жана мазмуну менен бир бүтүндүктү түзөт, бирок өзүнчө абалда кандайдыр бир нерсени көрсөтүү эмоционалдык-эстетикалык таасир ал мүмкүн эмес-бул таасирди ишке ашыруу үчүн, тыбыштык жагы кандайдыр бир фонетикалык кубулуш аркылуу (ритм, рифма, басым, ассонанс, аллитерация ж.б.) башка жанрлардан айырмаланып турушу керек. Мындай айырмачылыкты уюштуруу үчүн лирикалык каарманга фоностилистикалык каражаттары жардам берет, алар ар кандай тыбыштык кубулуштарды жаратуу менен, натыйжада эстетикалык, эмоционалдык таасирди калыптандырат.

Лексикалык маанилердин өз ара аракеттенүүсү менен катар оозеки-каймана маалыматты ишке ашырууда поэтикалык сөздүн мелодикасынын рифма, ритм менен кошулуу сыяктуу башка элементтер да катышат. Жазуучунун инструменттеринде лирикалык чыгарманын тыбыштык

түзүлүшүн уюштурган кайталоолорду (айрым тыбыштарды кайталоо, оозеки кайталоолор) колдонуу маанилүү компонент болуп саналат. Фонетикалык деңгээлдеги кайталоо типологиясына ритм, рифма, метрика, аллитерация, ассонанс/диссонанс ж.б. кирет [Арнольд, 2009:145]. Тыбыш жөнүндө Галперин аллитерациянын жана ономатопеянын же ономатопеянын стилистикалык ыкмаларын баса белгилейт [Галперин, 1958:274].

Лингвопоэтика менен стилистиканын изилдөө объектиси көркөм чыгарманын тилин иликтөө болуп саналат. Стилистика деп поэтикалык тил жөнүндөгү илимди айтышып, лингвопоэтиканын ажырагыс бир бөлүгү катары карашат. Маселен, В.М.Жирмунский (1977) “стилистика – бул поэтикалык лингвистика, ал тилди атайын көркөм колдонуудагы жалпы лингвистикалык фактыларды изилдейт” деп эсептеген. Лингвопоэтиканын башталгыч этабы жана ажырагыс бир бөлүгү катары лингвостилистика тилдик бирдиктер, стилистикалык каражаттар көркөм чыгармада кандай колдонулганын жана алар кандай эмоционалдык-экспрессивдик, эстетикалык мааниге ээ экендигин аныктайт. Стилистика көркөм элестүү образдарды түзүүдө сөздүн денотациялык жана коннотациялык, б.а., түз жана кыйыр маанилеринин бири бирине тийгизген таасирлерин изилдейт. Поэтикалык стиль образдуу – эстетикалык өзгөчөлүгү менен башка стилдерден айырмалананып, лексиканын жыштыгы, поэтикалык сөздөрдүн морфологиялык формасы, синтаксисттик конструкциялары менен өзгөчөлөнүп, поэтикалык искусствону татаалдаштырат. Поэтикалык стилдин негизги максаты – тилге өзгөчө бир жогорку көркөмдүүлүктү берүү. Поэтикалык тилде тилдин бардык байлыгы, мүмкүнчүлүгү ачылат, поэтикалык тексттеги сөз чыгарманын идеялык маңызын ачуу максатында өз маанисинде да өтмө мааниде да пайдаланылат. Көркөм чыгармадагы экспрессивдик-эмоционалдык каражаттарга - метафора, метонимия, салыштыруу, эпитет ж.б. стилистикалык каражаттар кирет. Алар түпнускадагы көркөмдүүлүктү, автордун ички ой толгоосун, образдуулукту берүүдөгү негизги көркөм сөз каражаттары болуп саналат. Түпнускадагы

образдуу көркөм стилистикалык каражаттарды которулуп жаткан тилде адекваттуу берүү - котормо теориясындагы маанилүү маселелердин бири.

Поэтикалык текстти которууда оригиналда колдонулган стилистикалык ыкманы колдонуу мүмкүн эмес болсо, ошондой эле эмоционалдык эффекттиге ээ боло ала турган стилистикалык ыкманы түзүп чыгуу жолдору бар. Мындай принцип стилистикалык компенсация деп аталат, К.И.Чуковский (1968) айткандай “метафораны метафора менен которууга, салыштырууну салыштыруу менен которууга аракет кылбастан, күлкүнү күлкү менен, ыйды ый менен которуш керек,-” дейт. Форманы сактоо менен бирге стилистикалык ыкманын тексттеги функциясын сактоо чоң мааниге ээ. Мындай көрүнүш котормочунун иш аракетине кандайдыр бир эркиндикти берет, Прозоров В.Г. (1998) грамматикалык каражаттарды лексикалык каражаттар менен же которууга мүмкүн эмес болгон жерлерди толуктоо үчүн тексттин башка туура келүүчү жеринде, ошондой эле стилистикалык багыттагы образды түзсө болорун сунуш кылат.

Чыгарманын образдуу көркөмдүгүн камтыган стилистикалык ыкмаларды которуу котормочунун алдына ар түрдүү тилдеги стилистикалык системанын улуттук өзгөчөлүктөрүнө байланыштуу ар кандай тоскоолдуктарды пайда кылат. Изилдөөчү лингвисттердин көпчүлүгү түпнускадагы (оригиналдагы) образды сактоо негизги милдет катары белгилешет. Алардын ою боюнча котормочу стилистикалык ыкманы эмес, ошол ыкманын функциясын сактоосу туура болот.

Филологиялык анализдин изилдениши - негизги тилдик түшүнүктөрдүн идеясы жана концепцияларды талдоо, төмөнкү компоненттердин болушу же жоктугу менен мүнөздөлө тургандыгын күбөлөндүрөт: 1) бул түшүнүктүн аныктамасы; 2) автордук мамиле; 3) маселенин тарыхы; 4) Адабий анализдин функциялары; 5) операциялык түзүүчүсү (ыкмалары, методдору, алгоритмдери), ошондой эле текстти талдоонун баштапкы принциптери; 6) талдоо материалы. Жамаат кабыл албаган учурда актуалдаштырылган жана жогору бааланган болушу мүмкүн.

Көркөм текстти талдоо маселелерине көптөгөн эмгектер арналган [Бабенко, 2003,2004], [Бирюкова, 2002], [Болотнова, 2001,2003,2007], [Волков, 1988], [Казарин, 2004], [Лукин, 2005], [Мазилова, 1988], [Мальшева, 2002], [Николина, 2003], [Новиков, 2007], [Полонский, 2007], [Поддубская, 2010], [Рудяков, 1989], [Судиловская, 2009], [Сулименко, 2009], [Сырица, 2005], [Усминский, 2002], [Фенова, 1999], [Фомина, 1987] жана башкалар. А. Б. Есиндин ою боюнча, " адабий чыгарманын илимий жетишкендиги" ... текстти талдоо ыкмасы болуп саналат. [Есин, 2008:61-61].

Белгилей кетсек, Л. В. Щерба (1957), (1974) баарынан мурда филологиялык анализдин пайда болушун жана ушул убакка чейин текстти филологиялык талдоо боюнча көптөгөн түшүнүктөрдүн идеяларын өнүктүргөн. Автор текстти талдоону "Тилдин айрым экспрессивдүү элементтеринин семантикалык нюанстарын табуу" деп аныктайт.

"Маанисин изилдөө жолу: сөздөр, ритмдер жана ушул сыяктуу тилдик элементтер, тагыраак айтканда, адабий тилдин экспрессивдүү каражаттарынын инвентаризациясы"[Щерба, 1957:27]. "Сөздөрдүн маанисин изилдөө", "тилдик элементтердин маанилерин изилдөө", "экспрессивдүү каражаттардын инвентарын түзүү" сыяктуу аныктамалардын компоненттери, филологиялык анализдерди изилдеген эмгектеринде өз ишмердүүлүгү мүнөздөлөт. Тартус - Москва мектеби тарабынан иштелип чыккан структуралык-семиотикалык анализдин методдору менен принциптеринде текстти талдоонун теориясынын актуалдуугу көрсөтүлгөн.

Филологиялык анализ тууралуу структурализмдин негизги жоболору Ю.М. Лотмандын эмгектеринде белгиленген.[Лотман, 1996, 2001]. Ю. М. Лотмандын структуралык анализдин үлгүлөрү төмөнкүчө: "структуралык анализдин негизи адабий чыгарманы органикалык бирдик катары кароо болуп саналат. Текст бул талдоодогу аны түзгөн элементтердин механикалык суммасы катары кабыл алынбайт: алардын ар бири башкаларга карата гана ишке ашырылат" [Лотман, 1996:11]. Изилдөөчүнүн эмгектеринде поэтикалык тексттин төмөнкү өзгөчөлүктөрү көрсөтүлгөн:"1. Кеп - деңгээлинин каалаган

элементтери маанилүү даражага көтөрүлүшү мүмкүн; 2. Тилде формалдуу болгон бардык элементтер кошумча маанилерди алуу мүнөзү менен поэзияда семантикалык мааниге ээ болушу мүмкүн" [Лотман, 1996:47].

Тил илиминде "текстке филологиялык талдоо" түшүнүгү көп түрдүү чечмеленет. Мисалы, Н. Д. Тмарченко тексттин филологиялык анализине төмөнкүдөй аныктама берет: "көркөм тексттин мүнөзү, курамы жана түзүлүшү, ошондой эле функциялары, илимий түшүнүктөрдүн жардамы менен бул структуранын ар кандай элементтерин аныктайт" [Тмарченко, 2005:6].

М. И. Гореликова текстти талдоо түшүнүгүн: "тексттин грамматикалык структурасынын лексикасын талдоо аркылуу текстти чечмелөө; талдоонун маанилүү этабы - сөз структураларынын бөлүмү жана жазуучунун көз карашын аныктоо; автордун түшүнүүсүн чагылдырган баалоочу көз караш жана тексттин коммуникативдик мазмунун, маанисин түзөт, -" деп чечмелейт [Гореликова, 2002:6-7].

Бул факт Л. Г. Бабенко, Н. Н. Болдина, П. И. Мельникова, Л. А. Новикова, И.К. Носовой, Н.М. Шанскийлердин [Бабенко, 2004], [Болдин, 2005], [Мельников, 1999], [Новиков, 2007], [Носова, 2004], [Шанский, 1999,2002] эмгектеринде чагылдырылган. Ошентип, Л. Г. Бабенко "текстти филологиялык талдоонун - теориялык негиздерин жана талдоо аспектилерин" комплекстүү талдоо алгоритмин түзөт. Изилдөөнүн предмети катары изилдөөчү поэтикалык текст аткарган эстетикалык функциясына байланыштуу төмөнкүлөрдү аныктайт.

Филологиялык жана лингвистикалык аныктамада тексттин анализинин башка түрлөрү менен идентификациясы байкалат. Ошентип, В. К. Андреевдин аныктамасында теңдөө байкалат. Филологиялык талдоо же лингвопоэтикалык талдоо адабий жана лингвостилистикалык анализдерди бириктирет жана интегративдик мүнөзгө ээ, ошондой эле бул практикалык курстун (окуу дисциплинасы катары) максаты студенттерге филологиялык жана лингвопоэтикалык анализдерди үйрөтүү болуп саналат. Көркөм тексттеги

тилдин негизги бирдиктеринин жана категорияларынын негизинде чечмелөө аркылуу ишке ашырылат" [Андреев, 2004:3]. Берилген аныктамада автор тексттин филологиялык анализин интегративдик, комплекстүү мүнөзүн белгилейт, тексттин анализин окуу дисциплинасы катары түшүнүү менен байланышкан анализдин максатын аныктайт.

Семиотикалык анализдин изилдениши. Семиотика илими ар түрдүү элдин маданиятынын кандайдыр бир маалымат камтыган белгилер системасынын структурасын жана анын функцияларын, б.а., түшүнүктөрдү, образды белги менен берүү болуп саналат. Семиотика грек тилининдеги «семиос» деген сөздөн келип чыккан, ал «белги» дегенди билдирет. Семиотика белгилер жана белгилердин системасы жөнүндөгү илим катары 20–кылымдын башында пайда болгон. Семиотика жөнүндө ой пикирлер көптөгөн окумуштуулардын эмгектеринде изилденип келе жатат. Анын негиздөөчүсү - белгилүү лингвист Ф. Де Соссюр (1977), анын идеяларын улантуучулары америкалык логик, философ, изилдөөчү Ч.С.Пирс, Ч.Моррис, Р.Карнап, А.Тарский ж.б. окумуштуулар, философтор кирет. Семиотиканын негизги предмети – белги. Окурман/угуучу/котормочу кандайдыр бир белгини ошол маданияттын өкүлү катары түшүнөт. Семиотиканын экинчи негизги түшүнүгү – семиозис. Ч.Морристин [Моррис, 1998:5] аныктамасы менен семиозис үч фактордун негизинде ишке ашат: 1) белги катары иш аткарат; 2) белгини көрсөтөт; 3) белги катары таасир берет. Тилди семиотикалык система катары интерпретациялоодо белги сөз, сөз айкашы, морфема ж.б. менен берилет. Мисалы, арстан – жапайы жырткыч айбанат катары эмес, күчтүү адамдын символу катары берилет. Сүйлөм – толук белги, сөз толук эмес белги катары каралат. Котормону изилдөөчүлөр көркөм чыгармалардын котормосу семиологиянын эки баскычтуу процессинен турарын аныкташкан. Анткени котормочу көркөм текстти, сөздөрдү белги катары кабыл алып, чыгарманы кабыл алуучу рецептор катары котормонун белгилерин интерпретациялайт. Котормочунун белгилерди кабыл алуусуна жараша көркөм чыгарманын интерпретациясы берилип, окурмандын кабыл

алуусун жаратат. Тил менен маданияттын байланышы жана маданиятты семиотикалык системада түшүнүү азыркы убактагы актуалдуу изилдөөлөрдүн бири болуп саналат. Лингвистикалык жана маданий изилдөөлөрдө маданияттын мазмуну катары, ал эми тилде анын формасы катары каралат. Мында негизги нерсе маданияттын кандай фактылары тил аркылуу берилүүсү эмес, маданиятты билдирүү үчүн тил кандай жолдорду, системаларды иштеп чыгаары маанилүү. Семиотикалык көз караш менен караганда, маданият деп – сүйлөшүү, баарлашуу процессинде элдер кандай сөздөрдү, белгилерди колдонушат деген сыяктуу маалыматтарды адекваттуу интерпретациялоо үчүн адамзат тарабынан топтолгон маалыматтардын жыйындысын айтабыз. Ал эми элдик поэманы которууда элдик чыгарма өз алдынча синтаксиске ээ болуп, нерселерди атап көрсөтүүчү сөздөрдөн турарын эске алышыбыз керек. Бирок элдик поэмада анын синтаксиси жана андагы сөздөр окурманга өзгөчө таасир берүүчү касиетке ээ жана окурман үчүн андагы баалуулуктар, баалоо биринчи планга чыгат. Семиотика адамзаттын иш аракетиндеги эң маанилүү формаларды түшүнүүгө негиз түзөт, анткени көркөм чыгармалардагы, адамзаттын иш аракеттеринин белгилери андагы байланыш мамиле аркылуу чагылдырылат. Мындай түшүнүү белгилер аркылуу ишке ашкан функцияларды бөлүп кароого жардам берет. Адамзаттын жасаган иш аракетин белгилер аркылуу түшүнүү менен семиотика философия менен тыгыз байланышта болуп турганын далилдейт. Семиотиканын илим катары колдонулуу чөйрөсү тил илими менен гана чектелип калбастан, илимдин башка тармактарын да, атап айтканда, география, тарых, медицина, биология, архитектура, химия, астрономия, математика, геометрия өңдүү илим жааттарында, ал тургай театр, сүрөт, музыка, коомдун маданий турмушунун башка тармактарында активдүү колдонулаары окумуштуулар тарабынан бир ооздон белгиленип жүрөт. Америкалык окумуштуу Ч.С.Пирс белгинин кызмат аткаруу табиятына байланыштуу төмөндөгүдөй жагдайларды бөлүп көрсөткөн.[Пирс, 2000] *Ар бир ой – бул белги* деп атаган, ал семиотиканы философия менен

лингвистикаынын ортосундагы илим катары караган. Белгинин реалдуу жашоодо да аң-сезимибиздеги, дүйнө таануудагы абстрактуу нерсе катары да түшүнүк экендигине көңүл буруу менен анын эки түрүн көрсөткөн:

- нерселер кандайдыр бир белгилүү, реалдуу объект катары;
- биздин аң сезимибиздеги абстрактуу түшүнүк.

Изилдөөчүлөр Ч.Морристин (1983), Ч.Пирстин (1982) изилдөөлөрүнө байланыштуу семиотиканын үч бөлүгү тилдик жана адабий семиотикалык талдоо жүргүзүүдө колдонулаарын белгилешкен - *синтактика*, *семантика* жана *прагматика*. *Синтактика* жана *семантика* айтылган ойдун, сүйлөмдүн структурасын жана көркөм тексттин тил бирдиктеринин функцияларын үйрөтөт, *прагматика* – белгилер системасы менен аны колдонуучулардын ортосундагы мамилени, көркөм тексттеги белгилерди окурман кандай түрдө түшүнгөндүгүн изилдейт. Бул процессти аткаруу, б.а., кандайдыр бир нерсенин белги катары функция аткарыш процессин *семиозис* деп аташат. Котормолорду талдоодо келип чыккан маселе: тилдик белгинин касиети котормодо кандайча өзгөрөт. Семиотиканы изилдөөчүлөр белгилердин ар кандай группаларын иштеп чыгышкан. Алардын ичинен *Ч.Пирстин* [139:1982] классификациясы боюнча белгилердин трихотомиясы мындай мүнөзгө ээ: *икона*, *индекс* жана *символ*. *Иконикалык белги* объектти негизинен ага окшоштугу менен билдирет, бирок кээде бул окшоштук конвенциялык эрежелер менен конкреттүү сырткы көрүнүшү сакталышы мүмкүн - мисалы, алгебралык, же башка формула., формасы аркылуу окшоштукка негизделген конкреттүү предметти көрсөтүүчү белги. [293:1] Алардын варианттары -"сүрөт", "окшоштук" деген белги-көчүрмөлөр, белги-иконалар. Бул белгилер, белгилөөчү менен белгилөөчүнүн байланышы алардын окшоштугу, окшоштугу менен түрткү берет. *Иконикалык белгилер* материалдык структурасында денотат структурасын кайталайт, анын репродукциясы көрсөтүлгөн нерсеге же кубулушка окшоштук принцибине негизделген. Ар бир тилдин өзгөчөлүгүнө байланыштуу котормочу сөздүн денотативдик маанисин которууда негизги маселе – түпнуска (оригинал)

менен которулуп жаткан тилдин бирдиктеринин семантикалык жактан дал келишин изилдөө болуп саналат.

Биринчи бап боюнча жыйынтык

1. Жыйынтыктап айтканда, элдик поэманын котормосуна лингвопоэтикалык анализ жүргүзүү көркөм адабият изилдөөлөрдүн негизин түзгөн борбордук парадигманын чегинде өнүгүп келе жаткан багыттардан болуп саналат. Ошондуктан ар бир тил турмуш чындыгын этникалык жактан өзгөчөлүктөрдүн призмасынан өткөрүп, тил аркылуу элдин руханий көрөңгөсүн, духун, улуттук менталитетин маданий тарыхый тажрыйбасын жана экспрессивдик, эмоционалдык өзгөчөлүктөрүн көрсөтөт.

2. Лингвопоэтиканын изилдөө этаптарында лингвистикалык анализ лингвостилистикалык бирдиктердин ажырагыс бир бөлүгү катары каралат. Стилистикалык анализде тилдик бирдиктердин көркөм чыгармада кандай колдонулганы, алар кандай эмоционалдык-экспрессивдик, эстетикалык мааниге ээ экендиги аныкталат.

Филологиялык же адабий анализде көркөм чыгарманын идеясы, темасы, композициялык курулушу, образдар системасы талданат.

Семиотикалык анализде көркөм чыгармадагы белгилер жана символдор изилденет.

3. Лингвопоэтикалык анализ көркөм чыгарманын поэтикасы менен тили же котормонун (Мисалы, Шота Русставелинин “Жолборс терисин жамыган баатыр” поэмасынын кыргызча котормосунун) ушул эле проблемасы, бирок оригинал менен башка тилге оодарылгандагы тили менен поэтикасынын “абалы” иликтенет, ошону менен бирге лингвопоэтикалык анализ котормо таануу илиминин багыттарынын бири катары маанилүү парадигманын алкагында калыптанган. Кыргыз тилинен англис тилине оодарылган көркөм чыгармага жасалган лингвопоэтикалык анализ кыргыз жана англис тилдеринин каражаттарынын негизинде алгач ирет изилденип жатышы изилдөө ишибиздин илимий жаңылыгын айгинелейт. Бул тил

илиминин бир тармагы, ал тил илими менен маданият таануу илимдеринин катышы, байланышынан пайда болуп, тилде чагылдырылып, орун алып калган эл маданиятынын каада-салт көрүнүштөрүн изилдейт деген жыйынтык чыгарсак болот.

4. Окумуштуулардын эксперименталдык изилдөөлөрү көрсөткөндөй лингвопоэтиканын системалык түзүлүшү поэтикалык тил жана көркөм адабияттын тили болуп эсептелет. Лингвистикалык поэтика тилдин вербалдык белгилерин, формалдык структуралардын поэтикалык, стилистикалык функцияларын, семиотикалык каражаттарды жана мүмкүн болгон комбинацияларын адабий системанын мазмундук структурасынын элементтери менен биримдикте изилдөөгө алат.

5. Лингвопоэтикалык аспектидеги иликтөө поэтикалык тилдин жана эпикалык тексттин спецификасына ылайык тандалып алынган жеке жана жалпы методдордун, принциптердин негизинде иликтенип, алардын жардамы аркылуу илимий иштин объектиси менен предметинин структуралык жана функционалдык өзгөчөлүктөрү көрсөтүлдү.

II БАП. ЭЛДИК ПОЭМАНЫН КОТОРМОСУН ИЗИЛДӨӨНҮН МЕТОДОЛОГИЯСЫ ЖАНА МЕТОДДОРУ

2.1. Лингвопоэтикалык каражаттарды изилдөөнүн методологиясы

Көптөгөн жылдар бою филологиялык илим лингвистикалык материалдарды иштетүүнүн ар кандай ыкмаларын жаратып келди. Ушул аркылуу алынган тыянактардын тактыгы жана уникалдуулугу байланыштын тажрыйбасы канчалык пайдалуу же пайдасыз экендиги изилдөөлөрдүн табигый чөйрөсүнөн түздөн-түз көз каранды.

Изилдөөнүн методологиясы кеңири мааниде алганда, ар кандай илимий тармактардын, өзгөчө философиялык илим менен байланышта болуп, изилдөөнүн ыкмалары менен тилдик каражаттарын гана эмес, мета-илимий ишенимдерди жана баалуулуктарды камтыйт. Ал эми тар маанисинде алганда, изилденип жаткан объектинин табияты жөнүндө ишенимдүү

божомолдорго тиешелүү болгон ыкмалардын колдонулушун айтабыз, б.а, калыптанган стандарттуу ыкмалардын, изилдөө каражаттарынын (методдор менен ыкмалар) комплексин камтыган илим. Андан сырткары диссертациялык иш жазууда улуу окумуштуулардын иштерине таянуу, булак катары пайдалануу да методология болуп саналат.

Методология (лингвистика) (грек, method жана logos, logos - сөз, окуу, үйрөнүү) - бардык эле методдор же бир илимдеги изилдөө иштеринин жалпы методдору жөнүндөгү окуу болуп эсептелет. Методология тил илиминде тил таануунун, тилди изилдөөнүн принциптери, аспектилери, ыкмалары, тил илиминин объектисине кандайча мамиле жасоонун жолу, билимди илимий жактан түптөөнүн ыкмасы, лингвистикалык изилдөөнүн мүнөзү жана жалпы багытын аныктайт. Методологияны тилдик каражаттарды изилдөөдө үч деңгээлде карайбыз:

1) жалпы философиялык изилдөө принциптерин, багыттарын материалисттик диалектиканын принциптеринин жана анын мыйзамдарынын негизинде аныктап жүргүзүү;

2) жалпы илимий методологиядагы башка илимдерде колдонулуучу методдор, принциптер камтылган ыкмаларды колдонуу;

3) көрүнүктүү окумуштуулардын илимий иштерине таянуу;

4) жеке методология бир гана илимде (мисалы, тил илиминде) колдонулат.

Методология лингвистикалык теориялар менен тыгыз байланышта болуп, илимий изилдөө иштеринин көрүнүктүү окумуштуулар тарабынан жетишкендиктерин шарттайт жана алардын биздин темабызга тиешелүү болгон теориялык эмгектерине таянат. Белгилүү бир маселени изилдөөдө кандай иликтөө ыкмалары кандайча жолдор менен ишке ашарын, багытын аныктайт, принциптерин белгилейт. Методология - илимий изилдөө ишинде ошол ишти жазуу үчүн көрсөтө турган, таяныч бере алчу мурда түзүлүп калган илимий билимдердин жыйындысы. Азыркы биздеги бардык илимдердин методологиялык негизи болуп көрүнүктүү окумуштуулардын

илимий иштери эсептелет. Окумуштуу изилдөөгө алып жаткан проблема үчүн ал багытта мурда эле изилденген, жалпыланган теориялык эмгектерди окуп-үйрөнүп, алардан жалпы багыт алат. Мындай ыкма изилдөөчүгө методологиялык негиз катары кызмат кылат.

Биздин ишиибизде коюлган маселелердин чечилиши үчүн жогоруда белгиленген окумуштуулардын эмгектери менен катар С.Өмүралиева, К.Рысалиев, А.Имановдордун иштери жетекчиликке алынып, котормо маселесине келгенде, профессор З.К.Караеванын котормо категориясына арналган эмгектеринин негизинде ишке ашырылды. Ал эми элдик поэманы эки тилде салыштырып изилдөөдө “Кыз Дарыйка” элдик поэмасынын түп нускасы (оригиналы) жана анын англис тилиндеги котормосунун тексти алынды.

Лингвопоэтиканын методологиясына В. М. Жирмунский дагы өз салымын кошкон. Мазмундун жана форманын биримдиги жөнүндө сөз болгондо, А. С. Ахманова, М. Э. Конурбаев, А. А. Липгарт, В. М. Жирмунский форманын ар кандай өзгөрүшү, сөзсүз, жаңы мазмундун ачылышына алып келерин, мазмунундагы өзгөрүү формага таасир этерин белгилейт. Ошентип, көркөм чыгарманын мазмунун тилдик экспрессиянын каражаттары менен тыгыз байланышта кароо керек. Бул илимпоздун өзгөчө артыкчылыгы, поэтика маселелерин кароодо поэтикалык тил же сөз башта турат, «поэзия - бул оозеки искусство, поэзия тарыхы - оозеки тарых» - дегенинде [Жирмунский, 1977:21].

Тил кубулуштарынын салыштырмалуу алдын-ала божомолдонбоосунда табигый эмес эч нерсе жок жана аны филологдор салыштырбайт. Эгерде тил толугу менен алдын-ала айтылса, анда оозеки-көркөм чыгарма жөнүндө сөз болбойт эле. Филологдор бардык мезгилдерде көркөм баалуулукту түшүнүүгө аракет кылышкан. Өткөн кылымдын экинчи жарымынан баштап, айрыкча азыр адабий тексттин көркөм баалуулугун аныктоочу маселе филологиянын актуалдуу маселелеринин бири болуп калды. Тилди функционалдык-стистикалык касиеттери боюнча изилдөө

салыштырмалуу жакында эле башталган. Оозеки көркөм чыгармачылыкка категориялык мамиле жасоонун пайда болушуна, анын мазмундуу формалдуу жана формалдуу мүнөздөмөлөрүн биримдикте изилдөөдө, көркөм адабиятты эстетикалык жана философиялык позициялардан түшүнүүгө аракет жасалган. Оозеки чыгармачылыктын жана көркөм сүрөт искусствосунун маңызын жана каражаттарын талдоону, гердердин чыгармаларындагы айрым жоболорун аристотелдик дихотомия позициясынан тактоону, тил менен поэзиянын ортосундагы байланышты издөөнү, ошондой эле Гете, Шиллер, Шеллинг, Фр. Гегелдин чыгармаларында орун алган романтизм менен классицизмдин карама-каршылыгынын негизинде жанрлардын көйгөйүн иштеп чыгууну Лессинг [Гегель, 1974:127] жүргүзгөн. Тилге карата колдонулган бул ойчулдардын идеяларынын өнүгүшү биринчи кезекте Вильгельм фон Гумбольдттун ысымына байланыштуу, ал жалпы тил илиминин жана тил философиясынын негиздөөчүсү болуп эсептелет [Гумбольдт, 1985:123]

17-18 - кылымдарга мүнөздүү механикалык, ошондой эле логикалык жана универсалисттик тил түшүнүктөрүн четке кагып, Гумбольдт тилди үзгүлтүксүз чыгармачыл иш-аракет деп эсептеп, аны ар бир эл үчүн уникалдуу болгон жана анын "дүйнөнүн образын" аныктаган башка бардык адамдардын иш-аракеттеринин негизи катары кабыл алган. [Гумбольдт, 1985]

Гумбольдттун эң маанилүү позициясы "тилдин ички формасын" аны жаратуунун терең принциби, анын "тышкы формасын" "ички форманы" чагылдыруу катары айырмалоо болгон; бул идея андан кийин ар кандай позициялардан каралды, алардын дал келбестиги А. А. Потебня (1993) менен көз караштарын салыштырууда өзгөчө байкалат.

Филология (гр. сөз сүйүү) - тил жана адабият жөнүндөгү илим. Андан тышкары ар түрдүү жазма эстеликтердин авторун, жазылуу мезгилин жана ордун, себептерин, кол жазмаларды изилдөөлөрдү ж. б. өз ичине камтыйт. Филология толуп жаткан майда тармактарга бөлүнөт. Советтик филология

марксттик-лениндик методологияга таянат, өткөн илимдин прогрессивдүү жактарын кабыл алат, философия, тарых, этнография, искусство таануу ж. б. илимдер менен тыгыз байланышта болот.

Жогоруда айтылган филолог окумуштуулар жана философтор көркөм сүйлөө теориясы илиминин өнүгүшүнө чоң таасирин тийгизген: табигый илимий изилдөө предметине окшоштук боюнча тилди жана адабиятты кабыл алуу көйгөйдүн тарыхый аспектисин абсолютташтырууга алып келген учур келди. Тил кубулуштары ар кандай деңгээлдеги тилдерди калыбына келтирүү жолу менен түшүндүрүлүп, XIX кылымдагы адабиятты изилдөө фольклор жаатында артыкчылыктуу болгон [Гумбольдт, 1960:189]

Л. В. Щербанын белгилүү чыгармасында чагылдырылган: "Тил илиминин тарыхында акыркы беш жыл ичинде анын филология менен болгон айырмачылыгына көңүл бурулуп, тилдин өзү экспрессивдүү каражат катары түшүндүрүлөт. Тилдин байлыгы боюнча тигил же бул тилдин тыбыштарынын

жана формаларынын тарыхын түзүп, ар кандай деңгээлдеги "бабатилдердин" (празыков) абстракциялары менен иштөө аркылуу, заманбап тил таануу так илимдин аталышына татыктуу болуп, укмуштуудай натыйжаларга жетишти; бирок ал тилди биздин ойлорубузду жана сезимдерибизди билдирген белгилердин тирүү тутуму катары бир аз унутулган" [Щерба, 1974:100]. Бирок, бул окумуштуулар өз кезегинде изилдөөнүн объективдүү-тарыхый жагын баалабай, "имманенттик" анализ жүргүзүүгө ыкташкан, бул дагы материалдын мүнөзүнө кирүүгө алып келген эмес. Колдонулган ыкмалар боюнча ар кандай жана көп учурда бири-бирине карама-каршы келген мамилелер жемиштүү синтезге муктаж болгон жана ага жетишүүнүн каражаттарынын бири "лингвопоэтикалык изилдөөлөр" термининин жардамы менен белгиленген тиешелүү илимий изилдөөлөрдү өзгөчө багытка тариздөө болгон. Лингвопоэтика өзүнчө илим болуп саналуу менен бирге изилдөөнүн ыкмасы катары да колдонулат.

Методология кененирээк концепция "метод" жана "метод" түшүнүктөрүн камтыйт. Методология изилдөөнүн жолдорун аныктайт жана реалдуулукту өзгөртүү, коюлган максаттарга жетүү жолу максаттары (методдору), аларды ишке ашыруу жол-жоболорду, ыкмаларды (методикаларды) аныктайт.

Методологиянын негизги максаттары:

- изилдөөлөрдүн негизги методдорун аныктоо;
- методдорун жана каражаттарын иштеп чыгуу;
- илимий изилдөөдө көрүнүктүү окумуштуулардын илимий иштерине таянуу;
- предметтик мазмунуна изилдөө этаптарын дал келтирүү;

Бул маселелерди чечүүнүн негизинде тигил же бул маселелер илимий теориялар түзүлөт. Бирок теория билим алууга багытталган болсо, методология билим алуу процессин, ыкмаларын талдайт.

Методологиянын бир нече деңгээлин аныктайт:

1. **Жогорку деңгээл** – философиялык методология. Философиялык методологиянын деңгээли бардык нерсенин мазмундуу негизи катары чыгат, методологиялык билим чындыкты таанып-билүү жана трансформациялоо процесси аркылуу дүйнө таанымдык мамилелерди аныктайт. Изилдөөчүнүн көз караштары жана ишенимдери боюнча позицияны аныктайт, курчап турган чындыкка карата мамилеси жана негизи катары кызмат кылат, теориялык жоболорду иштеп чыгууну жана ишке ашырууну, акыр-аягы, айлана-чөйрөнү трансформациялоону аныктайт.

2. **Жалпы илимий деңгээл.** Жалпы илимий түшүнүктөрдү камтыйт, изилдөөчүнү жалпы талдоо үчүн зарыл болгон билим менен куралдандырат, теориялык жана практикалык ишмердүүлүктүн негизин түзөт.

3. **Конкреттүү-илимий деңгээл** конкреттештирүүгө мүмкүндүк берет. Конкреттүү илимдин көз карашынан алганда, принциптерди иштеп чыгат, берилген илимий тармакка мүнөздүү изилдөө методдорун аныктайт.

4. Технологиялык деңгээл. Кандай жол менен (жардамы менен) изилдөөнү аныктайт, (кандай жол-жоболор) пайдаланууга жарактуу эмпирикалык материалды алууга болот.

Тил илиминин методологиясы - өнүгүү процессинде калыптанган илим (жана ар кандай илимий мектептердин жана багыттардын ишинин натыйжасында) изилденүүчү объектинин табияты жөнүндө ишеничтүү божомолдорго негизделген жана коюлган максатка жетүүнү камсыз кылган, стандарттуу ыкмалардын жана каражаттардын (методдордун жана методикалардын) комплекси.

Методдун жалпы мүнөздөмөсү, лингвистикалык изилдөөдө лингвопоэтикалык бөлүгү катары. Компоненттик талдоо – оппозициялык, трансформациялык, семантикалык талаа ыкмасы, системалык филологиялык методологиянын тартиптик усулдары жана конкорданс каралат.

Дисциплинардык методунун жана методикасынын филологиялык негиздери. Котормо – салыштырма-типологиялык талдоо усулу аркылуу жүргүзүлөт.

Тексттик лингвопоэтикалык талдоодо лингвистикалык, стилистикалык, адабий жана семиотикалык талдоо усулдары, концептуалдык талдоо ыкмасы каралат.

Автордук түшүнүктөрдүн маанилүүлүгүн толуктугун изилдөө үчүн биз: 1) конкорданс; 2) интерпретация деп аталып, эки бөлүктөн турган контексттик талдоо ыкмасын сунуштайбыз.

Конкорданс – (нем. Konkordanz, англ. concordance – ‘согласие’, ‘соответствие’, лат. concordare – ‘согласовываться, приводить к согласию’) – өзгөчө типтеги сөздүк, анда ар бир сөз же түшүнүк алфавиттик тартипте минималдуу контекст менен кандайдыр бир текстте колдонулган бардык учурлар; бардык контексттерге шилтемелер менен сөз колдонуу тизмеси. Кошумча конкорданс кээде тилдик бирдиктердин, контексттердин сөздүгүнүн айкалышуусу катары аныкталат. Конкорданстын негизги максаты - айрым тексттерде сөздүн колдонулушунун бардык учурларын көрсөтүү.

Лексикалык артыкчылыктарга берген сөздүктөн айырмаланат, С. Ю. Толдова конкорданс чечүү үчүн колдонулат деп белгилейт.

- бир эле сөздүн ар кандай колдонулушун салыштыруу;
- ачкыч сөздөрдү талдоо;
- сөздөрдүн жана сөз айкаштарынын жыштыгын талдоо;
- фразаларды жана фразеологизмдерди табуу жана изилдөө;
- котормо изилдөө, терминология;
- сөз тизмесин түзүү (жарыялоодо колдонулат) төмөнкү лингвистикалык маселелер.

Англис Улуттук лексикографиясы илгертен бери келе жаткан салтка ээ. Ал көптөгөн жылдар бою ар кандай тенденциялардын астында, тарыхта Батыш Европа өлкөлөрүндө кодификатор нормасынын ролун академиялар аткарган. Анын калыптанышында англис тилинин атайын сөздүктөрү, атап айтканда, окуу, синонимдердин сөздүктөрү, сөздүн туура колдонулушу жана Чосердин, Милтондун, Шекспирдин чыгармаларына жазуучунун маалымдамалары, ошондой эле Ыйык Китептин конкорданстары маанилүү роль ойногон. Биринчи Конкорданс, Вулгатада, 13-кылымда Уго де Сент-Жером тарабынан түзүлгөн, ага 500 Монах жардам берген. Компьютерге чейинки мезгилде конкорданстарды түзүү боюнча иштин көлөмүнөн улам, конкорданс эң жогорку маанидеги чыгармалар - Ведалар, Библия, Куран же У. Шекспирдин чыгармалары үчүн гана түзүлгөн. Л. П. Ступина англис лексикографиясында көрсөтмөлүү типтеги сөздүктөрдү бөлүп көрсөтүү үчүн негиз болгон адабий авторитеттин теориясы жөнүндө, анын түзүүчүлөрү мекендештерге эне тилин көбүрөөк колдонуу жана жазуу сөзүн колдонуунун нормасын сунушташкан.

Көптөгөн көрүнүктүү жазуучулар, драматургдар, артисттер тигил же бул речтин адабий тилдин өнүгүшүндө чоң роль ойношкон. Мисалы, Пушкиндин жана Россиядагы орус адабиятынын классиктеринин бүтүндөй плеадасынын ролу, Италиядагы Дантенин, Испаниядагы Сервантестин, Англиядагы Чосер менен Шекспирдин ролу ж.б., ошентип, белгилүү

акындардын жана прозаиктердин бардык чыгармачылыгына жана айрым чыгармаларына конкорданс жана глоссарийлер англис адабий тилинин биринчи “сөздүктөр” үчүн даяр иллюстрациялык материалдын булагы болуп калды, анткени алардын карамагында айрым чыгармалардан же жазуучулардын бардык чыгармаларынан цитаталардын толук топтому болгон.

Заманбап лексикографиялык продуктуларды жана автордук жана жалпы лексикография боюнча аналитикалык иштерди талдоо "сөздүк" термини сөздүн жалпы тилдик колдонулушуна туура келген жалпы белгини түзөрүн көрсөтөт. Чындыгында, сөздүн кеңири маанисинде алганда, бул - айрым тексттердин арасынан тандалган символдордун иреттелген тизмеси.

Конкорданс жогоруда саналып өткөн көптөгөн лингвистикалык маселелерди чечет, мисалы, таяныч сөздөрдү жана сөз айкаштарын талдоо, лексикалык бирдиктердин жыштык анализи. Изилдөө натыйжалары аркылуу биз изилдеп жаткан сөз формасы канча жолу жана кайсы чыгармаларда пайда болгонун айта алабыз, ошондой эле ал кайсы каармандын сөзүндө, берилген чыгарманын кайсы сабында бар экенин биле алабыз. Конкорданс сөздүгү жазуучунун тилин үйрөнүүнүн маанилүү куралы болуп саналат.

Конкорданс сөздүгүнүн түзүлүшү абдан жөнөкөй: сөз формасы сөздүк катары кызмат кылат, мисал туруктуу узундукка ээ, ошондуктан берилген контексттин учтары адатта кесилет, мисал индекс менен коштолот, анда чыгарманын текстинде конкорданс табылат. Поэтикалык тексттеги түшүнүк поэтикалык сөздө ишке ашырылат. Поэтикалык сөздөрдөн (поэтизмдерден) өзгөчө поэтикалык дүйнө жаралат, поэзиянын контекстинен сырткары алар каралышы мүмкүн эмес, анткени алар контекстен сыртта турганда поэтикалык маанисин жоготуп, жалпы сөздөргө айланат. Поэтикалык сөз төмөнкүдөй өзгөчөлүктөргө ээ: 1) бул сөз - образ; 2) поэтизм поэтикалык тексттин ичинде гана поэтикалык мааниге ээ; 3) аны поэтикалык дүйнөдөн ажыратууга болбойт. Поэтикалык сөз, анын поэзиясында, анын үнүнүн жана маанисинин бүтүндүгү, "үн маанилеринин музыкасы (мелодикасы)" (термин

В. П. Литвиновдуку) байкалган саптарда гана реалдуу. Поэзиядагы сөздүн мелодикасы менен маанисинин айкалышы жөнүндө Р. Якобсон мындай деп айткан: "... түзүүчү принцип катары ырааттуулукта болжолдонгон үн чөйрөсүндөгү эквиваленттүүлүк сөзсүз түрдө семантикалык эквиваленттүүлүккө алып келет..." [Якобсон, 1975:213]. Конкорданста поэтизмди лексема катары эмес, анын поэтикалык маанисин сунуш кылат.

2.2. Элдик поэма жана аларды которуунун ыкмалары

Замандын өнүгүшү жана жаңы технологиянын пайда болушу адамзаттын жашоосунда башка маданияттын жана башка тилдердин өкүлдөрү менен болгон байланыштардын өсүп-өнүгүп, маанилүү орунду ээлеп жаткандыгына келип жетти. Демек, маданияттар аралык байланыштарды изилдөө күн сайын жигердүү өнүгүп жатат, түрдүү «маданияттардын тилдик карым-катышы» күчөп жатат. Башкача айтканда, кыргыз тилине сырттан, башка тилдик аң-сезимдин призмасы аркылуу кароо мүмкүнчүлүгү арта баштады. Азыркы лингвистикалык теориялар котормого, ал котормонун анализине, анын ичинде экинчи тилди окутуунун практикалык милдеттерине барган сайын көбүрөөк көңүл бурулуп жатат. Элдик чыгармаларды изилдөөдө биз компоненттик анализди колдонобуз, анда сөздөрдүн маанисин лингвистикалык аспектиде карайбыз. Сөздүн мааниси синонимдер, антонимдер, архаизмдер, историзмдер аркылуу берилиши мүмкүн. Бул ыкма англис жана кыргыз тилдеринин формалдуу структурасын жана семантикалык структурасын аныктоого көмөк көрсөтөт. Компоненттик талдоо сүрөттөөнүн дагы бир жолун сунуштайт. Сөздүн мааниси анын составдык компоненттерине ажырайт (кээде аларды семантикалык факторлор деп аташат). Компоненттик анализдин ыкмасы түшүнүктүү, ар кандай сөздөрдүн маанилери бир эле «бөлүктөрдүн» болушу же жоктугу менен оңой салыштырылат. Алардын жыйындысы жандуу тилдеги сөздөрдүн санынан бир нече эсе аз болгондуктан, лексикалык маанилерди компоненттик анализдин жардамы менен сыпаттоо абдан

ыңгайлуу, эффективдүү болот: вербалдык маанилердин чексиз ар түрдүүлүгү, бирдей бирдиктердин ар кандай комбинацияларынын семантикалык формасы катары калыптанышы системалаштырылып берилиши мүмкүн. Талдоо бирдиктери - тилдик бирдиктин (номинативдик-коммуникациялык же структуралык) бөлүктөрү (элементтери) экендигине негизделген ыкма. Компоненттик анализ методу Казан жана Москва лингвистикалык мектептери тарабынан иштелип чыккан. Демек, компоненттик анализ - бул сөздөрдүн маанилерин семантикалык бөлүкчөлөргө бөлүп алып изилдөө, башкача айтканда, семантикалык компоненттерин, белгилерин табуу. Р. О. Якобсон, Л. Ельмслев сөздөрдү идея менен байланыштырышып, аны семантикалык талаа катары изилдөөнү сунушташкан. Семантикалык тааладагы сөздөр бири-биринен айырмаланып туруучу белгилерди камтыйт. Компоненттик анализ биздин илимий ишибизде кеңири колдонулду. Мисал катары “Кыз Дарыйка” элдик поэмасынын кыргыз тилинен англис тилине которууда Дарыйка менен Аалы балбандын образдары аркылуу талдоо жүргүзөбүз. Дарыйканын образы аркылуу кыргыз кыпчак элинин маданияты берилет да, төмөнкүдөгүдөй семантикалык компоненттерди камтыйт.

Компоненттик анализ – 1. Анализдин мындай түрү көбүнчө текстке тиешелүү болуп, андагы сөздөрдүн курамдарынын маанилеринин өзгөчөлүгүн, же алардын семантикалык компоненттерин изилдөө менен алардын структуралык жактан биригүү принциптерин иликтеп, алардын уюшуу жолдорун табат. 2. Ошону менен бирге алардын белгилүү компоненттерин аларды айырмалоочу белги катары бир деңгээлден экинчи деңгээлге өтүүчү белги катары карайт. Тексттин анализи андагы семантикалык компоненттердин маанисин табуу менен, алардын уюшуу деңгээлин көрсөтөт. [Караева, 2019:94].

Трансформациялоо ыкмасы – Котормодогу тексттин же сөздөрдүн семантикасын же маани-маңызын анализдөөдө, ырааттуу котормодо мейли

жазма, мейли магнитофонго жазылган текстте болсун негизги маалыматты берген биринчи ачкыч сөздү (негизги сөздү) табабыз, андан соң ошол ачкыч сөздү трансформалайбыз, б.а., бизге керектүү маанилердин синонимдерин топтойбуз. Мисалы: «ишкерлер чөйрөсү» деген сөз айкашы «бизнесмендер» деген сөзгө трансформацияланат. Бул маалымат биринчисине караганда өтө ыңгайлуу жана кыска сөз болуп саналат. Андан сырткары, мындай ыңгайлуу сөздөрдү табуу синхрондук котормого өтө пайдалуу ыкмалардын бири болуп саналат. Лексикалык-грамматикалык трансформациялар кептик компрессияны да пайда кылат, бирок мындай ыкманын үстүндө көбүрөөк иштөө керек. Тил аралык котормо – бул бир тексттеги бир тилдеги каражаттардын функционалдык стилинен экинчи бир функционалдык стилге которуу, бир жанрдан экинчи бир жанрга которуу, б.а., бир жанрдан экинчи бир жанрга котормолордун керектүү ыкмаларын пайдалануу менен сүрөттөп, баяндап которуп берүү. Бул баарлашуунун өзгөчө бир формасы катары бааланат. 2. Тилдик каражаттардын экинчи бир тилге болгон трансформация десек да болот. Вербалдуу белгилерди – сөздөрдү жана сөз айкаштарын башка белгилер менен берүү дегендикке жатат. 3.Кайрадан башка сөз менен атоо дегенди да билдирет. 4.Бир текстти экинчи бир мааниси окшош текстке айландыруу. Сөздөрдү же сөз айкаштарын талкуулоо жолу менен түшүндүрүп берүү, мисалы эски тилде, б.а., эски славян же эски хинду-санскритте жазылган тексттерди азыркы заманбап хинду тилине которуу болуп саналат. [Караева, 2019:158].

Транскрипция – Которулуп жаткан сөздөрдүн туура окулушуна багытталат. Бул ыкма улуттук реалдарды көрсөтүүгө көмөктөш болот. Транскрипция түрлөрү: сөздүк – фонематикалык транскрипция, фонетикалык транскрипция, тексттин морфо-фонематикалык транскрипциясы. Тексттик деңгээлдеги котормо – Прозаны которгондо идеяны берүүчү ачкыч сөздү табуу зарыл шарттардын бири болуп саналат. Ошондуктан ар бир сөздүн эквиваленттерин тексттик деңгээлде таппасак да, ачкыч сөздүн качан, кайда,

канча жолу берилээрин таап, ошол сөзгө ориентир жасоо керек. Ал эми поэзияда стилистикалык каражаттар менен берилген ачкыч сөзгө жана поэтикалык чыгарманын идеясына маани берилет. Андан сырткары, текст баарлашуу үчүн жазылат, анда автордун айтайын деген ою текстте катышкан активдүү лексемалардын жардамы менен берилет. Тексттеги эң бир негизги компоненттердин бири – анын темасы, ал окурманды баарлашууга чакырат. Ал эми тексттин темасы болсо окурманга жаңы маалыматты берет, ошолордун баарын котормодо эске алуу шарт. [Караева, 2019:99].

Транслитерация – котормо ыкмаларынын бир түрү. Түп нускадагы сөздөрдү башка тилге которуп жатканда ошол которулуп жаткан тилдеги алфавиттердин жардамы менен эч нерсени өзгөртпөй эле которуп жазып берет, буларга адамдын аттары, газета-журналдардын аттары, китептердин, газеталардын аттары жана башка которулбай турган энчилүү аттар кирет, ошолорду гана транслитерациялоого болот, алардын арасына улуттук реалдарды да кошобуз. Мисалы: Нью-Йорк-Таймс, Вен-Брендли, ЧанШенг-Май, Вашингтон-Пост, Ник сон, ж. б. [Караева, 2019:152]

1. **Дарыйка** - деген ысымды англис тилине [**Dariyka**] болуп которулган. Ал эми этимологиясын ала турган болсок - таланттуу, акылдуу - материалдык жыргалчылыкты, эркти, ишке жөндөмдүү жана башкаларды аныктоо менен мүнөздөлөт. Дагы бир мааниси - "Кудай берген"; “деңиз сыяктуу”. Дарыянын көрүнүшүндө басылган байыркы перс алтын монетасынын атынан алынган.

2. **Дарыйка** - кыргыз аты жана каймана мааниде - "айыктыруучу" дегенди билдирет, персиялык Дарудан "дарылоочу" дегенди билдирет. Мындай талдоо менен Дарыйка атынын башка улуттардагы компоненттерин таба алдык. Дарика башка маданияттарда төмөнкүдөй маанилерге ээ. “Дарига” ысымынын жалпы мүнөздөмөсүндө, "Дарига" аталышынын этимологиясынын эки версиясы бар. Биринчиси, Дарига перс

тилинен түз алганда, "күтүүсүз белек" деп которулат. Экинчиси мааниси "о, сулуу" дегенди билдирет.

Дарыйканын чыгармадагы аткарган функциялары - элинин коргоочусу, камкор баатыры, Азирети Аалы баатырдын жары, Шахисынданын –энеси, аял образында – акылчы жары, үйдүн куту – элдик поэмада кыргыз, кыпчак элинин баскынчыларына каршы чыгып баарын жеңет, элин кулдуктан сактайт. Эл ишенимине ээ болуп, хандык даражага жетет. Бул жерде баатыр кыздын образы – көз карандысыздыктын үлгүсү. Баатыр кыздын – өзүнө келечекте жар болчу баатыр жигит менен коюлган шарт боюнча катуу беттеши. Мындай күч, акыл, жөндөмдүүлүк сынашуунун жыйынтыгы өлүм менен өмүрдүн чегинде турган. Бул ат (Дарыйка) сүйүү жана ашыктыктын, аз болсо да, жубайлардын бактылуулугунун жакшылыктын символу, тынчтык менен балбандыктын белгиси катары пайдаланылган.

Мындай шартта **концептуалдык анализди** да пайдаланабыз. Таяныч сөздүн чечмеленишин анализдөө ыкмасында “аял” концептинин номинанттарынын жалпы курамын аныктоодо колдонулуучу ыкмаларга кайрылганда, аялзатынын аттарынан кыргыз жана англис маданиятынын өзгөчөлүктөрүн байкадык. Негизи «аял» концептин аныктоонун эң керектүү ыкмасы болуп **концептуалдык ыкма** эсептелет. Концептуалдык ыкманын негизинде түрдүү сөздүктөрдөн, аял концептисинин таяныч сөздөрүн таап, алардын маанилерин ушул ыкма менен чечмелөө мүмкүн экендигине ынандык.

Россиялык белгилүү когнитолог-концептологдор З.Д.Попова менен И.А.Стернин «Когнитивдик лингвистика боюнча очерктеринде» концептуалдык изилдөөнүн негизги ыкмаларынын бири катары мүмкүн болушунча көптөгөн сөздүктөрдүн жардамында таяныч сөздүн чечмеленишин анализдөө ыкмасын сунушташкан. Биз ушул **концептуалдык ыкма пайдаланып**, кыргыз жана англис тилдериндеги «Кыз Дарыйка / Female Warrior» концептинин таяныч сөзү болгон *балбан/fighter, арстан/lion*,

жолборс/tiger, ургаачы/female, кабылан/panther лексемалары аркылуу мүнөздөдүк.

А. Залевская концептке: “Концепт-адам акылындагы кадимки түшүнүктөн, мааниден айырмаланган, илимий сыпаттоонун азыгы катары аң-сезимде объективдүү түрдө жашоочу, динамикалык мүнөздө сезилип-туюлуучу когнитивдик түзүлүш”, -деген аныктамасын берген [Залевская, 2001]. Биздин оюбузча, концепт, биринчиден, мазмунуна бизди курчап турган дүйнөгө байланыштуу жалпы маалыматты камтыган бирдик болсо, экинчиден, улуттук маданиятта сакталуучу, топтолуучу, муундан-муунга өтүүчү, өздөштүрүүчү касиетке ээ болгон менталдык бирдик экендигин ошондой эле өзгөчөлүктөрүнө карай аталыштарын изилдеп жатып ишендик. Бул бирдиктер татаал түзүлүшкө ээ болуп, биздин аң-сезимибизде сакталат.

Салыштырма-типологиялык талдоо. Поэмадагы каармандарды мындай изилдөөдө компаративдик анализдин пайдалуу жактарын да билдик. Элдик поэманы изилдөөдө контрастивдик(салыштырма) ыкмасы биздин иликтөөбүздү тереңдетет деп ойлойбуз. Бул ыкма жөнүндө В. Н. Ярцева мындай дейт: “Контрастивдик анализ тектеш эмес тилдердеги салыштырылып жаткан тилдердин структуралык бирдиктеринин формаларын жана маанилерин системалуу түрдө салыштырууну камтышы керек. Анткени тилдердин ортосунда тектештик болбосо да, бары бир окшоштуктар жана айырмачылыктар бар деген божомолго негизделген”. [Караева, 2019:155]

Контрастивдик анализ - тигил же бул тилдин өзгөчөлүгүн, типологиялык же универсалдуу моделдерин чагылдыруу менен, тилдеги окшоштуктарды жана өзгөчөлүктөрдү табуу, айрым тилдердин карамагындагы лингвистикалык жана семантикалык маалыматтарды салыштыруу үчүн иштетилет. К.Алимановдо Дарыйканын образы эр жүрөк, көзүнөн жаалы чыккан сүрдүү, курал-жарак асынган, жоо кийимин үстүнөн түшүрбөгөн жоокер асылзат сулуу катары сүрөттөлөт.

Текстке лингвопоэтикалык талдоо. Дескриптивдик анализ көбүнчө чыгармадагы каармандарды сүрөттөөдө колдонулат. Элдик поэмаларда образдын сырткы келбети негизги элемент болуп саналат. Жолборс – элдик поэмада жоо жоолотпогон баатыр катары берилген, ошондой эле айбаттуу арстан, аялдык принципти камтыган кабылан, элдик чыгармаларга тиешелүү болгон поэмадагы намыстын, тынчтыктын, эркиндиктин, сүйүүнүн символу катары колдонулат. Тактап айтканда, элдик поэмада **арстан** – башкаруучунун символу, ал эми **шер арстан** (Азирети Аалы) – баатырдыктын, балбандыктын белгиси болуп эсептелет.

Дарыйканын көрүнүшү (элге, окурман менен угарманга) – дүйнөлүк балбан (жахан), анын күчүн күбөлөндүргөн же маанилүү окуяны билдире турган улуу белги. Мындай анализдөө семиотикалык ыкманын негизинде жүргүзүлдү. Кыргыз маданиятында жолборстун образы аркылуу баатыр мүнөздөлөт, ошондой эле, элдик чыгармаларда баатырдын салттуу образы – жолборс аркылуу туюнтулат.

Биз изилдөөгө алып жаткан элдик поэмада Дарыйканын күчтүүлүгүнө, айбаттуулугуна өзгөчө басым жасалат, ал **арстанга, жолборско, кабыланга** салыштырылып, таң калууну жаратат:

Кыз арыстан (эпитет) тартынбастап кетти кирип, - котормодо: Recoiled when encountering the bold *lion-girl*. Саптагы эпитет **кыз арыстан**, англис тилинде *lion-girl* деген эквиваленти болгондуктан, ушул сөз тизмеги менен эле котордук. Элдик поэмада **кыз арыстан** туруктуу эпитет катары колдонулат, котормодо дал ошол функциясынын сакталып калышына аракет жасадык. Жолборстун, арстандын мындай көрүнүшү, бизге белгилүү болгондой, душмандар менен болгон салгылашуусу төмөнкүдөй:

Айбаты **арыстандай** ал балбан кыз,

Жолборстой жоону көргөн чапчып турат, - котормодо:

The fighter girl had the *strength of a lion*,

And to capture the enemy, she pounced *like a tiger*, - сүрөттөлөт.

Оригинал менен котормодо балбандардын жаныбарларга салыштырып

атоо, сүрөттөө алардын ортосундагы салгылашуу башка эл-жердин бийлигин басып алуу үчүн эмес, эл-жерин коргоого болгон күрөштүн сүрөттөлүшү каармандардын психикалык абалын айгинелейт. Мисалы, *кабылан, шер* жаныбарлары аркылуу метафораланган каармандын образы төмөнкүдөй сүрөттөлөт:

Кабылан шер, качырганын соо койбогон, - котормодо:

Yet also *a panther* that fought till the end.

Сапта каарман *кабылан (шер)* сындуу жеңилүүнү билбеген, дайыма жеңиш үстүндө болорлугу образды тереңдетет. Демек, кол салган душмандын түбүнө жетип, алардын айласын кетиргени троптун түрлөрү аркылуу баатырдык поэмалардын салты менен (Мисалы, “Кыз Сайкал”) абдан орундуу образдуу берилген. Башкача айтканда, Дарыйканын баатырдык образын ачууда, аны **жолборс, арстан, кабылан** деп аталышы - анын алп балбан, баатыр экендигинин туюнтулушу.

Өзгөчө көңүл бура турган дагы бир факт – Дарыйканы образында анын аялдык сапаттарына көңүл бурулгандыгында, тагыраак айтканда, Дарыйканын образы — аялдардын чечкиндүүлүгүн, акылдуулугун, сулуулугун даңазалаган, элдин оюнан жаралган, жалпыланган образ. Ар бир айтуучу адабияттагы традициялуу көркөм каражаттарды - туруктуу сөз айкаштарын, эпитет, гипербола, жана башкаларды колдонуп каармандын портретин түзөт:

Кыз ойлойт анык *мыкты балбан* болсо,

Айланып *ак шумкардай* колго консо.

Кат берип чакыртайын күрөшсүн деп,

Качкансып баатыр эмес келбей койсо. [К. А. 297-б.]. Дарыйка ар кандай маселени акылга салып, “жети өлчөп, бир кесет”. Аалынын чын эле баатыр болсо келери бышык деген ойдо аны кат менен чакырмак болушу - Дарыйканын акылгөйлүгү. Строфада эпизод жогоруда айтылган троптун түрлөрүнүн ичинен салыштыруу жана эпитет менен көркөмдөлдү.

Fired with excitement,

She imagined him turning up
 And landing on her hand
Like a white falcon.
 Heeding the elders' advice,
 She invited sending *a letter* to a duel,
 Convinced that if *a true hero*,
 He could not refuse. [Г. Ж. 176-б.].

Которууда оригиналдан алыстабоо максатында англис тилиндеги тилдик каражаттарды мүмкүн болушунча өз орду менен колдонууга аракет жасалды, тагыраак айтканда, Дарыйканын оюн так берүү максатында англис тилиндеги *Like a white falcon, a letter, a true hero* деген сүйлөмүн жана сөздөрүн пайдаланып которгон элек. К. Алимановдун айтуусу боюнча Кыз Дарыйка дүйнөлүк чыгаан балбан болгондуктан, поэмада баатыр кыздын образын берүүдө кыргыз жана англис тилине которуудагы эквиваленттери колдонулган. **Статистикалык ыкманын** негизинде чыгарманын жалпы көлөмүн алып карадык.

Кыргыз тилинде колдонулушу	Англис тилинде колдонулушу
Кыз балбан - 27	Fighter - 82
Шер - 16	Warrior - 4
Кабылан - 2	Panther - 7
Арстан – 12	Lion - 18
Жолборс - 5	Tiger - 5

Элдик поэманы изилдөөдө семантикалык методдун ролу өтө чоң. Илимий эмгегибиздин алкагында, поэманын мазмунундагы сөздөрдүн маанисин карап, андагы өзгөчөлүктөрдү изилдедик. Тилдин түзүлүшү жөнүндөгү билимдерден тышкары семантика тарых, адабият, философия, психология жана башка илимдер менен тыгыз байланышта иликтөөгө, ой жүгүртүүгө туура келди, анткени семантика сөздүн маанилеринин келип чыгышын, алардын ой жүгүртүүгө болгон байланышын изилдейт.

Семантикалык талдоодо тилдин социалдык жана маданий өзгөчөлүктөрүн эске алуу зарыл. Ошентип, И.А.Мельчук сөздөрдүн маанилери курчап турган реалдуулукка түздөн-түз дал келбей, которулган тилдеги реалдуулук жөнүндөгү түшүнүктөргө туура келерин көрсөткөн. В.Ш. Рубашкин жана Д.Г. Лахути семантикалык талдоонун эффективдүүлүгү үчүн синтаксистик байланыштардын иерархиясын киргизген.

Логикалык семантика – тил туюнтмаларынын белгиленген объектилерге жана туюнтулган мазмунга болгон байланышын изилдөөчү логика илиминин бөлүмү. Эгерде семантика семиотиканын бир тармагы катары кандайдыр бир белги системаларынын интерпретациясынын жалпы аспектилери менен алектенсе, логикалык семантика белги системаларынын өзгөчө түрүн - логиканын максаттары үчүн курулган тилдерди карайт. Изилденип жаткан кыргыз, англис тилдеринин сөз айкаштарына маани берүү семантикалык-логикалык методдун эрежелеринин өзгөчө түрү аркылуу ишке ашырылды. Бул эрежелер объективдүү тилдин туюнтмаларын сыпаттоо менен да, экстралингвистикалык объектилерди сыпаттоо менен да байланышкан семантикалык эрежелерди сүрөттөө үчүн терминдерди камтыган так, алдын ала чечмеленген тилде сүрөттөлөт. Мисалы, элдик поэмадагы Кыз Дарыйканын, Азирети Аалынын образдары эл-жерин сүйгөн намыстуу баатырлардын образы болуп саналат. Логикалык семантикада каралып жаткан тилдик туюнтмалардын маанисин семантикалык жактан талдоонун ар кандай ыкмалары бар: мамилесине карата атоо методу (Г. Фреге), кеңейтүү жана интенсифдик метод (Р. Карнап, Р. Монтагу), толук эмес символдор теориясы (Б. Рассел). Изилдөөнүн материалынын негизинде элдик поэмадагы каармандардын атрибутивдик мүнөздөмөлөрү ички мүнөздөмөлөргө караганда тышкы мүнөздөмөлөрдүн басымдуулугу менен коштолорун аныктадык. Каармандын тышкы көрүнүшү, физикалык абалы, жашы, динамикасы, эмоциялары, анимализмдери башка топтордун өкүлдөрүнө (мисалы, баалоосуна, дүйнө таануусуна, адеп-ахлак сапаттарына, акыл-эсине) караганда арбын кездешет. Семантикалык-логикалык талдоо

ыкмасын колдонуу менен элдик поэмадагы каарман – Кыз Дарыйканын мүнөзүнүн атрибутивдик мүнөздөмөлөрүнүн моделдери төмөнкүдөй түзүлдү: [Физикалык абалы: “жахан балбан”], [Мактоо: Көз нурум, жүрөк каным Дарыйка жан: “Душмандын туусун жыккан – чабуулчу, калкына адал кызмат кылган, калыс кыз, кабылан шер” деп мүнөздөгөн], [Баалоо: Кыз –кеменгер, анын акылмандыгына эли өзгөчө ыраазы болушкан], [Мүнөзү: кайраттуу, эр жүрөк], [Динамикасы: балбан, баатыр, кемеңгер]. Диндин символу болгон – Азирети Аалынын образын ачууда, ал жөнүндө “Кылыч жана сөз, акыл жана ашыктык, берилгендик жана сабырдуулук, ыйман жана ой жүгүртүү, акыйкат жана саясат, сергектик жана такыбалык, олуттуулук жана сүйүү, жаза жана кечирим, намыстуулук жана кичипейилдик, карапайымдыктын жана улуулуктун каарманы эле”. [Алекс Карлейл, 5:62] “Диндарлыгы, согуштардагы эрдиги, душмандарына карата кечиримдүүлүгү, сөзгө чечендиги менен асыл мусулман эле” [Филипп К. Хитти, 5:490] деп белгиленет.

Экинчи бап боюнча жыйынтык

1) «Кыз Дарыйка» поэмасына лингвопоэтикалык анализ жасоодо кыргыз тилинен англис тилине жасалган котормосун изилдөө усулдарынын, лингвистикалык анализдин негизинде англис жана кыргыз тилдеринин каражаттары аркылуу андагы окшоштуктар жана айырмачылыктар белгиленди, ар бир маданияттын өзгөчөлүктөрү көрсөтүлдү;

2) «Кыз Дарыйка» поэмасына лингвопоэтикалык анализин иликтөөдө лингвистикалык методдун жана андан сырткары семантикалык анализ, компоненттик анализ, контекстуалдык анализ, дискурстук анализ, этимологиялык анализ, интерпретативдик анализ, салыштырма-типологиялык талдоо, тексттик лингвопоэтикалык талдоо, контрастивдик-салыштыруу, конкорданс сыяктуу изилдөөнүн методдорун, анализдерин колдонуу менен котормодо улуттук өзгөчөлүктөр көрсөтүлдү.

3) Илимий изилдөөлөрдүн негизинде поэманы бүтүндөй камтып, системалаштыруу аракетин көрсөтөт. Котормонун негизинде алардын

котормосун изилдөөнүн методикасы катары компоненттик анализ, контрастивдик анализ, дескриптивдик анализ, концептуалдык анализди колдонуу менен, которуудагы тилдин экстралингвистикалык релеванттуулуктары эске алынды.

4) Семантикалык-логикалык ыкмасы элдик поэмада берилген объективдүү тилдин туюнтмаларын сыпаттоодо колдонулду; тарыхый ыкмасы ар түрдүү чет элдик изилдөөчүлөрүнүн илимий эмгектерин системалаштырууда.

5) Элдик чыгармалардагы каармандардын этнологиялык өзгөчөлүктөрүн аныктоодо колдонулду; контекстуалдык ыкмасы элдик поэманын котормосун изилдөөдө алардын маанилерин ачып берүү үчүн пайдаланылды.

III БАП. ЭЛДИК ПОЭМАНЫН КОТОРМОЛОРУНА ЛИНГВОПОЭТИКАЛЫК АНАЛИЗ

3.1. Элдик поэмадагы фонетика-фонологиялык каражаттарды каторуунун жолдору

Тилдик коммуникациянын структуралык түзүлүшү менен анын коннотациялык маанилеринен башка дагы бир маанилүү орунду ээлеген стилистикалык каражаттарга поэтикалык кептин фоностилистикалык үндөштүгү кирет. Фоностилистикалык жана фонология-стилистикалык ыкмаларды колдонуунун максаты – окурмандын көңүлүн буруу максатында поэзияда тыбыштык эффект берүү үчүн, уккулуктуу тыбыштык үндөштүктөрдү түзүү болуп эсептелет. Сөздөрдүн тыбыштык жактан айтылышы жеке турганда эч кандай эстетикалык мааниге ээ болбойт. Көркөм чыгармадагы сүйлөмдөрдө же ыр саптарындагы бир өңчөй же артикуляциясы окшош тыбыштардын жыштыгы, бирдей ыргакта кайталанышы, кайсы бир тыбыштардын башка тыбыштар менен биригиши, алардын комбинациялык биригүүсү фонетикалык дабыш кооздугун пайда кылып, уккулуктуу мелодика (музыкалуулук) жаратышы мүмкүн.

В. И. Смирницкий жана А. А. Реформатскийдин көз карашында тилдерди салыштырып изилдөө мындайча ишке ашат: «тил – бул элге, адамдарга таандык, мында фонетика биринчи орунда турат, дүйнө жүзүндөгү ар бир тил конкреттүү түрдө бири-биринен айырмаланат, анткени фонема өзгөчө бирдикти түзөт да, тилдин эң реалдуу болушуна түрткү болот». Мына ошонун негизинде тилдерди жалпы салыштырма типологиялык мүнөздөө фонематикадан башталат. [Реформатский, 1979:125], [Смирницкий, 1969:194]. Демек, биздин изилдөөбүздө “Кыз Дарыйка” поэмасынын оригиналы менен англис тилиндеги котормусунун (“Female Warrior Dariyka” Г. Жапарованын котормосундагы) тексттериндеги фоностилистикалык каражаттардын стилистикалык ар кандай эффектилерин, жалпылыгы менен өзгөчөлүктөрүн салыштыра изилдөө мыйзам ченемдүү көрүнүш болот деп эсептейбиз.

Поэтикалык көркөм чыгармадагы тыбыштардын кайталанып келишинде негизги орунда *аллитерация* – окшош **үнсүз** тыбыштардын кайталанышы, көбүнчөсү сөздүн башында, ошондой эле *ассонанс* – **үндүү** тыбыштардын кайталануусу, көбүнчөсү басымдуу муундарда, турат. Бул экөө тең эвфония (уккулуктуу, жеңил, жагымдуу үн) эффектисин бере алышат. Поэмадагы фонетикалык каражаттардын жардамы менен уюшулган **ассонанс** жана **аллитерация** кыргыз оозеки чыгармаларында кеңири колдонулгандыгы белгилүү. “Кыз Дарыйка” поэмасынын англис тилиндеги котормосу менен кыргыз тилиндеги оригиналынын тексттериндеги үнсүздөр системасына жасалган ар тараптуу талдоонун негизинде төмөнкүдөй өзгөчөлүктөрдү аныктай алдык:

1. Сап башында (вертикалдык) үнсүз тыбыштар кайталанган строфалык аллитерация:

Кыйкырык ызы-чуудан кулак тунду.

Калдайган Дарыйканы көргөн душман,

Коркушту жеке чыкпай балбан кыздан.

Карабай башка жакка кыздын ою,

Кулатып түрк элинин туун жыксам. [К. А. 289-б.]

To overthrow their enemy

And both sides launched **attack after attack**,

In an effort to defend their flags.

Ignoring everything around her,

Dariyka focused on winning the battle

By claiming the Turkish flag. [Ж. Г. 163-б.]

Мисалдардан көрүнүп тургандай, кепте бир эле тыбыштын кайталанышы же артикуляциясы менен акустикасы окшош тыбыштардын строфада вертикалдык, болбосо горизонталдык абалда катар жайгашышы поэмадагы ыр саптарынын угумдуулугу менен көркөмдүүлүгүн жакшыртат. Экинчиден, окууну (айтууну) жеңилдетет, анткени тыбыш жасоочу органдар кийинки тыбыштарды кайрадан жасоо позициясына өзгөрбөстөн эле кийинки тыбыштарды пайда кылуу мүмкүнчүлүгүндө болот. Поэмадагы Дарыйканын образын көркөмдөп, элестүү берүү максатында каармандын баатырдыгын, элин-жерин душмандардан өзүнүн айбаттуулугу менен коргоосу тыбыштардын үндөштүгү, лексикалык, синтаксисттик стилистикалык каражаттар аркылуу көркөмдүү берилген. Ал эми англис тилине оодарылган котормодогу уккулуктуулукту кыска үндүүлөр *e, a, e* тыбышынан түзүлгөн горизонталдык ассонанс менен синтаксисттик кайталоо уюштурган. Ошондой эле котормодо кыска жана созулма үндүүлөр *a, o, e, i* тыбыштарынын кайталануусун салыштырууга туура келет. Кайталоо-тексттеги ойду тереңдетип, аны баса белгилейт. Котормодо тактыкты жана басым жасоо үчүн сөз же сөз айкашы кайталанган, мисалы, *attack after attack* деген сөз тизмегиндеги /a/ тыбышын кайталанышы, үн кооздугун уюштурса, экинчи жагынан, Дарыйканын баатырдыгын, аны көргөн душмандар ага кол салуудан жалтанышканын жана жеке салгылашууга келбегендигин поэманын котормосундагы “кол салуу” сөзүнүн эки жолу кайталанышы менен күчөтүп туюнтууга жетишилди. Бул сөздүн кайталоосу Дарыйканын эли-жерин

душмандардан жан дили менен сактап, түрк элинин туусун жыгып, эртеңки күнү душмандар чабуулга келгенде дагы, алардын мизин кайра кайтарууга айбаттуу экендигин, *attack after attack* сөздөрү түзгөн уйкаштыктар аркылуу берилген.

Ассонанс (фр. *assonance* - үндөштүк, уйкаштык) - уйкаштыкта же улам кийинки сөздөрдө үндүү тыбыштардын кайра-кайра кайталанышына негизделген стилистикалык ыкма.

2. Мындай кайталоо, же үндүүлөрдүн үндөштүгү поэманын башында же бүтүндөй поэма жолдорунда кездешет:

Ар жерден ат арытып киши келет,

Айттырып Дарыйкага кандан, шахтан.

Алардын максаттары бирөө гана,

Ар кими ойлонушат тийсе мага.

Кыз балбан макул көрсөң баш кошолу,

Ашыкпыс күйүп жанып арстан сага. [К. А. 294-б.]

Hence, I shall follow our custom

And invite prospective grooms

To come and speak to me. –

As soon as the word was out,

Letters of proposal and suitors themselves,

Began to appear from everywhere.

From khans to shahs,

Their single aim was to marry warrior Dariyka,

And each fall in love the lion –girl for you. [Ж. Г. 170-б.]

Мисалдардан көрүнүп тургандай, «а» тыбышынын кайра-кайра кайталанышы ассонанс түзүп, поэтикалык речтин жагымдуулугун, уккулуктуулугун арттырганы көрүнүп турат. Поэмадагы ассонансты коштогон [а] тыбышынын жыштыгы белгилүү деңгээлде строфага көрктүүлүк берип, уккулуктуулугун жакшыртты. Сап боюнча эсептегенде, биринчи сапта бардык үндүү тыбыш 11 болсо, анын үчөө [а], ал эми үнсүздөр

14 болсо, анын үчөө [p] тыбышы болду. Экинчи сапта 11 үндүүнүн сегизи - [a], үчүнчү сапта 12 үндүүдөн [a] нын саны – жетөө, төртүнчү саптагы 11 үндүүнүн төртөө -[a], бешинчи саптагы 11 үндүүнүн төртөө -[a], алтынчы саптагы 11 үндүүнүн алтоо- [a] тыбышынан турат. Жалпы строфа боюнча алганда, куплетте катышкан үндүү тыбыштардын 50% ке жакынын, тактап айтканда, 67 үндүү тыбыштын отуз экисин [a] тыбышы түзөт.

Ал эми поэманын котормосунда ассонанс жана диссонанс берилбегендиктен, строфа боюнча үндүү тыбыштардын жыштыгы англисчеде, сап боюнча эсептегенде, биринчи сапта бардык үндүү тыбыш 10 болсо, анын бирөө [a], экөө[e], төртөө [o], экөө [u], ал эми үнсүздөр 16 болсо, анын төртөө [l] тыбышы болду. Экинчи сапта 10 үндүүнүн бирөө - [a], үчөө - [i], үчөө [o], үчөө -[e], үчүнчү сапта 9 үндүүдөн [a] нын саны – үчөө, [o] – төртөө, [e] – бирөө, [u] - бирөө, төртүнчү саптагы 13 үндүүнүн экөө -[a], бешөө -[e], төртөө - [o], бирөө -[i], бирөө -[u], бешинчи саптагы 12 үндүүнүн үчөө -[a], алтоо -[e], экөө -[o], бирөө -[y], алтынчы саптагы 4 үндүүнүн экөө - [a], экөө-[o], жетинчи саптагы 17 үндүүнүн алтоо -[a], экөө -[e], үчөө- [i], төртөө -[o], экөө -[y], сегизинчи сапта 15 үндүүнүн үчөө-[a], үчөө -[e], бешөө- [i], экөө -[o], бирөө -[y], бирөө - [u] тыбышынан турат. And each *fall in love the lion –girl* for you саптары [l] үнсүз тыбышы аркылуу уйкашат, бул сапта [l] дан бешөө. Кыргыз тилиндеги 6 саптуу поэма, 8 сап менен которулду. Котормонун строфасында катышкан үндүү тыбыштардын 60% ке жакынын, тактап айтканда, 89 үндүү тыбыштын 21- [a], 25-[o], 22-[e], 12 -[i], 5-[u], 4-[y] тыбыштары түзөт.

3.1.1. Таблица №1

Жалпы тыбыштын саны			
Кыргыз тилинде		Англис тилинде	
Үндүү	-67	Үндүү-89	Үнсүз-16
Үнсүз-14			
Жалпы “a” -32	P-3	Жалпы “a” -21	L-4

1-сап 11; А-3	1-сап үндүү-10; А-1, Е-2, О-4, U-2
2-сап 11; А-8	2-сап; 10; А-1, I-3, О-3, Е-3
3-сап 12; А-7	3-сап үндүү-9; А-3, О-4, Е-1, U-1
4-сап 11; А-4	4-сап үндүү-13; А-2, Е-5, О-4, I-1, U-1
5-сап 11; А-4 6-сап 11; А-6	5-сап үндүү-12; А-3, Е-6, О-2, Y-1 6-сап А-2, О-2
	7-сап үндүү-17; А-6, Е-2, I-3, О-4, Y-2
	8-сап үндүү-15; А-3, Е-3, I-5, О-2, Y-1, U-1

3. Башкы үнсүз тыбыштар кайталанган строфалык аллитерация, ал эми котормосу кош жолдуу аллитерация, катарынан турган башкы үнсүз тыбыштар өз ара үн алышып, кезектешип кайталанат:

Турмушту сынап көрүп Дарыйка арыстан,
Түшүнөт бардыгына кыз даанышман.
Тайгалып турмуш жолу адаштырбай,
Деп ойлойт теңим тапсам жанылбастан. [К.А. 294-б.]

Thoughts of life has come to the lion Dariyka,
They spoke about how eager to embrace the warrior sage.
Not to mislead to slip away in a life,
Not to be mistaken to find her perfect match. [Ж. Г. 170-б.]

Кыргыз тилиндеги **т** тыбышынан түзүлгөн аллитерация биринчи, экинчи саптарда англис тилиндеги **th** тыбышы кыргыз тилинде контрастты түзүп тургандыгы далил. Ушуну менен катар фонологиялык деңгээлде англисче [t] жана кыргызча [т] контрастивдүүлүктүн жоктугун мүнөздөйт. Ал эми үчүнчү төртүнчү **not** саптар англис тилине кош жолдуу аллитерация – анафоралык аллитерация менен берилген. Айтылгандай, талданып жаткан

тилдердин генетикалык окшоштуктары көп маанини түзбөйт, бул туурасында И. А. Бодуэн де Куртэнэ төмөндөгүдөй белгилеген: «Биз тилдердин окшоштугуна жана алардын тарыхый байланышына карабай эле салыштыра алабыз. Алар бири-биринен тарыхый жана географиялык абалы боюнча айырмаланат. Тилдерден бирдей окшоштуктарды, ажырымдарды, өзгөрүүлөрдү жана тилдердин тарыхый жаралышын бири-бирине салыштырылып окшоштугун таба алабыз. Мындай салыштыруулар лингвистиканы кеңейтүүдө чоң салым кошот» [Бодуэн де Куртэнэ, 1963:29]

Диссонанас – поэманын уйкаштарында кездеше турган кубулуш, толук эмес уйкаштын бир түрү. Поэманын бул саптарындагы мисалында кароого болот.

Өзү да бойго жетип толгон жашы,
Кымча бел кыз бүткөндүн кыйгач кашы.
Чолпондой жоодураган кара көзү,
Калтардай карга оонаган колоң чачы.
Кымыздан балдан ширин кыз атагы,
Жигитти кызыктырбай тынч жатабы.
Атайы кумар болуп көрмөк үчүн,
Эрлердин келген экен бир катары. [К.А. 294-б.]
She had grown up slender **as** a willow,
And the concealment of her thick hair
Beneath a snow-white turban,
Only accentuated her finely arched eyebrows
And black eyes **as** dazzling **as** any star.
With her honorable status, hard-won respect,
Nature **as** sweet **as** kymyz and honey,
The girl attracted dzhigits from near and far. [Ж. Г. 169-б.]

Бул мисалдагы так диссонансты үндүү тыбыштар *ы* түзүп, үнсүздөр *ш-ч* жана *б-г* тыбыштарынан турган сөздөр уккулуктуулуктун түзүлүшүнө жол берген. Кыргыз тилиндеги *ш* тыбышынын *ч* тыбышына алмашуу тенденциясына байланыштуу *ш – ч* тыбыштары акустикалык айырмачылык

көрсөтөт. Мисалдагы *ш-ч* жана *б-з* тыбышынан кийин келген *ы* тыбыштары бири биринин комбинатордук варианттары катары так диссонанска мисал боло алышат. Англис тилине эки муундан турган так аллитерация – *s* тыбышынан турган ички аллитерациянын жардамы менен поэмага кошумча көркөм каражат катары үндөштүктү берип турат. Ошондой эле салыштыруу аркылуу которулуп **as...as** поэманын уккулуктуулугун арттырат. Тогошпос үнсүз, жылчыкчыл фонема –*s* активдүү органдардын өз ара жакындашып, кыргыз тилиндеги эквиваленти –*c* болот.

К. Алимановдун варианты боюнча айтылган поэмада дайым эле бирдей үндүүлөр уйкаштык түзбөстөн, акыры окшош уйкаштык диссонанс түзө алат.

Жашыр**бай** карыяга айтты мында**й**,

Жүрөмүн ушул кезде санаам тын**бай**,

Эр болсун, баатыр болсун кантип жүрөт,

Өзүнүн убагында турмуш кур**бай**. [К.А. 295-б.]

It **may** well transp**ire**

That I won't meet my **match**,

And in my **lifetime**, **may** never encounter

A hero **fighter** worthy of my **hand**. [Г. Ж.172-б.]

Бул поэма саптарындагы уйкаштык *жашыр+бай – мындай - тын+бай -кур+бай* сөздөрү менен түзүлдү. Уйкаштык түзгөн бул сөздөрдүн үчөө эки муундан, бирөө бир муундан турат. Биринчи муундар *жа-шыр+*, *тын+*, *кур+*, экинчи муун - *+ бай*, *+дай*, *+ бай*, *+ бай*. Көрүнүп тургандай биринчи, экинчи жана үчүнчү саптагы муунак аягындагы [а] тыбышы түзгөн диссонанс, бүтүндөй бир муундун кайталанышы поэмага өзгөчө ыргак жана кайталангыс уккулуктуулукту жаратты. Ал эми англис тилинде ички аллитерация менен берилип **+ay**, **+ire**, **+y**, **+i** үндүү тыбыштар аркылуу бардык саптарда уккулуктуулук жаратылды. Англис сөзүнүн аягында түгөйсүз үнсүздөр менен көбүрөөк байланышат. Поэманын кыргыз жана англис тилиндеги **+ай** тыбыштары аркылуу бирдей уккулуктуулугу бар. Англис тилинин сөздөрдүн аягында негизинен каткалаң жана жумшак

үнсүздөр колдонулат. Бул абалда сөз аягында жумшак үнсүздөрдүн каткалаңдашуусу мүмкүн. Сөз аягындагы түгөйлүү айкаштагы үнсүздөрдүн алдында бардык үндүүлөр колдонула берет. Алардын ичинен эң көбүрөөк колдонулганы [i] болуп эсептелет.

Поэмадагы фонетикалык каражаттардын жардамы менен уюшулган диссонанс жана аллитерация кыргыз оозеки чыгармаларында кеңири колдонулгандыгы белгилүү.

Канчалык күчүм кетип каржалсам да, А
Оюм жок максатымдан кайра тартар Б
Билбестик каталыгым кеткен чыгар, Б
Билгендер баа берип өзү сынап. [К.А. 281-б.] Б

Let me be sick and completely **tired**, А
 No refuse from my goal, I'll be **right**. А
 If I made mistakes without knowing it, В
 Let the experts see my job to **evaluate**. [Г. Ж. 146-б.] А

3.1.1. Модель №1

Кыргыз тилинде	Англис тилинде
ААБББ	ААВА

Жогорку мисалда биз куплеттин метрикалык системасынын өзгөрүүсүн көрдүк, бирок уйкаштык котормодо да башка формада болсо да сакталды. Элдик чыгарманы муундан-муунга берүүдө акындар негизги каражат катары уйкаштыкты колдонушкан. АБББ түрдүү формадагы уйкаштыктарды колдонушкан. Уйкаштыкты же рифманы которуу поэзиядагы эң бир маанилүү маселелердин бири. Мындай уйкаштыкты сактоо үчүн өтө кылдаттык менен иштөө керек, экинчиден чыгармачыл талант жардам берет. Мисалдардан көрүнүп тургандай, кепте бир эле тыбыштын кайталанышы же акустикасы окшош тыбыштардын сапта вертикалдуу катар жайгашуусу поэманын угумдуулугу менен көркөмдүүлүгүн жакшыртат. Экинчиден,

айтууну жеңилдетет, анткени тыбыш жасоочу органдар кийинки тыбыштарды кайрадан жасоо позициясына өзгөрбөстөн эле кийинки тыбыштарды пайда кылуу мүмкүнчүлүгүндө болот. Бир тилдеги бардык сөздөр ошол тилдин лексикасын түзөт. Ал эми сөздөрдүн составы бир калыпта турбастан ар дайым жаңыруу, эскирүү процессинде болуп турат.

Англис тилинде үнсүз фонемалар каткалаң жана жумшактык белгиси боюнча **t-d** коррелляциялык жуптарды түзөт.

О. Урмамбетовдун вариантындагы “Кыз Сайкал” кичи эпосун профессор З. Караеванын котормосунан мисал келтирүүгө болот.

Карачанын кан Сайкал

Кыз-Буурул минип **болкоюп.**

Жагалданып **бастырып,**

Короздой койну койкоюп

Көргөндүн көөнү **бөлүнүп,**

Көк сеңир тоодой **көрүнүп.**

Токмоктой болгон кара чач,

Аркасында **төгүлүп.** [О.У. 169-б.]

When Karacha's daughter rode by,

People stopped to stare at her **majesty, charm and grace.**

She was at the peak of her **youth;**

As much admired for her **beauty,**

Her **swan-like neck, tall slender figure,**

And shoulders **as broad as snow caps on a mountain,**

As her kindly **nature, courage and power.** [З.К. 297-б.]

Бул мисалдагы так диссонансты үнсүз тыбыштар *n* түзүп, үнсүздөр *ы-ү-ю* тыбыштарынан турган сөздөр уккулуктуулуктун түзүлүшүнө жол берген. Кыргыз тилиндеги этиш сөздөр менен аяктайт. Ал эми англис тилинде көбүнчөсү маанисине карай которулуп этиш сөздөр зат атоочтор менен которулгандыктан, уйкаштык сакталбаган.

С. Эралиевдин вариантында “Ак Мөөр” поэмасын А. Токтоматова которгон. Поэмадагы айрым тыбыштык четтөөлөрдүн котормодо берилишин талдоого болот.

Турмуш мол го-далай, далай бар **сулуу**,

Ар сулуунун өз алдынча баркы **улуу**.

Мөөр сыны: аппак ыраң, кара көз,

Кырдач мурун, субагай бой-**чарчылуу**.

Ичке кашы жүрөк тешчү жебедей,

Саал ийилип, саамай жакка **тартылуу** –

Бир жазылып, бирде азыраак жыйрылат

Сүйлөп жаткан сөз ыргагы **аркылуу**. [С.Э. 10-12-б.]

The world is full of **beauties**,

But each has her own **merits**.

Moor was of medium height, with a smooth **face**,

Dark eyes and long narrow **nose**.

Her thin eyebrows were like sharp **arrows**.

Arched at their **tips**,

They rose and fell in rhythm with her **voice**. [А.Т. 11-13-б.]

Автор бул саптардагы **уу** тыбышы кууш, эриндин катышына карай эринчил, ошондой эле көркөм-эстетикалык муктаждыктан улам эриндүү дифтонгдорду колдонгондугун мисалдар ырастайт. Ал эми котормодогу саптар [s], [c] үнсүз тыбыштары аркылуу бардык саптарда уккулуктуулук жаратылды. Англис сөзүнүн аягында түгөйсүз үнсүздөр менен көбүрөөк байланышат. Поэманын кыргыз жана англис тилиндеги үнсүз тыбыштары аркылуу бирдей уккулуктуулугу бар. Англис тилинин сөздөрдүн аягында негизинен жумшак үнсүздөр колдонулат. Бул абалда сөз аягында жумшак үнсүздөрдүн каткалаңдашуусу мүмкүн. Сөз аягындагы түгөйлүү айкаштагы үнсүздөрдүн алдында бардык үндүүлөр колдонула берет. Алардын ичинен эң көбүрөөк колдонулганы [i] болуп эсептелет.

Тил - бул закон ченемдүү нерсе; тил - коомдук көрүнүш, коомдогу өзгөрүүлөрдүн натыйжасында тилдин лексикалык байлыгы да өзгөрүүгө учурайт. Ал эми чыгармадагы лексикалык каражаттардын акындык чеберчилиги менен берилишине сөз жетпейт.

Тилдердин эрежелери формалдык белгилери боюнча салыштырылат, бирок эрежелердин өз эне тилиндеги алган орду ар дайым негизги роль ойнойт. Ал эми лингвисттин милдети ошол изилденип жаткан тилдеги эрежелеринин ээлеген ордун жана аларды башкарып турган белгилеген факторлорду аныктоо болуп эсептелет.

Эки тилдин фонетика-фонологиялык деңгээлин анализдөөдө бул база олуттуу экендигин көрсөттү. Салыштыруунун аспектилерин интерпретациянын себептеринен жана ката айтуулардын негизинен келип чыгат. Ошол эле учурда кабылдоодо жана кайра айтууда фонологиялык деңгээл тийгизген таасирине жараша өзгөчөлүктөрүн көрсөтөт. Башкача айтканда, каралып жаткан тилдердин фонетикалык деңгээли менен байланышкан фонологиялык каражаттары да интерференциянын башкы жана чечүүчү каражаты болуп саналат.

3.2. Морфологиялык каражаттарды которуунун жолдору

Тилдин экспрессивдик-эстетикалык кызматы поэтикалык чыгармалардын морфологиялык деңгээлине да мүнөздүү: уңгуга уланган мүчөлөр, сөз жасоочу мүчөлөр, атоочтон этиш же атооч жасоочу, этиштен атооч же этиш жасоочу мүчөлөр, сөз өзгөртүүчү мүчөлөр, уңгуну өзгөртүүчү мүчөлөр, этишке эмфатикалык маани берүүчү мүчөлөр, жак, чак, сан, категориялары ж. б., көркөм текстте маани берүүчү жана эстетикалык жүк аркалоочу мүнөзгө өтүшөт.

Морфологиялык деңгээлдин негизги бирдиги морфема болуп саналат. «Морфема – сөздүн минималдуу, маанилүү бөлүгү, жалпы белгиге жана бирдей мааниге ээ морфтордун жыйындысы». Морфеманы М. Бейкердин [Baker, 1992] аныктамасына таянуу менен «көпчүлүк убакта тилдеги бир гана маани берүүчү минималдуу элемент», - деп айта алабыз. Морфеманын

стилистикалык мүнөзү көпчүлүк стилист-окумуштуулардын эмгектеринде изилденген. Англис тилиндеги морфеманын түзүлүшү А. И. Гальперин, М. Бейкер, П. Ньюмарк, Веселовский ж.б. эмгектеринде, кыргыз жана орус тилдериндеги морфеманын контрастивдүү мүнөздөмөсү З. К. Дербишеванын (2012) илимий эмгектеринде терең изилденген.

Морфеманы өз алдынча бирдик катары кызмат аткара албай турган, тилдин эң кичине маани берүүчү бирдиги катары - уңгу жана аффиксалдуу – деп, эки типке бөлүп карашат. Аффиксалдуу морфемалар сөз жасоочу жана форма жасоочу болуп бөлүнүшөт. Аффикс – сөздүн бир бөлүгү, уңгуга улануучу префикс, суффикс, инфикс, префикс-суффикс сыяктуу бөлүктөрдөн туруп, көбүнчөсү уңгуга карама-каршы коюлат. Аффикстер флективдүү жана аглютинативдүү болуп бөлүнөт. Кыргыз, түрк тили, алтай жана монгол тилдери сыяктуу тилдер типологиялык жактан аглютинативдүү тилдерге кирет. Аглютинативдүү тилдерде көбүнесе сөздүн уңгусунан кийин мүчөлөр жалганып, сөз өзгөрөт же жаңы сөз жасалат. Ал эми флективдүү тилдерге уңгу менен мүчөнүн айкалышынан уңгунун алгачкы түрү жана составы өзгөрүп, уңгу менен мүчөнүн чеги билинбей, өзгөрүлүп кеткен тилдер кирет. Аларга орус, немец, англис, француз ж.б. тилдер кирет.

Көркөм сөз каражаттары англис тилинин аналитикалык түзүлүшүнө байланыштуу морфологиялык деңгээлде дагы кездешет. Тилдин морфологиялык деңгээлиндеги аткарган эстетикалык-моралдык, маданий-салттык кызматы өзгөчө болот.

Поэмадагы экспрессивдүүлүктү жана эмоционалдуулукту күчөтүүдө кайталоонун кайсы гана түрү болбосун, көркөм-эстетикалык баалуулугун жогорулатуу жана семантикалык деңгээлди ачып берүүгө көмөк көрсөтүү үчүн колдонулат. Алардын бири – *редубликация*, башкача айтканда, түп нускадагы “кайта-кайта” деген редубликативдик кош сөз ойдун, процесстин кайталанышын, созулушун билдирген кош сөздөр: Adv+Verb структурасы котормодо Verb+Prep+Verb структурасы менен берилген.

Мындан сырткары, К. Алимановдун чыгармасында редуубликативдик кайталоо гана эмес, жөнөкөй кайталоолор да кездешет. Алар чыгарманын экспрессивдүүлүгүнө өзгөчө басым берип, автордун сөз тандоочу оюн белгилейт:

Амалсыз кетмек болдум *зарлай-зарлай*,

Энеме жол караган кайтып барбай.

Алдыңда жүрүп кызмат кыла албадым,

Карызындан кутуламын ата кандай.

Алдыңда жүрүп кызмат кыла албадым,

Карызындан кутуламын ата кандай. [К. А. 358-б.]

Utterly hopeless, I can only *sit here and weep*.

I have alienated myself from these people,

I am too ashamed to return to face my mother,

And never be able to disentangle myself

From the debt I now owe to my father,

Am no longer worthy to serve his nation. [Г. Ж. 261-б.]

Түп нускадагы жөнөкөй кайталоо бул учурда котормодо кошумчалоо, сүрөттөө аркылуу которулган. Бул кубулуш англис тили менен кыргыз тили тектеш эмес тилдер болсо дагы, ал адамзаттын тилине тиешелүү болгон универсалдуу кубулуштардан экендигине күбө болобуз.

Эмоционалдык боёктуулугу, экспрессивдүүлүгү жагынан зат, сын атоочтор башка сөз түркүмдөрүнөн айырмаланат жана кептин (речтин) стилдеринде атоо, белгилик функцияларда келип, элестүүлүгү менен айырмаланат, мына ошондуктан поэзияда бул сөз түркүмдөрү уңгу, аффикцалдуу морфема түрүндө арбын иштетилет. Биз иликтөөгө алып жаткан поэманын экспрессивдик, эмоционалдык маанилерин берүүдө да зат, сын атоочтор маанилүү орунда турат:

Жадырап *кабагы ачык шайыр мүнөз*,

Эли да эң бир сонун сөзмөр келет.

Союшат *кой* ордуна *тай-тайларын*,

Чакырат *мейман* кылып бүт *аймагын*. [К. А. 332-б.] Алынган строфадагы *кабагы, эли, мүнөз, кой, тай-тайларын, мейман, аймагын* деген зат атоочтор, *ачык, шайыр, эң бир сонун*, деген сын атоочтор поэмада түрдүү функцияларды аткарды. Мисалы, “*Союшат кой ордуна тай-тайларын*” деген саптагы зат атоочтор кыргыз элинин меймандостугун жана колу ачыктыгын *эмоционалдык-экспрессивдүү* туюнтуу функциясын аткарды, ал эми *ачык, шайыр* сын атоочтору *мүнөз* зат атоочунун аныктоочу болуп келип, *мүнөздүн* сапатын тереңдетти, эмоционалдык маанисин күчөттү. Ал эми күчөтмө даражалуу *эң бир сонун сөзмөр* конструкциясындагы сын атооч кыймыл-аракеттин (келет) сын-сыпатын күчөтүп, бышыктооч болуп келүү менен кыргыздын ырды, чечендикти жогору баалаган, мындай сапатты өнөр катары баалаган эл экендигин чегине жеткире ачып берүүгө жетишти.

Ушул строфанын англис тилине которууда:

It adds *sparkle to locals’ joyful eyes*

And with their *open cheerful temperaments,*

Makes them *extraordinary orators.*

Would slaughter *colt and colts* instead of *sheep.*

They lay on *feasts for the whole region* [Ж. Г. 224-б.], - англис тилиндеги *sparkle to locals’ joyful eyes, open cheerful temperaments, extraordinary orators, colt and colts* instead of *sheep, feasts for the whole region* котормодогу саптар зат, сын атоочтору колдонулду жана кыргыз тилиндегидей эле стилистикалык кызмат аткарып, мааниси сакталып англис тилине которулду.

Кыргыз тилинде	Англис тилинде
<i>ачык</i>	<i>Cheerful</i>
<i>Шайыр</i>	<i>Joyful</i>
<i>эң бир сонун</i>	<i>Extraordinary</i>
<i>тай-тайларын</i>	<i>colt and colts</i>
<i>Мүнөзү</i>	<i>Temperaments</i>

Тубаса (сапаттык) сын атоочтор эле эмес, туунду сын атоочтор, сын атоочтун даража категориясы, сын атоочтук касиетте келген атоочтуктар да поэзиянын тексттеринде лингвостилистикалык каражаттардын функциясын кеңейтет. Аны төмөнкү мисалды талдоо аркылуу ынаналы:

Жайнатып дасторконго *мийва* төгүп

Чай менен кошо берет *май, каймагын*.

Челектей анар, *кызыл* алмалары,

Чөлүндө шагы *ийилген* жүзүм багы.

Береке агып жаткан *меймандос* эл,

Союлат *коон сындуу козу-улагы*. [К. А. 332-б.]. “Кыз Дарыйка” поэмасынан алынган бул үзүндүдө *челектей* деген туунду сын атооч анарды *гипербоалык салыштыруу* аркылуу *экспрессияласа*, *кызыл* тубаса сын атоочу алманын түсүн билдирди, *ийилген* сын атоочтук касиеттеги атоочтук түшүмдүн молдугун туюнтту. *Коон сындуу* синтаксистик жол менен уюшулган туунду сын атоочтон пайда болгон *литоталанган* салыштыруу жагымдуулукту, каймана болсо да даамды туюндурду. Чын эле, сүт эмди (багбан) козу-улактын эти өтө даамдуу (коон сыяктуу ширин), анын үстүнө коон сыяктуу жагымдуу көрүнөт. Эми ушул тил бирдиктери англис тилиндеги котормосунда кандай тилдик бирдиктер менен берилген тууралуу анализ жүргүзөлү:

As shimmering of *fruit* laden,

Tea laced with *cream* and *butter*,

Like *platter* pomegranates, *red* apples,

And *curly* grape vines of desert gardens.

Blessing is flowing for their *hospitable* people,

Then served *as melons as* readily,

Goats and lambs are slaughtered. [Ж. Г. 224-б.]

Сын атооч жасоочу –*мей (-дай)* (бул уланды дээрлик бардык учурда сын атоочтун салыштырма даражасын уюштурат) мүчөсү зат атоочко уланып, поэмадагы сөздөрдүн көркөмдүүлүгүн маанисин күчөтөрүн жогоруда белгиле-дик: *челек-мей, коон сындуу*. Англис тилине которууда *Like platter, as melons as* сөздөрү колдонулду. Котормонун натыйжасында *мийва- мөмө жемиш* жөнөкөй диалект сөз, англис тилине *fruit* деп которулду. Котормодо *fruit* сөзүнүн ордуна *harvest* эквиваленти аркылуу берилген жок, себеби мөмө-жемиштер, дасторкон жөнүндө сөз болгондуктан, окурмандарга түшүнүктүү болуш үчүн англис тилиндеги *fruit* сөзү аркылуу которулду. Өз алдынча жүктү аркалап, сөздөрдүн кошумча коннотативдик маанилерин түзүүгө жана алардын стилистикалык эффектисин ачып берүүгө шарт түзөт. Өзгөчө мааниси бар эмоционалдуу мааниге ээ –*мей (-дай)*, -дуу (-луу) морфемаларынын жардамы менен автор (эл) берешендикти, ырыскысы молдукту, тынчтыкты, бейкуттукуту, амандыкты билдирип, поэмада эл-жердин өзгөчөлүгүн берүүдө негизги каражаттар катары колдонгон. Поэмадагы морфемалык кайталоолор, салыштыруулар бирин экинчисин толуктап, поэманын социалдык өзгөчөлүгүнүн таасирин билдирет.

Кыргыз тилинде	Англис тилинде
<i>мийва</i>	<i>fruit</i>
<i>май, каймагын</i>	<i>cream and butter</i>
<i>челектей</i> анар	Like <i>platter</i> pomegranates
<i>кызыл</i> алмалары	<i>red</i> apples
<i>ийилген</i> жүзүм	<i>curly</i> grape
<i>меймандос</i>	<i>hospitable</i>
<i>коон</i> сындуу	<i>as melons as</i>
<i>козу-улагы</i>	<i>Goats and lambs</i>

Сөздөрдүн коннотативдик маанисин морфологиялык бирдиктер аркылуу берүү жана аларды кайра жаратуу жолдору лингвисттерди абдан

кызыктырат. Поэманы морфологиялык деңгээлде изилдөө котормо таанууну бири-бирине тиешеси жок эки тилде: кыргыз жана англис тилдеринде изилдөөгө мүмкүндүк берет. Сөздөрдүн коннотативдик мааниси фонологиялык деңгээлден баштап тексттик деңгээлге чейин бардык тилдик деңгээлдерде иштетилет. Сөздөрдүн кошумча мааниси суффикстер, префикстер жана ар кандай морфемалар аркылуу пайда болгон экспрессивдүүлүктү, эмоционалдуулукту жана кошумча семантикалык жана стилистикалык боекту камтыйт.

Поэтикалык кепте морфологиялык жол менен сөздөрдүн коннотациялык маанилерге ээ болуусу дайыма кездешет. Алар эмоционалдык-экспрессивдик ойду калкалап, окурманга таасир берет. Кызыктуу маселелер кээде сөздүн каймана маанидеги коннотациянын дагы бир компонентин жеткирүүдө котормочу тарабынан чечилиши керек. Сөздүн семантикасында каймана мааниде колдонуунун негизи катары колдонулган кандайдыр бир өзгөчөлүк баса белгилениши мүмкүн. Морфологиялык каражаттардын котормодо берилишине изилдөө да өзгөчө мамилени талап кылат. Поэзиялык чыгармалардагы айрым бир поэтикалык сөздөр (поэтизмдер) көркөм элестүү көрүнүштү сүрөттөп жеткире алуучу күчкө ээ. Изилдөөлөрдөн улам төмөнкүдөй которуу моделдерине учурайбыз:

Таң калды көрүп турган элдин баары,

Арстандай жаш баатырдын сүрүн көрүп.

Жалтанбай бала келди күрөшөм деп,

Турбайбы токтоно албай күчү демеп. [К. А. 356-б.]

The gathered crowd looked on in surprise,

Seeing the image *like the young lion-hero.*

Then with the confidence announced he would fight anyone,

Brave enough to take him on. [Ж. Г. 256-б.]

Мында «*like the young lion-hero*» деген сөз айкашы “*арстан+дай жаш баатырдын*” деген түшүнүктү кошумчалоо ыкмасы менен берилгенин эске алсак, түп нускадагы *арстан+дай жаш баатырдын* = англис тилинде

аталган сөз айкашы жардамчы *like +атоочтук+zam атооч формуласы* менен берилген. Мында (1) $N++дай = like + P + Adj + N + N$ формуласы тастыктайт.

Демек, англис тилинде эквиваленти жок сөздөрдү же кайсы бир морфеманы которууда, аны оригиналдагы маанисинен алыстатпай англис тилдүү окурмандарга жеткирүү үчүн бүтүндөй бир синтаксистик категорияларды же башка бир морфологиялык категорияларды пайдалануу зарылдыгы келип чыккан учурлар болду. Аны жогорудагы мисал далилдеп турат.

Салыштыруу – кептин стилдеринин табиятына ылайыкталып, түрдүү структурада колдонулган троптун бир түрү. Троп, кептин фигурасы, бир көрүнүш менен экинчи бир көрүнүштү ошол көрүнүштүн маңызын терең ачуу максатында салыштырылат.

Көркөм адабиятта “салыштыруу көркөм образдарды ачык жана так түзүүгө гана эмес, жеке адамга тиешелүү өзгөчөлүктөрдү ачык чагылдырууга, тексттеги тигил же бул окуяны жеткиликтүү сүрөттөөгө, сөз маанисин кеңири түшүнүүгө мүмкүндүк берет”. Троптун бул түрү - кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгында калыптанып, анан профессионалдык адабиятына өткөн. Демек, ал лирикалык ырлардан баштап, эпикалык жанрларга чейин автордун оюн, түркүн мүнөздөрдү, көрүнүштөрдү, окуяларды образдуу чагылдырууга кызмат кылып келген жана ал кызматын уланта берет.

Л.В. Щерба (1974) “Эки башка өнүккөн тилдер котормо аркылуу бирин-бири толуктап, бир тилде айтылган салыштыруулар экинчи тилдин тил байлыгын көбөйткөнгө жардам берет, мында түшүнүктөрдүн же алардын белгилери, алардын сын-сыпаты башка тилде биринчилерден болуп өздөштүрүлөт”. Салыштырууда ар башка категориядагы эки түшүнүк кандайдыр бир жалпы окшоштук же белгиси менен салыштырылат. Кыргыз тилинде салыштыруу *сыяктуу, окшош, сындуу, өндүү, сыңары, түстүү, бетер, куду, (кербен) тарта, сымал, - дай, -ча* мүчөлөрү аркылуу ж.б.

сөздөрдүн жардамы менен салыштырылат. Англис тилиндеги салыштырма *as, such as, as if, like, seem* ж.б. сөздөр аркылуу жүзөгө ашат.

К. Алиманов да троптун башка түрлөрүндөй эле салыштырууну поэмада чыгармачылык менен пайлаланган.

Максатым өзүм *сындуу* балбан табыш,
Кан падыша кызыктырбайт алар мени.
Жоопту кыздан угуп кайтты баары,
Жуучуга келип жаткан адамдары. [А. К. 295-б]
Interested in neither a khan nor an emperor,
My sole aim is to find my fighting equal *as* me.
After hearing her terms,

Those hoping for marriage,
Returned home disappointed. [Ж. Г. 173-б]
Кыз балбан сен *сыяктуу* баатырларды,
Чакыртып бардыгына кабар салды.
Өзүнө эрегишкен бир катарын,
Карабай убалына башын алды. [А. К. 303-б]
Remember the numerous heroes,
Invited by the girl *as* rivals for her hand.
Confident in securing their fortune,
None ever envisaged their terrible fate. [Ж. Г. 186-б]

Поэмадагы салыштырууну уюштурган каражаттар *сындуу, сыяктуу* сөздөрү англис тилинде *as me, as for* аркылуу салыштырылып которулду.

Автор бул салыштыруусу менен бир эле учурда эки нерсенин образын ачууга жетишти, башкача айтканда, өзүнүн балбандыгы менен жашоодогу өзүнүн тең шеригин табуу.

Строфада *балбан, кан, падыша, баатырларды, бир катарын, башын алды* лексикалык бирдиктери түрдүү маанилерге ээ болуп, поэтикалык салыштыруу менен бирдикте көркөм образ түзүүгө катышты. Англис тилине которууда *баатырлар* деген сөз *атаандаштар* деп өзгөртүлүп, элдин кабыл

алуусуна жараша которулду.

Салыштыруу = салыштыруу аркылуу которулганы менен аны түшүнүктүү, так берүү максатында лексикалык, синтаксисттик трансформациялар колдонулган.

Кыргыз тилинде	Англис тилинде
<i>сыяктуу, окшош, сындуу, өндүү, сыңары, түстүү, бетер, куду, (кербен) тарта, сымал, - дай, -ча</i>	<i>such as, as if, like</i>
<i>лексика</i>	<i>синтаксис</i>

Салыштыруу метафора сыяктуу кубулуштарды жана нерселерди сүрөттөөдө күчтүү каражат болуп, автордун дүйнө таануусун ачып берүү, чындыкты көркөм чагылдыруу максатында кеңири колдонулат. Бир тилде жаралган салыштыруу ыкмасын экинчи тилде ошол эле мааниде кабыл алуу мүмкүн эмес болгондуктан аларды которуу өз алдынча кыйынчылыктарды туудурат. Көбүнчөсү салыштырууга негизделген идиомалык сөз айкаштарды которууда тилдин өзгөчөлүктөрүн, элдин кабыл алуу өзгөчөлүктөрүн эске алуу талап кылынат. Мисалы:

Булардын зардабынан чыдай албай,

Солкулдап *зилзаладай* жер чайпалат.

Аалы *шер* каарланып ошо күнү,

Көргөнгө *коркунучтуу анын сүрү*.

Күркүрөп бадалдагы *жырткыч өндүү*,

Бул кызды жыгамын дейт акыр түбү. [А. К. 312-б]

Between *a panther and a tiger*,

So ferocious, that the ground shook

As if hit by an earthquake.

The fighter Aaly looked angry and dangerous
 As he burst forth like a predator from the bush,
 Determined to beat the girl once and for all. [Ж. Г. 199-б]

Бардык салыштыруулар үч элементтен: салыштыруулучу объект, салыштырылган образ (субъект) жана окшоштуктун белгисин көрсөткөн тил бирдиктеринен түзүлөт. Жогорудагы саптарды кыргыз жана англис тилдериндеги салыштыруулары: *кабылан, жолборс, шер - a panther, a tiger, fighter* салыштыруучу объект (окшогон нерсе), эки балбандын күчтүүлүгү, баатырдык белгилери метафора катары берилген, анткени акындын ачык салыштыруусун англис тилине салыштыруу аркылуу балбандардын образы сүрөттөлгөн. Кыргыз элинин оозеки элдик чыгармаларында баатырлардын өзгөчөлүгүн жаныбарларга салыштырып сүрөттөгөн. Эки тилде салыштырууну сактоо үчүн ошол эле салыштыруу котормодо да сакталган. *Зилзаладай - as if* hit by an earthquake, *коркунучтуу анын сүрү- So ferocious, жырткыч өңдүү – like a predator* салыштырылган субъект (окшоштурулган нерсе), англис тилине которууда образдуу салыштыруулар=образдуу салыштыруулар менен берилген. Мында колдонулган салыштыруунун функциясы кандайдыр бир деңгээлде эпитетке жакындап, кубулуштун касиетин, кыймыл аракетин образдуу көркөм сүрөттөп турат. *каарланып ошо күнү- looked angry and dangerous, күркүрөн бадалдагы –burst forth from the bush* сөз курамдары белгилер.

Салыштыруунун структуралык өзгөчөлүктөрү:

Кыргыз тилинде	Англис тилинде
1 компоненттүү шер = N зилзаладай = N + дай	fighter = N As if hit = S + Sentence
2 компоненттүү кабылан жолборс = N+N жырткыч өңдүү = N + P	a panther a tiger = Art + N + Art + N So ferocious=Con +Adj

күркүрөп бадалдагы = V + N	burst forth from the bush = V + Prep + Art + N
3 компоненттүү коркунучтуу анын сүрү = Adj + Pr + N каарланып ошо күнү V+Pr+N күркүрөп бадалдагы V+N	like a predator = P + A + N looked angry and dangerous V + Adj + Con + Adj burst forth from the bush V + Prep + A + N

Чындыгында эле, Аалы балбан намыс үчүн болгон күчүн топтоп, акыры кызды жеңүүгө ниеттенип, элинин ишеничин актап, айбаттуулугун көрсөтөт. Бул саптагы салыштыруу котормолор кошумчалоо аркылуу которулду.

Ошентип, салыштырууда ар башка категориядагы эки түшүнүк кандайдыр бир жалпы окшоштук же белгиси менен салыштырылып, бир тилде жаралган салыштыруу ыкмасын экинчи тилде ошол эле мааниде кабыл алуу дайыма эле мүмкүн боло бербегендиктен аларды которуу ар кандай тоскоолдуктарды түзөт.

3.3.Элдик поэмадагы лексикалык каражаттарды которуунун жолдору

Кабыл алынган сөздөр - учурдагы кыргыз тилинин активдүү лексикасынан чыгып, бирок белгилүү бир тарыхый доордун көрсөткүчү катары тилибизде али колдонулган сөздөрдү айтабыз. Кыргыз тилинде элибиздин өткөндөгү тарыхый абалын, турмуш-тиричилигин, коомдук-саясий түзүлүшүн, социалдык-экономикалык мамилелерин туюндурган сөздөр кездешет. Кабыл алынган сөздөрдү элдик оозеки чыгармалардан да кеңири кездештирүүгө болот. ХХ кылымдын көрүнүктүү немис адабият тарыхчысы жана филолог-романист Э. Ауэрбах": ким историзмди эклектизм деп түшүнсө, ал анын табиятын билбейт", башка жагынан да адилеттүү: ким историзм түшүнүгүн салттуу методологиянын чегинде (анын ичинде адабият

таануу), догматизациялайт жана историзмдин салтын бузуп, илимий терминдерди түзөт.

Бир тилдеги бардык сөздөрдүн жыйындысы - ошол тилдин лексикалык кору. Ал эми сөздөрдүн составы бир калыпта турбастан ар дайым жаңыруу, эскирүү процессинде болуп турат. Өзгөчө ар кандай тилдик лексикалык коруна бул – мүнөздүү көрүнүш. Тил - бул мыйзам ченемдүү кубулуш; тил - коомдук көрүнүш, коомдогу өзгөрүүлөрдүн натыйжасында тилдин лексикалык байлыгы да өзгөрүүгө учурайт.

Лексикалык курамдагы тигил же бул сөздүн колдонуудан чыгып калуу себептери бардык учурда бирдей эмес. Эскирген сөздөрдүн колдонуудан чыгуусу да ар түрдүү. Кээ бир сөздөр белгилүү бир мезгилге чейин активдүү колдонулуп келип, кайсы бир учурда речибизден таптакыр чыгып калышы мүмкүн, ал эми экинчи бири тилдин активдүү запасынан чыккан менен али элдин эсинде сакталып, өткөн доордун көрсөткүчү катарында кездешет. Андай сөздөр бардык стилдеги тексттерде сакталат.

Учурдагы кыргыз тилинин активдүү лексикасынан чыгып, бирок белгилүү бир тарыхый доордун көрсөткүчү катары тилибизде али колдонулган сөздөрдү айтабыз. Кыргыз тилинде элибиздин өткөндөгү тарыхый абалын, турмуш-тиричилигин, коомдук-саясий түзүлүшүн, социалдык-экономикалык мамилелерин туюндурган сөздөр кездешет. Мындай сөздөрдү азыркы учурда өткөн доорду чагылдырган көркөм адабий чыгармалардан, элдик оозеки чыгармалардан да кеңири кездештирүүгө болот. Ошондуктан поэмада байыркы, эски мурунку доорлорго тиешелүү болгон сөздөр кездешкендиктен, поэтикалык эле ыргакты бузбастан, айрым сөздөрдүн жакындаштырылган маанилери менен которууга туура келди.

Мисалы:

Энди биз токтобойлу Дарыйкага,

Келерибиз өз кезегинде кийин ага.

Жаздың деп кайдан алып бул *кы(сс)заны*,

Бирөөлөр суроо берер балким мага. [К.А. 277-б.]

Котормодо:

Now before coming to Dariyka,

Let me first to explain

Why I have chosen to write her *story*,

It may be wonder for readers

And have a right to know it. [Г. Ж. 144-б.]

Маселен **кыса (кысса)** сөзү өзгөчө тактыкты талап кылат. Бул термин - түрк менен перстерге орток акындар жазган *газел (казал), раджа* сыяктуу поэзия термини. Кыса сөзү элдик поэтикада өтө сейрек кездешкен сөз катары белгилүү жана негизинен чыгыш поэзиясына мүнөздүү. Кыса негизинен дидактикалык мүнөздөгү кандайдыр бир белгилүү көрүнүшкө арналган философиялык көз карашка басым жасаган көп кырдуу, терең маанилүү ыр түрүндөгү жанр. Кыса сөзүн англис тилине башка жакыныраак маанидеги баян, ыр баян, санжыра (ыр түрүндө) уламыш, же дастан деп берүү максатка ылайык же кыза (кысса) – адабий жанр, аңгеме, жомок, ыр, баян. [185, 880-б.]

Story, pl. stories n. - an oral or written account of a real or imagined event or events, the plot of a literary work [Дамаскин, 1787]

Элдик поэмадагы башка тилден кабыл алынып, кийин архаизмдерге айланган сөздөр камтылган саптар менен уюшулган саптардын котормосуна иликтөө жүргүзүп көрөлү:

Кыйкырды эки жактан эки баатыр,

Болгондой жер козголуп заман акыр.

Зилзала жер кыймылдап токтоно албай,

Жарылып жүрөк өлгөн толуп атыр. [К. А. 292-б.]

Котормодо:

Suddenly, the two heroes let out mighty cries

Signaling the start of the battle.

For only a brief moment,

The girl was distracted by the memory

Of an *earthquake* that broke her people's hearts. [Ж. Г. 191-б.]

Зилзаала сөзүнүн мааниси: 1. Жер титирөө; “*Кысса зилзала*” поэмасы 1911-жылы Уфадан жарык көргөн. 2. Өт. 3. Алаамат, мүшкүл күн, кыйынчылык; 1916-жылы эл башына түшкөн *зилзала* кыргыздарды Кашкаар, Турпан, ал турсун Кытайдын тереңине чейин тентиткен. [185, 642-б.]. *Зилзала* - араб-фарсы сөзү. Кыргыз тилине өткөндөн кийин жогорудагыдай мааниде колдонулган, азыр архаизмге айланып калган сөз.

Биз сөз кылып жаткан пэмадан алган үзүндүдө эки балбандын кыйкырыгы гиперболалык салыштыруу менен зилзалага окшоштурулуп сүрөттөлөт. Элдик адабий архаизмге айланып калганы үчүн чыгармалардан гана “*зилзала*” деген сөздү учуратууга болот, азыркы кыргыз тилинде “*жер титирөө*” колдонулат. Ал эми англисчеде “*earthquake*”- a sudden, violent shaking of the earth's surface [182] деп берилди жана англисчедеги бул сөз – азыркы кыргыз тилиндеги *жер титирөө* дегендин нагыз эквиваленти боло алат.

Дулдулду бир жыгачка байлай коюп,

Чыгыптыр мунарага тартынбастан.

Арабдын Алишери алыс жерден,

Атайы балбан кызды издеп келген.

Көрүнүп мунарадан шарты менен,

Келдим деп күрөшүүгө белги берген.

Жалтанбай мунарага чыгып барган,

Ким экен кайдан келген кайсы балбан. [К. А. 304-б.] Бул строфадагы биз талдай турган лексикалык бирдик – *дулдул*. Котормодо мындай:

Our lion hero then tethered his *steed*

And without further ado,

Marched boldly towards the tower.

At the entrance of the arena,

He presented himself as Alisher,

A fighter from faraway Arabia,

Ready to take on the fighter-girl. [Ж. Г. 185-б.]

Дулдул - Аалы пайгамбардын минген аты, чаалыкпас күлүк ат. 1. Миф. Чарчап-чаалыкпаган күлүк, талбаган тулпар. 2. Кайраттуу, чарчабас, чаалыкпас. Мына ушуга байланыштуу чарчоону билбегендерге карата *адамдын дулдулу* деп да айтылат.

Токтогул бир ырында:

Жалпы түрктө сайраган

Булбул элем Токтогул.

Чарчабаган аргымак

Дулдул элем Токтогул, - дейт. Демек, бул сөз *поэтизм* катары кыргыз тилинде, поэзияда, өзгөчө акындар чыгармачылыгы менен кыргыз фольклорунда кеңири пайдаланылган. Ошолордун катарында “Кыз Дарыйка” поэмасында активдүү колдонулганын жогорудагы мисалдан көрдүк.

Англис тилиндеги котормосу “*steed*”- a horse that is ridden [NWD, 1989]. “*racehorse*” - a horse bred or kept for racing [NWD, 1989]. Кыргызча вариантында “*дулдул*” биринчи сапта, биринчи башталат, ал эми англисче вариантында биринчи эле сапта, бирок саптын акырында келет. Мындай айырмачылык - салыштырылып жаткан тилдердин типологиялык жана генеологиялык жактан болгон бирдей эместигине тиешелүү өзгөчөлүк, ошого карабастан, бул сөздөрдүн эки тилде тең маанилеш эквиваленттердин бардыгынан котормодо мааниси толук сакталды. Поэмадагы айрым лексемаларга иликтөө жүргүзөбүз:

Май чайнап, кан шимирип кезинде алар,

Жол басып дал ошондой өттү аталар.

Буларды өзгөртпөстөн орду менен,

Күч барбы сен да балам бүт жазалар.

Кээ бирөө *казал* кылды Дарыйканы,

Мыкты деп чыгыш элдин *кыз балбаны*. [К. А. 304-б.] Строфада *май чайнап, кан шимирип* сөз тизмектери - өтмө маанидеги (метафоралган) фразалар, бул сөз айкаштарынын биринчисинде *бардар жашоо, каалаганынын баары бар жашоо*, экинчисинде *катылгандын катыгын*

берүү, баскынчылардын адабин берүү маани камтылган. Андан аркы саптарда ата-бабанын ошол салтын улоочу *кыз балбан* (Дарыйка, аны туюнтуучу туруктуу эпитет **кыз балбан**) тууралуу айтылып жатат, лирикалык каарманга ошону ырга айлантууну ишарат кылып атат.

Мындан сырткары элдик поэманын ушул түрмөгүндө *казал* деген араб-перс (фарс) сөзү колдонулган. Ал бир канча мааниге ээ, башкача айтканда, **казал:**

1. Лирикалык мазмундагы ыр.
2. Төңкөрүшкө чейинки жазгыч акындардын чыгармаларынын аттары. (Кээде түрк тилдериндеги *раджа* жанрына да *казал (газел)* колдонулган)
3. Эск. Диндик мазмунда жазылган поэма. [КТС, 714]
4. Казал — лирикалык жанр. Элдик оозеки чыгармачылыктагы ашыктык ырларынын өзүнчө формасы катары эң алгач ирет 5-6-кк. араб жазма поэзиясында пайда болгондугу маалым. 9-10-кк. тартып фарс, тажик, уйгур, азербайжан, түрк жана башка түрк тилдериндеги классикалык адабиятта кеңири тараган.
5. Казал - баштан аяк бир өңчөй үндөштүктө жаралчу ыр. Казал жанрларынын мотивин алгачкы учурда сүйүү, айрылуу жана арман ырлары түзгөн. Сырдаштык лириканын бул түрү теңделип отуруп, коомдук, социалдык, саясий, философиялык, этикалык, дидактикалык, сатиралык жана башкалар. Маселелерди козгоого чейин көтөрүлгөн. Салт боюнча казал эки беттен он эки бетке чейин созулат. Казал жанрын адамдын ички дүйнөсүн бардык татаал көрүнүштөрдө сүрөттөөнүн өзгөчө чебер формасына айландыруу процессинде чыгыштын Рудаки, Саади, Хафиз, Жами, Низами, Физули өндүү атактуу акындары зор эмгек сиңирген. Күн чыгыш поэзиясынын таасири менен казал формасын Батыш Европада жана орус акындары да пайдаланууга аракет кылышкан. Казал 18-19-кк. (болжолу ага чейин деле) кыргыз коомундагы жазгыч акындардын жалпы аталышын билдирген. Кыргыз коомунда Казыбек казалчы, Молдо Кылыч, Молдо Нияз жана башка атактуу казалчылардын мурастары жашап келет.

Эми ушул метафораланган саптар оригиналдын деңгээлинде англисчелендиби, же оригиналдан жогору көтөрүлдүбү? Андай болсо себеп эмнеде? Ушул тууралуу сөз болот: Котормодо поэманын маанисин жоготпоо үчүн оригинал маанисин сактоо аркылуу 13 сап менен которулду. Ошондой эле котормого түшүндүрмөлөр берилди.

These were times when the wheels
Of existence were oiled by conflict
And when debts were repaid in blood.
Our forefathers had prospered;
They were rich and ate well,
And life was good until problems arose,
Fueled mostly by religious discord.
But it so happened my son,
That a mighty and unlikely force
Emerged from amidst the Eastern people
In the brilliant girl Dariyka,
As little as *a ghazal*
And as fierce as *a girl fighter*. [Г. Ж. 147-б.]

Ghazal- Rooted in 7th century Arabia and gaining prominence in the 13th & 14th centuries through Persian poets such as Rumi and Hafiz, the ghazal is a poetic expression of the pain and loss of separation, and the beauty of love. **Ghazal** - a type of poem, typically on the theme of love, and normally set to music [https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/ghazal?q=ghazal]

He sang a ghazal. The artistes will present Urdu and Kashmiri ghazals.

ghazal poetry/music **Ghazal, Ghazālī, al** - 1058–1111 Abu Ḥāmid Muḥammad ibn Muḥammad aṭ-Ṭūsī al-Ghazālī Islamic jurist, theologian, and mystic

Кээ бирөө *казал* кылды Дарыйканы,

Мыкты деп чыгыш элдин *кыз балбаны*. Бул саптарда да *раджага* (баатыр тууралуу дастан) синоним катары *казал* деген терминди, анан

Дарыйка үчүн туруктуу эпитет болуп калган *кыз балбан* фраза натыйжалуу иштетилген же Кыз Дарыйканын образын жеткилең ачуу максатында термин жана туруктуу эпитет пайдаланылган.

Мындай лексикалык бирдиктердин маанисин төмөндөтпөө максатында:

In the brilliant girl Dariyka,

As little as *a ghazal*

And as fierce as a lion, - деп, саптардын структурасын көбөйтүп, *казал* терминин дал өзүндөй (*a ghazal*), ал эми туруктуу эпитетти эки сапта (In the brilliant girl Dariyka, And as fierce as a lion,) чечмелөө менен берүүгө аргасыз болдук.

Дарыйканы арстанга салыштыруу кыргыз элине дүйнөлүк адабияттардан кирип, универсалдуу касиетке ээ болгон. Аны которууда *казал-ghazal* калькалоо, транслитерация ыкмалары колдонулуп, англис тилине салыштыруу = салыштыруу менен берилген. Атап айтканда, фонетикалык корреспонденция принциби колдонулат, мисалы, кыргызча "к" тамгасы англисче *gh* тамгасына туура келет, ж.б.у.с., кээде мындай маселелерди чечүү үчүн транслитерациясы колдонулган. Эң башкысы, корреспондент транслитерацияга тез көнүп кетиши үчүн бир гана вариантты колдонуу керек. Бүгүнкү күндө көпчүлүк колдонуучулар транслитерация эмне үчүн керек экендигин билишпейт, бирок маселе дагы деле актуалдуу бойдон калууда, анткени латын текстин кириллицага которгон кызматтар жана коммуналдык кызматтар бекеринен эмес.

Поэмадагы архаизмдердин котормосу

Архаизмдер - эскирген сөздөрдүн бири. Мында эски түшүнүктү туюнткан сөз өз маанисин башка сөзгө бошотуп берет да, мурунку маанисин жоготот. Ошентип, тилдин активдүү сөздүк запасынан чыгып, элдин колдонуусуна ээ болбой калган, бирок анын ордун жаңы маанидеги сөз ээлеген лексикаларды архаизмдер дейбиз. «Архаизм» деген терминди грек тилинен которгондо «эски, байыркы» деген түшүнүктү туюндурат. Архаизм элдин эсинен биротоло чыгып, анын ордуна азыркы лексикадагы синоним

сөздөр гана колдонулуп калат. Архаизм сөздөр аркылуу туюнтулган нерселер, түшүнүктөр мурдагы колдонуудан да, кийинки колдонуудан да жок болуп кетпейт, жашай берет. Бирок алар жаңы сөздөр менен аталып, эски аттары архаизмдерге айланат. Башкача айтканда, ошол сөздөр менен аталып келген маанилер гана эскирип колдонуудан чыгып калат.

Архаизм сөздөрдү акын-жазуучулар чыгармаларында каармандарды сүрөттөлүп жаткан мезгилге, доорго ылайык тил менен сүйлөшүү үчүн тилдик каражат катарында пайдаланышат. Ошентип, архаизмдер эскирип, мурунку туюнткан маанисин жоготкон, бирок жаңы мааниге өтүп колдонулган сөздөр болуп эсептелет.

Лингвистикалык терминдердин сөздүгүндө О. С. Ахманова архаизмге төмөнкүдөй аныктама берет: «1.Изилдөөчүлөр азыркы адабий тилдин күнүмдүк колдонулган ар түрдүү архаизмдерди классификациялоо көйгөйүнүн мамилелери. 2. Пайдаланылган троптор тарыхый максаттар үчүн эски сөздү же сөз айкашын берүү, күлкүлүү эффектиден сактоо»[Ахманова, 1966:56].

Лексикалык-семантикалык архаизмдердин элдик поэмада иштетилиши. Тилдеги сөздөрдүн архаизмге айланышы бирдей деңгээлде болбойт. Кээ бир сөздөр таптакыр колдонуудан чыгып калса, кай бирлеринин мааниси гана эскирип, ал сөз жаңы мааниге өтүп, өз жашоосун уланта берет, үчүнчүлөрү болсо тыбыштык өзгөрүүгө учурайт. Мына ушуларга карай кыргыз тилиндеги архаизмдер **семантикалык, лексикалык, фонетикалык жана морфологиялык** болуп бөлүнүшөт.

Семантикалык архаизмдерде тилден бүтүндөй сөз чыкпастан анын айрым маанилери гана жаңы мааниге өтүп кетет. Бүгүнкү күндө *совет* деген сөз - *кеңеш; домок* - *чыр-чатак, жаңжал; мунай* - *күйүүчү май (нефть); шакирт* - *окуучу; эсеп* - *отчет; от араба* - *машина* ж.б. маанилерге өтүп колдонулууда.

Лексикалык архаизмдер деп азыркы учурда өз алдынча колдонулбастан, кээ бир элдик оозеки чыгармаларда гана учураган сөздөрдү

айтабыз. Мисалы: *дилде, динар, жамбы, чом, жез билек, сака, керик, кыр көрсөтүү, утуш кагазы ж.б.* “Кыз Дарыйка” поэмасында дал ушундай, лексикалык же семантикалык архаизмдер сакталып калган жана белгилүү бир стилистикалык же чыгарманын жаралыш доорунун өзгөчөлүгү боюнча функция аткарат. (Архаизм менен историзмдерди сактай турган “кампа” негизинен тарыхый чыгармалар менен фольклор болуп саналат).

1. Сыртыңдан *кайыбана* болуп ашык,

Чакырттым кат жиберип кабар жазып.

Айтылуу сынга толгон баатыр болсоң,

Ойлогом баш кошсок деп акылдашып. [К. А. 313-б.]

Элдик чыгарманын түшүндүрмөсүндө “*Кайыбана*” - каймана, сыртынан, көрбөй туруп, демек, баатыр Аалыны өзүнө тең баатыр экендигинен эч күмөнсүз, ишенимдүүлүк менен чакырткан.

Жогорудагы строфанын котормосу:

Love's *fire flamed* within me.

When I sent you a message,

On the advice of my elders,

Challenging you to fight,

It was my dearest hope

That you would prove the hero I would marry. [Ж. Г. 198-б.]

Англис тилине которууда “*Кайыбана*”- *fire flamed* - *оттой жалындуу* сөз айкашы аркылуу берген элек. Кыргызчада этиш (тактоочтук маанилүү (субстандидвешкен) чакчыл форма), ал эми англисчеде сын атооч+этиш формасы менен түзүлгөн сөз тизмеги аркылуу оригиналдагы ой туюнтулууга аракет жасалган болчу. Бул саптар кошумчалоо методу аркылуу которулганын белгилегенибиз абзел. Ансыз оригиналдагы ой берилбей калмак.

2. Чыгыштын ортосуда бул шаарды,

Ортосун Самарканы дешет аны.

Байтакты борбор кылып өткөн экен,

Алардын өтүп кеткен аталары. [К. А. 331-б.].

Котормодо:

In the centre of Samarkand,

Stands *a white building commemorating*

The death of the city's founder,

And the magnificent backdrop. [Ж. Г. 224-б.] Айрым бир чыгармаларда *пайтахтуу* деген тыбыштык турпаты менен кездешет, мисалы, Барпынын, Жеңижоктун чыгармаларынан, Молдо Нияздын “Кол китептеринен” *паिताхтуу, пайтахтуу* тыбыштык түзүлүшүндө кездештирдик.

Байтакты - *пайтахтуу, ак сарайлуу, башкаруучу бийлиги бар* дегенди түшүндүрөт. Ал эми түшүндүрмө сөздүк боюнча Байтакты - кандын, падышанын тагы, отургучу же ордосу. [288, 195-б.]

Ал эми англис тилинде “*a white building commemorating*” – сөз айкашы аркылуу түшүндүрүлөт.

Баланын багуу жагын акылдашты,

Даяга берилүүнү макул тапты

Ким багат Дарыйканын баласын деп,

Аялга бардык жерде кабарлатты. [К.А.338-б.]. Строфада азыркы тилибизде жок *дая* сөзү жолугат, бала багуучу, тарбиячы (няня) маанисин билдирет.

They discussed the care of the child,

He agreed to be given to a *nanny*

Who cares for Daryika's child,

Told the woman everywhere. [Ж. Г. 230-б.]

Дая – бала багуучу аял, аны биз англис тилиндеги “*nanny*” сөзү менен котордук, бул сөз англис тилинде дагы кеңири колдонулат.

Элдик поэмада Дарыйканын баласын даяга берүү жөн эле жерден чыга калган маселе эмес, даянын милдети баланы дени сак кылып багуу эле эмес, аны тарбиялоо, болгондо да илим-билимге, акыл-эстүүлүккө, маданияттуулукка тарбиялоо үчүн *дая* изделип атат. Демек, *дая* оңой-олтоң

табыла калчу “адис” эмес, экинчиден, ал жөнөкөй балага изделбестен, Кыз Дарыйка (кыз балбан) менен Азирети Аалынын баласы үчүн изделип жатат. *Даянын* кадыр-баркы бардыгынан элдик поэмага каарман катары киргизилгени дал ушундай стилдик максатты көздөйт.

Диалектизмдер жана котормо үчүн поэтикалык каражат экендиги

Диалектизм — белгилүү территорияда жашаган элдин тилиндеги өзгөчөлүк, ал көркөм чыгармаларда стилистикалык каражат катары колдонулат. Айрыкча каармандын кимдигин, кайсы жердин өкүлү экендигин көрсөтүүдө маанилүү роль ойнойт. Көркөм чыгармадагы диалектизмдер көпчүлүк эле кыргыз жазуучуларынын чыгармаларынан табылат. Поэмадагы сейрек кездешүүчү диалектилик каражаттар поэманын өзгөчөлүгүн билдирип, ошол аймактын элине ары түшүнүктүү, ары образды элестүү берүүчү, же поэтикалуу ойдун ажарын ачуучу тилдик каражат болуп эсептелет. Айрым учурда ой куруунун маанилүү мүчөсү катары иштетиле берет.

Жайнатып дасторконго *мийва* төгүп

Чай менен кошо берет май, каймагын.

Челектей анар, кызыл алмалары,

Чөлүндө шагы ийилген жүзүм багы. [К. А.332-б.]

Котормодо:

As shimmering of *fruit* laden,

Tea laced with cream and butter,

Like platter pomegranates, red apples,

And curly grape vines of desert gardens. [Ж. Г. 224-б.]

Мийва (мева) – мөмө жемиш. Араб-фарсы тилдеринен келген сөз, тыбыштык жактан диалектилик мүнөзгө ээ. Ал эми англисчеде “*fruit*” деген лексикалык бирдик аркылуу которулду. Бирок которууга англис тилинин лексикалык корундагы бул синонимдерди да колдонууга болмок: *Berry, Crop, Grain, produce, product, harvest*. [<https://www.thesaurus.com>].

Амал жок өлгөн адам келбейт кайтып,

Кемпирди кучактады *үзүр* айтып.

Өлбөстөн бул жалганда аман болсом,

Багайын балаңыздан сизди артык. [К. А. 341-б.].

Котормодо:

But alas, no ruse can bring back the dead,

So, I *beg* for your forgiveness. –

Hugging the old woman, she continued:

If I survive the wrongs of this world,

I promise to take even better

Care of you than your son. [Г. Ж. 240-б.]

Үзүр – кечирим, өтүнүч, себеп айтуу. Бул сөз түштүк диалектисинде көбүрөөк колдонулат. Жашы өткөн муун “*үзүр*” сөзүн көбүрөөк колдонушат. Ал эми азыркы муун “*кечир*” деп айтат.

Кыргыз тилинде	Англис тилинде
Үзүр айтуу	To beg
N+V	P+V

Антонимдердин оригиналда жана котормодогу поэтикалык мүмкүнчүлүктөрү

Сөз таза лингвистикалык аспектиде алганда, тарыхый жактан калыптанып калган, ошол тилде сүйлөгөн ар-бир адамдын аң-сезимине бирдей түшүнүктү чагылдырган жана номинативдик функция аткарган лексикалык категория болуп эсептелет. Ал - формасы жагынан тыбыштардан уюшулган, кепте колдонууга жарамдуу, лексикалык, грамматикалык жана стилистикалык маанилери бар тилдин борбордук бирдиги, кептеги эң негизги каражат. Мына ушуга байланыштуу сөз – тилдик деңгээлдердин ичинен лексика-семантикасы, стилдик функциясы жагынан өтө татаал, көп кырдуу көрүнүш.

Антонимдердеги олуттуу маселелердин бири – бул анын белгилерин аныктоо, чындыктагы негизин айкындоо, карама-каршылыкты кабылдоодогу

өзгөчөлүктөрдү табуу болуп саналат. Ал эми бул маселелерди иликтөө дагы жаңы проблемалардын пайда болушуна алып келерине, өтө майда көрүнгөн маселе олуттуу проблемага айланып кетерине күбө болдук, ал эми жаңы пайда болгон проблемалар жаңы изилдөөнү талап кылары-танылгыс факт. [Усубалиев, 2021:4]

Сөз кепте реализациялаганга чейин эле тигил же бул тилдин бирдигинде “көпчүлүк сөздөрдүн окшош, айырмалуу, карама-каршы маанилери болгонуна байланыштуу лингвистикалык нормасына ылайык антоним, синоним, омоним деген сыяктуу топторго бөлүштүрүү семантиканын чегинде ишке ашырылат”. Демек, сөздөрдүн мындай семантикалык айырмачылыктары кепте колдонулганга чейин эле даана байкалса, контекстте айрыкча көркөм, сүйлөшүү стилдеринде, ал маанилер сүрөткердин эстетикалык табитине, поэтикалык туюмуна, лингвистикалык “сабатына”, интеллектуалдык деңгээлине жараша тереңдетилет жана кеңейтилет. Ошонун натыйжасында сөз маанилери бардык стилдерде этикалык, эстетикалык, философиялык мазмун жаратуу жана көркөм образ түзүү потенциалына башка тил бирдиктерине салыштырмалуу көбүрөөк ээ. Сөздүн лексика-семантикалык маанилеринин арасынан карама-каршы маанилүү лексикалык каражаттар кыргыз элинин оозеки чыгармаларынан баштап, бүгүнкү күндөгү профессионал акын, жазуучулардын чыгармаларына чейин натыйжалуу жана кеңири колдонулуп жүрөт. Айрыкча макал-лакаптарда, санат-насыят жана элдик көркөм чыгармаларда жыш пайдалангандыктан, алардын кыска, бирок нускалыгы ачык байкалат:

Калтырган ата-бабам мурас кылып,

Осуят катарында бизге аны.

Карыдан жааш муунга сөз калтырыш,

Карыз сындуу мойнубузда биздин дагы. [К. А. 280-б.]

Котормодо:

To educate *from old to the young* by penning this saga,

And convinced me of our generation's

Behest to pass to the next,
The words of our ancestral heritage.
To do justice to such a responsibility,
Hanging like a debt around my neck. [Ж. Г. 151-б.]

Бул саптардагы *карыдан жаш муунга* жалпы адамзат башынан өткөргөн өмүрдөгү осуяттарды, ата-баба калтырган мурастарды кары- жашка аздектеп өткөрүү ар бирибиздин “карыз сындуу мойнубузда биздин дагы” деген метафораланган синтаксисттик туюнтмаларга сиңирүү менен, поэманын көркөмдүүлүгүн, таасир этүүчүлүк касиетин бийиктетет. Демек, улуу муун жаш муунга баалуулуктарды өткөрүп берүүсү кандай ыйык экендиги ачыкталат. *Карыдан жашка муунга* англис тилине которууда *from old to the young* экендиги сакталган.

Ал заман кандай заман ойлон карап,
Алдуу алсыз жагын кетчү талап.
Эл үчүн эрдин күчү керек кезде,
Колунан түшпөйт экен кыздын жарак. [К. А. 293-б.]

Котормодо:

And this was just as well since back then,
Stronger nations relentlessly tried.
To overpower their *weaker* counterparts,
It was thus essential for every nation,
To have a strong warrior leader. [Ж. Г. 170-б.]

Алдуу жана *алсыз* антонимдери – бир уңгудан жасалган сын атоочтук туунду антонимдер. (-*дуу* - курандысы *бар*, -*сыз* курандысы *жок* деген түшүнүктү билдирүүчү мүчөлөр). “Эмоционалдуулук жана экспрессивдүүлүк, жалпы эле стилистикалык коннотация көпчүлүк сөздөрдө аффиксацияланганда пайда болорлугу” эске алынган болуу керек. Ал эми англис тилиндеги котормо “*Stronger, weaker*” сын атоочтор *Strong +er(суффикс)*, *weak+er(суффикс)* бул саптар салыштырма сын атооч кошумчалоо методу аркылуу которулган.

Жаралган экөөбүндөн болсом балаң,
 Жолумду кантип тоот душман анан.
 Жакшы кал кайраттанып өзүң мында,
 Жазганын мен көрөрмүн *жакшы, жаман*. [К. А. 109-б.]

Котормодо:

Since I was created by such a stellar union,
 How can any the enemy block my way?
 Try and stay brave whilst I am gone.
 I must face my preordained destiny,
 Whether *good or bad*. [Ж. Г. 245-б.]

К.Алиманов антонимдерди пайдалануунун натыйжасында синтаксистик фигуралардын ичинен антитезаны көп колдонгон. Ал эми антитеза аркылуу тексттин көркөмдүк сапаты артат, сезимге таасир этүүчү күчү жогорулайт”. *Жакшы, жаман* антонимдери поэмада бир канча жолу кайталанып, өмүр жолунун *жакшы* жана *жаман* кырдаалдар коштогонун, эки балбандан жаралган бала дагы турмушка кайрат байлап, тобокелге салат. Нерселердин белги-касиеттерин өз ара салыштырып жыйынтык чыгарууга лексика-семантикалык маанилеш сөздөрдүн ичинен антонимдердин ыңгайлуулугун байкаган К.Алиманов өз поэмасында антонимдик салыштырууну колдонуп, көркөм-идеялык мазмуну терең жыйынтыкталат.

<i>Кыргыз тилинде</i>	<i>Англис тилинде</i>
Антитеза	Антитеза
Антитеза, эпифоралык кайталоо	Антитеза фразалык кайталоо
Сын атооч	Салыштырма сын атооч
Сын атооч	Сын атооч

Синонимдердин поэтикалык каражат катары которулушу

Синонимдердин көркөм чыгармаларда колдонушу же стилистика-эстетикалык кызматы, тилдик башка кубулуштар сыяктуу эле, анын табият –

маңызына бул жагынан алганда, синонимдердин семантикасы бир эле маалда төмөнкүдөй карама-каршы касиетке ээ экендигин белилөөгө болот:

1) Синонимдердин маанилик жактан бир-бирине окшош, жакын экендиги;

2) Бири экинчисине кайсы бир белгиси, тагыраак айтканда, түгөйлөрүнүн маанилери белгилүү бир деңгээлде бир-бирине карама-каршы коюлушу.

Синоним термини грек тилинен алынгандыгы кыргызча “аты бирдей”, “бирдей наам”, “атгаш” деген маанини билдирет. Ал эми тил илиминде айтылышы, тыбыштык түзүлүшү жагынан ар башка, бирок маанилери окшош же жакын болгон сөздөр синонимдер катары каралат. Демек, табияты жагынан ар башка, бирок маанилери окшош көп маанилүү сөздөр, бир эле нерсени же түшүнүктү ар башка тыбыштык курам аркылуу туюндурат. Ар бир кубулуштун табият-маңызын ачып берүү, негизинен, ага берилген аныктамага байланыштуу болору белгилүү.

1) Турпаты жактан ар башка, бирок мааниси жактан окшош, же өтө жакын экендиги, бирдей сөз түркүмгө тиешелүү, белгилүү бир контекстте бири-биринин ордун алмаштыра алат;

2) Кошумча мааниси, экспрессивдүүлүгү, эмоционалдуулугу, тигил же бул стилдик катмарга таандык болушу, лексикалык бирдей маанини туюндурат;

3) Берген маанилер боюнча бири-бирине жакын туруп, бирдей түшүнүктү, же ошол түшүнүктөгү маанилик айырмачылыктарды билдирет;

4) Бир эле нерсени атоо менен ал нерсени ар башка түшүнүккө такап, ушунусу менен ошол нерселердин ар түрдүү белги-касиеттерин ачып көрсөтөт;

5) Жогорудагы аныктамалар, жалпы жолунан, бир-бирине окшош болгон менен синонимдердин нерсеге, түшүнүккө карата карым-катышы маселесине келгенде, төмөнкүдөй пикирлерди байкайбыз:

Синонимдер бир эле нерсени, бир эле түшүнүктү атап көрсөткөн сөздөр;

1. Синонимдер бир эле нерсенин ар кыл кырын, белгисин (ар башка түшүнүктү) билдирген сөздөр. Синонимдер көркөм сөз каражат катары колдонулат, ошондуктан үч кубулушка көңүл бурууга болот:

1) түшүнүк; 2) маани; 3) кошумча маани.

М. В. Лысякованын пикири боюнча, "синонимия, семантикалык окшоштуктун жана айырмачылыктын диалектикалык өз ара байланышын өзүнө камтыган, тилдин негизги функцияларын маанилерин билдирет: коммуникативдик, когнитивдүү, метатилдик, ал эми синонимдер ар кандай коммуникативдик-прагматикалык маселелерди чечүүдө маанилүү семантикалык-стилистикалык каражат болуп саналат". [Лысякова, 2004:144]

Көркөм тил каражаттарынын ичинен синонимдеш сөздөр өзгөчө мааниге ээ. Маанилеш мындай түгөйлөрдүн тыбыштык түзүлүшү, айтылышы, стилистикалык коннотациясы ар түрдүү болгону менен, лексикалык мааниси бирдей, же семантикасы бири-бирине жакын. Синонимдер мына ошол ар түрдүү стилистикалык маанилердин бардыгы үчүн көркөм адабияттын бардык жанрларында, өзгөчө поэзия жанрында түрдүү стилистикалык максаттарда колдонулат.

«Көркөм адабиятта – деп жазат акад. В.В.Виноградов[Виноградов, 1951] — жалпы элдик улуттук тил өзүнүн грамматикалык өзгөчөлүгү менен, сөздүк составынын көп түрдүүлүгү менен көркөм чыгармачылыктын негизги каражаты жана формасы катары колдонулат. Башка сөз менен айтканда, жалпы элдик тилдин баардык элементтери, баардык касиеттери жана өзгөчөлүктөрү, анын грамматикалык түзүлүшү, сөздүк составы, сөздөрдүн маанилери, алардын семантикасы, жалпы элдик иш аракетти чагылдыруучу көркөм тилдин каражаты болуп саналат”.

Көркөм кептин стилинин негизги аткарган кызматы – тилдик жана спецификалык стилистикалык каражаттардын жардамы менен автордун берейин деген ойун, идеясын жана чыгарманын ички потенциалын

окурмандарга ачып берүү. Мындай стилистикалык каражаттар – “образдуу – эстетикалык трансформация” деп аталат. Ар кандай тилдик каражаттар менен түзүлгөн образ көркөмдүүлүгү жана элестүүлүгү менен айырмаланат. Мындай образ окурмандын сезимине таасир этип, автор каалагандай эффектти берип, окурмандын реакциясын пайда кылат.

Көркөм кептин стили, анын ичинен эң негизгиси поэтикалык кептин стили төмөндөгүдөй лингвистикалык категорияларга ээ: сөздөр, алардын маанилери, сөз тутумдары, синтаксисттик конструкциялар, образдуулуктун мүнөзү, жана башка текстке жараша тандалган поэтикалык тилдин өзгөчөлүктөрү; Көркөм кептин стилинин өзгөчөлүгү анын элестүүлүгүндө. Акын айтайын деген ойун чечмелөөдө сөздөрдүн предметтик - логикалык мааниси менен бирге анын контекстуалдык маанисин, эмоционалдык маанисин да чечмелөө зарыл.

Ошондуктан «сөз логикалык каражат, сөз окурмандардын сезимине таасир этет, ошондуктан поэзия искусство болуп саналат. Поэтикалык чыгармадагы көркөм образ сөз аркылуу адамдын сезүү органдарынын баарына таасир этип, образ, элес түзүлөт».[Вальцель, 1988:3]

Синонимдер денотативдик мааниге ээ бир сөз менен ошол эле семантикалык маанини билдирген коннотативдик мааниси бар башка сөздөр түзүп турганын төмөндөгү мисалдан көрсөк болот. Төмөндөгү мисалдагы сөздөр бирдей түшүнүккө ээ болуп, ар кандай башка мааниси бар сөздөрдүн бирдей контекстуалдык мааниси пайда болуп, синонимдик функцияны аткарып жатышат.

Катыран *күйүп-жанат* бала десе,

Эсиркеп аны сүйүп бала берсе.

Баланын үнүн угуп *арманым* жок,

Мейли анан раазымын *ажал* келсе. [К. А. 157-б.]

Котормодо:

Katyrang *burned with longing* for a child of his own;

An heir to maintain and ensure,

The longevity of his legacy.

If only he could hear a baby's cry,

He would die in peace, without any regrets. [Ж. Г. 245-б.] –деген саптардагы *күйүп-жанат*, *арман–ажал* синонимдер түрдүү стилистикалык кызмат аткарды. *Күйүп-жанат* сөзү *ал-абал* деген маанилеш сөзүнө караганда, стилдик жактан оозеки сүйлөшүү кебине ыктап, поэтикалык түсү байкалып турат. Демек, автор *күйүп-жанат* сөзүн поэманын поэтикалуулугун чыңдоо максатын көздөп тандаган. Ал эми *арман* сөзүнүн *кайгы*, *капа* деген жуптарына салыштырмалуу поэзияга шайкеш келгендиктен, *ажал* сөзүнүн *өлүм* жубуна салыштырмалуу эвфемисттик маанилүүлүгүнө ылайык реализацияланса, экинчиден, каармандын жашоосунда “*баланын үнүн угуу*” кандай чоң бакыт экендиги, үчүнчүдөн *ажал* – өлүм - адамга, жалпы эле жандууларга чектелген тирүүчүлүктүн – жашоонун бүтүшү. Ал эми котормодо оригиналдагы стилистикалык маанини сактоо үчүн *burned with longing* үч компоненттүү синонимдик каражаттар менен которулду.

Артымда *мүдүрүлсөм* сүйөй турган,

Жазганам эмнеден эл турганда.

Барайын байкап көрсүн ал *кыз* мени,

Атактуу азиянын арстан шери. [К. А. 298-б.] Биз строфада белгилеген *мүдүрүлсөм* этишинин *чалынсам // тайгалансам, жазганам* этишинин *корком // чочулайм // жалтайлайм, кыз* зат атоочунун, *селки* синонимдик жуптары болгонуна карабастан синонимдик катардан белгиленген сөздөр иштетилген. Талдап көргөндө, *мүдүрүлсөм* деген синонимдик жупта поэтикалык жана эмоционалдык маани жогору, экинчиден, ыр саптарынын ритмин сактайт, *корком, жалтайлайм, чочулайм* синонимдик жуптарга салыштырмалуу *жазганам* сөзү - поэтизм. Ал эми Дарыйкага *селки* сөзү такыр эле туура келбейт, анткени бул сөздө баатырдык эмес, уяңдык стилистикалык коннотация өнүккөн. *Атактуу азиянын арстан шери* сабындагы *азиянын* сөзү – синекдоха, *түрктүн*,

кыргыздын, казактын жекени (бөлүктөрдү) жалпылап (бүтүн кылып) берип атат. Демек, ал ушул эле сөздөрдүн синоними да болот.

Ушул эле стилистикалык функциялардын маанилеринин сакталышын камсыз кылуу максатында котормодо:

If I show that I am unafraid yet stumble,

My people will still support me.

I will go to that girl

So that she can observe for herself,

Asia's most notorious lion-fighter, - [Ж. Г. 178-б.] деп котордук

Жогорудагы строфада **атактуу** сөзүнүн –даңктуу-даңазалуу-белгилүү-көрүнүктүү, ал эми **арстан** сөзүнүн эр жүрөк, баатыр, каарман, **шер** – арстан, баатыр, эр, эр жүрөк. Синонимдердин жуптарынын маанилери белгикасиеттердин жогорулашына, күчөтүлүшүнө негиз болот. Англис тилиндеги котормо *notorious lion-fighter* - well known, famous, famed, legendary аркылуу берилди.

Дарыйка дүнүйөлүк жахан балбан,

Абайлан байкаш керек андайлардан.

Билерсиң бардык балбан жыгылганын,

Ал кызга күрөшөм деп издеп барган. [К. А. 299-б.]

Котормодо:

Dariyka is a famous jahan fighter;

A lioness who has overpowered every man

Who has accepted her challenge.

Heed my warning, tread carefully. [Ж. Г. 178-б.]

Поэмадагы синонимдик группаны түзгөн сөздөр: **күйүп-жанат; атактуу азиянын арстан шери; абайлан байкаш; Абайлан байкаш** – сак болуу, этият болуу, көңүл буруу. Бир компоненттүү синонимдер = эки компоненттүү = үч компоненттүү синонимдик каражаттар менен берилип, туруктуу сөз айкаштарынан турган синонимдик топ англис тилиндеги туруктуу сөз айкаштарына алмаштырылып, функциясына жараша берилген.

Котормодогу синонимдик группаны түзгөн сөздөр: *burned with longing; notorious lion-fighter; heed my warning.*

Синонимдик группанын англис тилине берилүүсү төмөндөгү схемада көрсөтүлгөн:

Кыргыз тилинде	Англис тилинде
Бир компоненттүү синоним	Бир компоненттүү синоним
Эки компоненттүү синоним	Эки компоненттүү синоним
Үч компоненттүү туруктуу сөз айкаштары	Үч компоненттүү туруктуу сөз айкаштары

3.4. Элдик поэманы англис тилине которууда синтаксистик каражаттардын берилиши

К. Алимановдун поэтикалык тилинде, биз жогоруда көрсөтүп кеткендей, тилдин бардык деңгээлдеринин бирдиктери катышат. Синтаксистик тарабынан алганда, негизинен төмөндөгүдөй майда топторго бөлүп кароого болот: а) жөнөкөй сөз айкашы; б) фразеологиялык каражаттар, идиомалар, в) редубликативдүү сөздөр; г) эки же андан көп компоненттен турган сөз айкашы.

Мындан сырткары, К. Алимановдун чыгармасында редубликативдик кайталоо гана эмес, жөнөкөй кайталоолор да кездешет. Алар чыгарманын экспрессивдүүлүгүнө өзгөчө басым берип, автордун сөз тандоочу оюн белгилейт.

Эпикалык синтаксистик каражаттар чыгарманын мазмунун, андагы маанилүү теманы, идеяны өзгөчөлөп көрсөтүүчү, анын экспрессивдүүлүгүн, көркөмдүүлүгүн, окуянын жүрүшүн күчөтүүчү жана поэтикалык тексттеги ритмди-ыркакты түзүүчү касиеттерге ээ. Мындай эркин сөз айкаштарын төмөнкүлөрдү кошууга болот. *Кыз балбан, кыз кабылан шер, улуу дастан, чон дастан* ж. б кошууга болот.

Мисалы:

Бул сөздү мен жазууга бир себеп бар,
 Окуучу болгон ишке көңүлүң сал.
Кыз балбан Дарыйканы айтып бер деп,
 Чакиден сурап калды отургандар.
 Чаки айтты Дарыйка **кыз кабылан шер**,
 Аз болгон заманында ошондой эр. [К. А. 277-б.]

I have good reason to write this tale,
 As attentive students will soon discover.
 Chaki said that *Dariyka was a lion hero*,
 And asked from Chaki who were there
 She is the *fighter, panther* of her time. [Г. Ж. 130-б.]

Жогорку тексттеги “кыз балбан+Noun деген эпикалык сөз айкашы которгондо *Dariyka was a lion hero*, биз англис тилинин салттуу эрежелерин сактоо менен толук сүйлөм менен берүүгө туура келди. Поэмада кездешкен синтаксистик каражат кыз **балбан**-күрөшкө, оодарышка, мелдешке ж.б. түшүп, күч сынашкан күчтүү кыз баланы айтышат. Мындай түшүнүк Британия маданиятында да кездешет да “*a female warrior*” сөз айкашы менен берсек болот. Кийинки маанисин жакшылап карап көрсөк аны лексика-морфологиялык каражаттар менен да берүүгө мүмкүн экендигин көрөбүз .
 Мисалы : Model 1 (бир компоненттүү)

Noun+Noun	Noun; 1-компоненттүү
Кыз балбан	warrior, fighter, a female hero
Кыз кабылан шер	fighter, panther, hero
Чоң дастан	great saga

Кыз балбан, кыз кабылан шер деген сөз айкашын которгондо биз англис тилинде *fight +er, warrior, panther* деген жөнөкөй жана морфемалар менен бериле тургандыгы белгилүү болот.

К. Алимановдун варианты боюнча элдик поэмадагы жөнөкөй, эркин сөз айкашы сөздөрүнө синтаксистик талдоо жүргүзүү кандайдыр бир белгилүү мыйзам ченемдүүлүккө алып келип, акындын жеке кабыл алуусу

менен берилген жөнөкөй, эркин сөз айкаштарынан сөздөрдү жасаган төмөндөгүдөй тобу түзүлдү. Англис тилине которууда бир компоненттүү жөнөкөй сөздөр – бир компоненттүү, эки компоненттүү, үч компоненттүү жөнөкөй жана эркин сөз айкашы сөздөр менен берилген:

Калтырбай толук жазса Дарыйканы,

Чоң дастан китеп болор мунун баары. [К. А. 279-б.]

This is one of the greatest sagas,

So, if narrated in full about Dariyka. [Ж. Г. 134-б.]

Поэмада кездешкен жөнөкөй сөздөр төмөндөгү моделдерди камтыйт.

Model 2 (эки компоненттүү)

1) Adjective+Noun	Adjective+Noun;
Чоң дастан	the greatest sagas

Окуучу устатына карыз деди,

Үйрөттүм *шакирт кылдым* балам сени. [К. А. 280-б.]

So, *as my follower*

I trust you to respect my words

By refraining from distorting. [Ж. Г. 135-б.]

3-Model; (үч компоненттүү)

Noun+Verb	Pronoun+Noun
шакирт кылдым	my follower
Noun+Verb	Verb+Adjective+Noun
Бел байлап	Put my reputation at risk

Бел байлап тобокел деп көңүлүм менен,

Жазайын сынап көрсүн окуучу элим. [К. А. 281-б.]

Put my reputation at risk.

It was if I held a tiger by its tail,

Since would be no escaping

The wrath of my nation's criticism. [Ж. Г. 137-б.]

Модель 4 (төрт компоненттүү)

Noun+Verb	Verb+Adjective+Noun
ат ойнотуп	astride her horse

Майданда *ат ойнотуп* кармашышкан,

Көзүмө элестеди эки берен. [К. А. 281-б.]

Fighting *astride her horse* on the battlefield,

Like two rams locking horns. [Ж. Г. 139-б.]

Модель 5 (беш компоненттүү)

Сурадың барын толук айтып бердим,

Кызы деп Дарыйка шер кыпчак элдин. [К. А. 279-б.]

As I narrate the legend,

The Kipchaks' lion daughter Dariyka. [Ж. Г. 134-б.]

Сүйлөм =5 компоненттен турган эркин сөз айкашы

Эпостогу саптардын эстетикалык табиятын сактоо максатында орун алмаштыруу же – инверсиялык формалар көп колдонулат.

Мисалы: *Кызы деп Дарыйка шер кыпчак элдин*, бул сүйлөмдү англис тилине которо келгенибизде сүйлөм колдоно албай калдык, себеби ушул сүйлөмдүн маанисин сөз айкашы менен берүү мүмкүн экенин көрүүгө болот. Бул кубулуш англис жана кыргыз тилдеринин эки башка системадагы жана теги жагынан да башка экендигин көрсөтөт. Натыйжада төмөнкү моделдерди алууга болот.

Инверсия + Зат атооч + Зат атооч + Сын атооч

Inversion + Noun + Noun + Adjective = Adjective + Noun + Inversion + Noun

Жыйынтыгы катары төмөнкүлөрдү айтабыз:

1. Англис тили менен кыргыз тилдеринин структурасы өзгөчөлөнүп тургандыгына карабастан, окшош жактары бар.

2. Эки тилде тең инверсия колдонулду.

3. Тектеш эмес тилдердеги котормонун өзгөчөлүктөрүн салыштыруу.

3.5. Элдик поэманын англис тилиндеги котормолоруна

стилистикалык анализ

К. Алимановдун поэмасынын өзгөчөлүгү – окурмандарынын арасында өз күйөрмандарына ээ болуп тургандыгында. Акындын поэмасында кылдаттык менен колдонулган метафора, метонимия, эпитет сыяктуу көркөм сөз каражаттары элдик чыгармаларды сүйүүчүлөрдүн көңүлүн өзүнө бурбай койбойт.

Сөз таза лингвистикалык аспектиде алганда, тарыхый жактан калыптанып калган, ошол тилде сүйлөгөн ар бир адамдын аң-сезимине бирдей түшүнүктүү чагылдырган жана номинативдик функция аткарган лексикалык категория болуп эсептелет. Ал – формасы жагынан тыбыштардан уюшулган, кепте колдонууга жарамдуу, лексикалык, грамматикалык жана стилистикалык маанилери бар тилдин борбордук бирдиги, кептеги эң негизги каражат. Мына ушуга байланыштуу сөз - тилдик деңгээлдердин ичинен лексика-семантикасы, стилдик функциясы жагынан өтө татаал, көп кырдуу көрүнүш.

Метафора – (гр. *metaphora* алып өтүү) – троп, а) жалпылап айтканда - бир нерсени, көрүнүштү башка бир окшош, же жакын нерсе менен образдуу атоо аркылуу жашыруун салыштыруу; б) сөздү же айтымдарды өтмө мааниде образдуулук берүү үчүн колдонуу, б.а. бир предметке же көрүнүшкө башка предметтин же көрүнүштүн белгилерин алып өтүү; [Калиева, 2010:247]

Метафора белги катары көптөгөн ойчулдардын: Аристотель (1978), Гегель (1974), Э.Кассирерлердин (1990) көңүлүн өзүнө буруп келгени белгилүү. Адабиятчылар метафораны кепти кооздоочу стилистикалык орнамент оюу-чийме катары же адабияттагы негизги көркөм элемент катары эсептешет. Бул стилистикалык феномендин көп пландуулугу, көп аспектуулүгү аны ар тараптан изилдөөгө турткү берет. Мисалы, метафора: 1) өзгөчө бир белги [Тарасова, 1975:188]; 2) бүтүндөй бир тропикалык системанын эң негизги элементтеринин бири. [Фридрих, 1974:235];

Метафорага А.И.Гальперин [Гальперин, 1981:125] мындайча аныктама берген: “эки түшүнүктүн окшоштугуна негизделген сөздүн предметтик-логикалык мааниси менен контекстуалдык маанисинин ортосундагы мамиле

– метафора деп аталат”. Поэтикалык чыгармада метафора жөнөкөй (бир же бир нече сөздөн туруп бир гана образды берет) жана татаалдашкан (бир канча жөнөкөй метафорадан түзүлөт), традициялык, көнүмүш (туруктуу), сюжеттик же композициондук, автордук түрлөрү кездешкен. Метафоранын табигый орду поэтикалык чыгармачылыкта, анткени метафора аркылуу бир нерсенин образын элестетүүгө шарт түзүлөт, ошону менен бирге жашоодогу көрүнүштөрдүн, нерселердин маанисин ачып түшүнүүгө жол берет. Метафора поэтикалык сөздөрдүн функционалдашуу принцибине негизделген, жана поэтикалык текстте өсүп өнүгөт. Сөз маанилеринин көп маани берип өнүгүп турушу сөздүк составды байытканга жана анын колдонулушунун кеңейишине шарт түзөт. Мындай шарт көбүнчө метафора аркылуу ишке ашат. Метафора эки көрүнүштүн окшоштугун жашыруун салыштырат же анын атын өзгөртүп башкача айтат. Метафораны англис тилине которуу төмөндөгүдөй жолдору аркылуу жүргүзүлөт:

- метафораны метафора аркылуу берүү;
- образды котормо тилдин жардамы менен кайра түзүп чыгуу;
- метафораны салыштыруу аркылуу берүү;
- метафораны башка троптор менен берүү;
- алып салуу же кошумчалоо;
- башка тилдик каражаттар менен компенсациялоо.

Поэтикалык кепте стилистикалык жол менен сөздөрдүн коннотациялык маанилерге ээ болуусу дайыма кездешет. Алар эмоционалдык-экспрессивдик ойду калкалап, окурманга таасир берет.

Бир же эки компоненттен түзүлгөн, бир образды берген жөнөкөй метафора:

Катыраң көңүлү тынып баласынан,

Дарыйка *дүнүйөлүк шер* атанган.

Эрдигин көзү көрүп тирүүндө,

Келбеске бул жалганга сапар алган. [К. А. 292-б.]

Котормодо:

His child had enlightened Katyrang's spirit.

He had lived to see her feats of courage,

Dariyka was recognized the *world lion*,

To leave this world for the next. [Ж. Г. 168-б.]

Автордун жараткан поэмасында *дүнүйөлүк шер* катары баалап, Дарыйканын балбандыгын дүйнө менен салыштырган. Котормого метафора «*дүнүйөлүк шер*», «*world lion*» деп метафора = метафора аркылуу берилди.

Модель 1

дүнүйөлүк шер = *world lion*

Adj + N = Adj + N

Кыз балбан атасына ичи күйүп,

Отурду аза күтүп кара кийип.

Солугам суу жетпеген гүлгө окшоп,

Саргайып *сак барандай* тартты күйүт.

Жан ата кеткениңби мени таштап,

Солкулдап *кыз кабылан* көзүн жаштап.

Атанын күйүтүнө чыдабады,

Жүрсө да *арстан* деп эли мактап. [К. А. 292-б.]

Котормодо:

Dressed in black and slumped in sorrow,

As limp as a dehydrated bloom,

The *warrior girl sorely begrudged*

Her father's departure and cried:

My dear father you have left me forever,

How can I bear never seeing you again?

The people praised her a *lion*,

The *warrior panther* suffered immeasurable grief,

At the loss of her father. [Г. Ж. 168-б.] Дагы бир белгилей кете турган нерсе, **изафет** кубулушун эки тилден кезиктирүүгө болот. Бул учурда котормочу Дарыйканын өзгөчө баатырдыгына басым коюп «*Кыз балбан*»,

«*warrior girl*» деген изафет аркылуу которгон. Мындай учурда котормочу кошумчалоо методун колдонгон. Мындан сырткары поэмада көптөгөн изафеттер кездешет. «*кыз кабылан*», «*warrior panther*», «*арстан*», «*lion*», «*сак барандай*», «*sorely begrudged*» .

Модель 1

Кыз балбан = warrior girl

$N+N = N+N$

Модель 2

кыз кабылан = warrior panther

$N+N = N+N$

Модель 3

Арстан = lion

$N = N$

Модель 4

сак бараң+дай = sorely begrudged N+Adj = Adj+N

Негизинен арстан, шер, кабылан метафоралык окшош образды жаратууда айбанаттардын падышасы экендигин билдирет. Булар эпосто эле колдонулбастан, бардык элдик фольклордун тилинде колдонулат. Демек, Дарыйканын образы - арстан, шер, кабылан аркылуу берилген.

Дарыйканын кайгысын:

“Солугам суу жетпеген гүлгө окшоп,

Саргайып сак бараңдай тартты күйүт, - ” деп атаган. **Сак бараңдай**- сары санаа, санаадар, санаалуу, кайгылуу, капалуу, санаа тарткан абалда деген маанини билдирет. Баатырдын образы түзүлүп, жаңы көркөм мааниге ээ болгон сөз пайда болот *“баатыр – жан атасын жоготуп, ичи күйүп, аска-тоосу атасынан ажырап, бир өмүр жоготкондугун”*. Күйүткө толуп, турмушта башына чоң сыноо келгендиги айтылат.

“Солугам суу жетпеген гүлгө окшоп”,

Саргайып сак бараңдай тартты күйүт, -” деген метафоралуу саптарды которууда, “As limp as a dehydrated bloom, *The warrior fighter* sorely

begrudged,-” деп баатырдын солуган гүлгө салыштыруу менен берген. Котормодо метафора тексттеги стилистикалык функциясын салыштыруу катары аткарып, метафора = салыштыруу ыкмасы аркылуу берилди.

О.С.Ахманованын "лингвистикалык терминдердин сөздүгүнөн" биз алган бул аныктама лингвостилистиканын негизги өзгөчөлүгүн так чагылдырат-анын тилдик бирдиктердин касиеттерине түздөн-түз түшүнүк мазмунду жеткирүүгө салыштырмалуу кошумча көңүл бурулуп, башкача айтканда, бул терминдин эң кеңири мааниде коннотацияга ээ болушу каралат. Лингвопоэтика сыяктуу эле, мындай изилдөөнүн фокусу эки тараптуу болуп саналат: бир жагынан, анын максаты өзүнчө алынган тексттин чегинде стилистикалык жактан белгиленген тил бирдиктерин аныктоо болушу мүмкүн, экинчи жагынан, мүмкүн болушунча тилде бар коннотативдик каражаттардын толук арсеналын калыбына келтирүү үчүн жасалышы мүмкүн. Лингвопоэтика төмөнкүдөй бөлүктөрдөн турат.

- 1) Лингвистикалык анализ;
- 2) Стилистикалык анализ ;
- 3) Адабий анализ;
- 4) Семиотикалык анализ.

Лингвистиканы өзгөчө филологиялык дисциплина катары түзүүнүн эң алгачкы этабында-материалды топтоо жана иштетүү менен байланышкан этапта, тексттердеги тил бирдиктеринин коннотативдик колдонулушун аздыр-көптүр интуитивдүү реконструкцияланган нейтралдуу норма менен салыштырууга негизделген биринчи жол гана жемиштүү болду; бирок, убакыттын өтүшү менен, топтолгон материалды илимий жактан түшүнүү учурунда, абстракциянын жогорку деңгээлинде иштөөгө мүмкүн болуп калды, анда илимпоз конкреттүү тексттерден алыстап, тилдин каймана каражаттарынын табияты жана сапаттык курамы жөнүндө айта алат. Ушул деңгээлден баштап биз лингвистиканы карап баштайбыз.

Лингвистиканын негизги компоненти катары; 1) Семантика; 2) Стилистика деп поэтикалык тил жөнүндөгү илимди айтышып,

лингвопоэтиканын ажырагыс бир бөлүгү катары карашат. Маселен, В.М.Жирмунский “стилистика – бул поэтикалык лингвистика, ал тилди атайын көркөм колдонуудагы жалпы лингвистикалык фактыларды изилдейт” деп эсептеген. [Жирмунский, 1977:15]

Поэтикалык текстти которууда оригиналда колдонулган стилистикалык ыкманы колдонуу же ал мүмкүн эмес болсо, ошондой эле эмоционалдык эффектке ээ боло ала турган стилистикалык ыкманы түзүп чыгуу жолдору бар.

Метафоранын маңызы - бир түрдүү маңызды башка түрдүү маңызы боюнча түшүнүү жана тажрыйба алуу. Дж. Лакофф (1995). Мындай принцип стилистикалык компенсация деп аталат, К.И.Чуковский (1968) айткандай “метафораны метафора менен которууга, салыштырууну салыштыруу менен которууга аракет кылбастан, күлкүнү күлкү менен, ыйды ый менен которуш керек”. Форманы сактоо менен бирге стилистикалык ыкманын тексттеги функциясын сактоо чоң мааниге ээ. Мындай көрүнүш котормочунун иш аракетине кандайдыр бир эркиндикти берет, В.Г.Прозоров (1998) грамматикалык каражаттарды лексикалык каражаттар менен же которууга мүмкүн эмес болгон жерлерди толуктоо үчүн тексттин башка туура келүүчү жеринде ошондой эле стилистикалык багытта турган образды түзсө болоорун сунуш кылат.

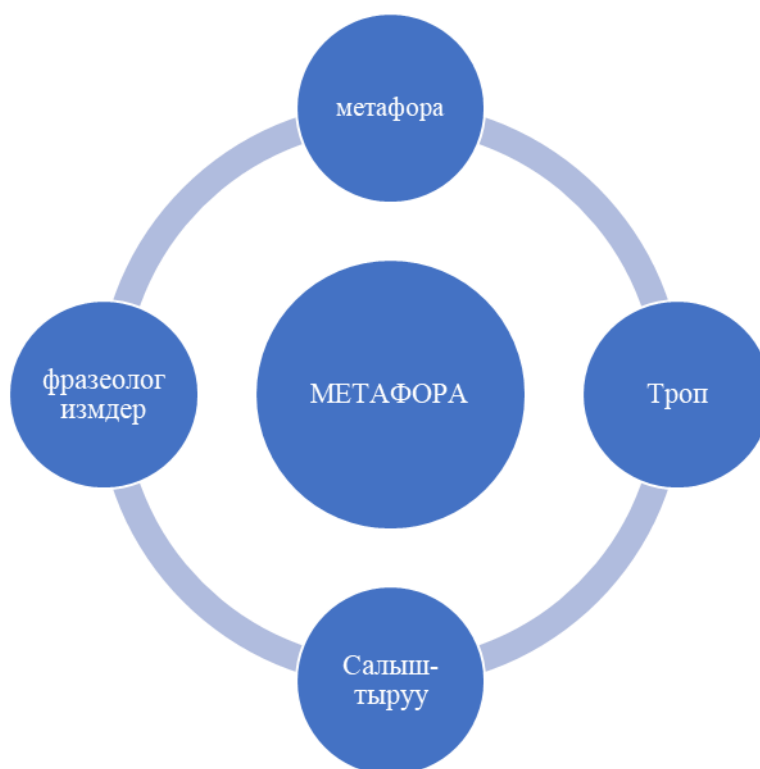
Чыгарманын образдуу көркөмдүгүн камтыган стилистикалык ыкмаларды которуу котормочунун алдына ар түрдүү тилдеги стилистикалык системанын улуттук өзгөчөлүктөрүнө байланыштуу ар кандай тоскоолдуктарды пайда кылат. Изилдөөчү лингвисттердин көпчүлүгү түпнускадагы образды сактоо негизги милдет катары белгилешет. Алардын ою боюнча, котормочу стилистикалык ыкманы эмес ошол ыкманын функциясын сактоосу зарыл.

Бир же эки компоненттен түзүлгөн, бир образды берген жөнөкөй метафора:

Жер чапчып үйрүн ойлойт *тулпар* дагы,

Колдогу асманды эңсейт *шумкар* дагы.

Арстан да өз уругун издейт экен,
 Болсо да жүргөн жери Иран багы.
 Сырттаны ургаачынын сен *бир жолборс*,
 Аз күндүк сен экөөбүз болдук жолдош.
 Жашынбайт ай-жылдызга деген гана,
Арстандан туулганда арстан болмок.
 Ишенген шеригимсиң сен мындагы,
Ак тилек мен айткандар *үмүт* баары.
 Көз жарып аман-эсен төрөп алсаң,
 Жибергин эр жеткенде Шахисынданы. [А. К. 318-б]

We had only a short time together,
 But you are a *tigress* inside and out,
 So, our child will not hide
 Beneath the moon and the stars.
 Born of a *tigress*, he too will be a *tiger*.
 I place my trust in you pair,

Leaving you all my *good wishes*

And hopes for the future.

If he is born alive and healthy,

Send Shahisynda to me once he has grown. [Ж. Г. 205-б]

Поэтикалык кепте метафоралык өтмө маани аркылуу сөз маанилери үч түрдүү жол менен өнүгөт. 1). образдуу метафора: зат атооч + зат атооч аркылуу түзүлгөн окшоштукту билдирүүчү метафоралар: *үйүр = тулпар; асман = шумкар; ургаачы = бир жолборс; ак ниет = үмүт; арстандан = арстан; экөөбүз = жолдош*. Образдуу метафора нерсени же кубулушту баалап, сүрөттөп мүнөздөөчү функцияны аткарат, сүйлөмдө предикаттын милдетин аткарат. Поэтикалык кепте образдуу метафора негизги орунда туруп, метафора табышмак катары да колдонулат.

2). Номинативдик функцияны аткарган окшоштукту билдирүүчү сыпаттоочу эпитетте – сын атооч зат атоочтун сын сыпатын көрсөтөт:

<i>ак тилек</i> -синтаксис	<i>good wishes</i> -синтаксис
<i>кош - кабат</i> -синтаксис	<i>pregnancy</i> – лексика

Толук маанилүү сөздөрдүн негизги типтери – нерселердин аттары жана алардын белгилери – маанини метафорлоштурууга жөндөмдүү. Поэтикалык тексттеги сөздөрдүн маанилери дескриптивдик жана диффуздук касиетке көбүрөөк ээ болгондуктан андагы сөздөр метафоралык маанини тез алат. Метафоранын номинативдик функциясы башка нерселерге ат берүү милдетин аткарат. Мында семантикалык процессте бир образдуу дескриптивдик маанини экинчисине алып өтүү жүрөт. Метафора мындай ат берүүдө эски лексикондон жаңы ат алып чыгуучу техникалык ыкма катары функция аткарат жана сөздөрдүн омонимдеринин пайда болушуна шарт түзөт.

3) Когнитивдик метафора – көбүнчөсү предмет менен анын аткарган функциясына карата мамилесинен улам, б.а. этиштен пайда болот:

К. Алимановдун вариантындагы поэма экспрессивдик – эмоционалдык коннотацияга бай, бир окуганда оңой менен метафоралык салыштырууну

таба албай турган саптары бар. Метафоралык салыштыруу акындын саптарынын өзөгүн түзүп, акындын философиялык көз карашын берип турат. Эне катары, эненин эбегейсиз түйшүгүн, аялдардын түйшүктүү образын элдин метафораларды жаратуу салтына жараша метафора менен берген

Ааламга аты чыккан Дарыйканын,
Аалы *шер* сынап байкап көрдүң күчүн.
Түшүндүк айтканындын түгөл баарын,
Кош кабат болуп калса алган жарың.
Адамга перзент деген кандай кымбат,
Дайындап айтгың бекен бала камын.
Кетерде мындай дедим Дарыйкага,
Аманат боюнда калган бала. [А. К. 330-б]

The world's most *famous fighter-girl*,
And prove her perfect match.
We also understand your concerns
About your bride's *pregnancy*
And trust you made provision
For both the child's up keep and welfare.
In response, Aaly assured them:

On my departure I told Dariyka:

Your pregnancy is an *gift* for the future. [Ж. Г. 223-б]

Адам баласына берилген бардык жоопкерчилик аманат болуп саналат. “Аманат” сөзү - көп кырдуу түшүнүк. Анда ишенимдүүлүк, туруктуулук, ыкластуулук, кең пейилдик, чынчылдык, абийирдүүлүк, уяттуулук өндүү сапаттар да камтылган. Кайсы гана коом жана кайсы гана мезгил болбосун аманатка бекем адамдарга коом чоң сый-урмат менен мамиле кылышкан. *Ааламга аты чыккан – кош кабат – алган жарың – адамга перзент - кандай кымбат - бала камын - аманат боюнда - калган бала* – мына ушулардын баары биригип, бир чети жоопкерчиликти, бир чети мааниси жагынан жакындыкты, эне дегенде эненин түйшүгү элестеп, татаалдашкан

синкреттик мамиледеги метонимикалык метафора аркылуу бере алган. Эненин образы – эненин жашоосу; кош кабат – аткарган кызматынын көптүгү; тынымсыз тартып келет- эненин түйшүгү бүтпөйт; эненин жүгүн (кызматын) кызы алмашып – турмуш араба кайрадан тынымсыз кете берет. Эненин түйшүгү токтобойт, карылыкка жеткен эненин жүгүн кайрадан кызы тартып кете берет. Бирок эненин аманаты – баласы өсө берет сыяктуу метафорлоштурулган айкаштыктарды колдонуу менен автор эненин түйшүгү канчалык оор экенин, бирок анын жашоодогу аманаты - баласы, кызы жашоону улап кете берээрин, жашоо улана берээрин образдуу каражаттар менен берген.

Ошентип, *метафора* – бир нерсени, көрүнүштү башка бир окшош, же жакын нерсе менен атоо, салыштыруу катары жана эки көрүнүштүн окшоштугуна негизделген жашыруун салыштыруу катары котормодо төмөндөгүдөй жолдор менен берилет:

Метафора = метафора, метафора = эпитет, метафора = салыштыруу, метафоралык метонимия = метафоралык метонимия. Метафораны которууда экстралингвистикалык факторлор, котормонун тарыхый, маданий, когнитивдик, психологиялык релевантулуктарына көңүл буруу зарыл.

Кыргыз тилинде	Англис тилинде
Метафора	Метафора
Жөнөкөй метафора	Салыштыруу
Татаал метафора	Татаал метафора
Традициялык метафора	Дескриптивдик ыкма менен
Автордук метафора	Лексикалык трансформациялардын
	жардамы менен (кошуу, алып салуу,
Метафора	жалпылаштыруу, конкреттештирүү)
	башка тилдик каражаттар менен
	компенсациялоо

Метонимия жана аны которуу жолдору

“Метонимия (грек. metonymia – ат берүү, meta - өзгөртүү, onoma - ат) – троп же кептин механизми, бир класстагы нерселерди башка класска ассоциациялык жакындыгы аркылуу алып өтүү, эки түшүнүктүн жакындыгынын негизинде бир сөздү экинчи сөз менен алмаштыруу” [Калиева, 2010:248]. Метонимия туруктуу же окказионалдык деп бөлүнөт, сөздүк жана контекстуалдык маанилердин ортосундагы карым катнаш метонимияны түзүп, мындагы байланыш эки концепттин ортосундагы окшоштукка эмес, эки түшүнүктүн ортосундагы маанилер катышкан эки концептти бириктирип турган ассоциацияга негизделет. Метонимиянын негизин ар түрдүү категорияга кирген нерселердин жана ал нерселердин адамдын аң сезиминдеги чагылуусу, алардын ортосундагы айлана чөйрө, окуя, түшүнүк боюнча жана синтагматикалык, логикалык карым катнаштары түзөт.

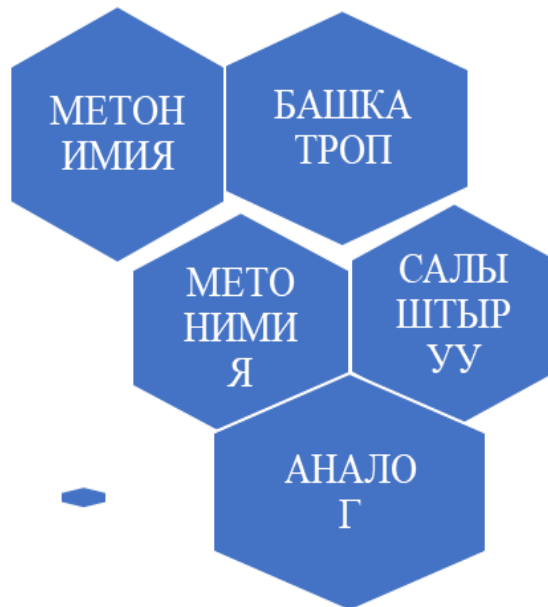
“Метонимия – лексикалык маанинин эки тибинин ортосундагы, предметтердин ортосундагы конкреттүү байланышты табууга негизделген предметтик-логикалык жана контекстуалдык маанилердин ортосундагы мамиле” [Калиева, 2010:133].

Метонимияны которуунун төмөндөгүдөй негизги жолдору бар:

- Метонимия = метонимия аркылуу которуу. Метонимиянын котормо тилдеги эквивалентин табуу же образды сүрөттөп которуу. Эгерде метонимия = метонимия менен берилбесе адекваттуу котормо болот. Анын котормо тилдеги аналогун табыш керек же жаңы тилдик бирдик конструкцияны колдонуу зарыл болот.

- Аналогу жок болсо котормочунун ыктыяры менен башка трансформациялык жолдор колдонулат.

- Метонимияны которууда сөздүн маанисин толук түшүнүү максатында анын экстралингвистикалык факторлоруна да көңүл буруу зарыл. Анализге алынып жаткан поэтикалык чыгармаларда метонимиянын төмөнкүдөй учурлары кездешет:

Белегин таштап кетти *арстан* сага,

Бар дешет боюңузда калган бала.

Тулпардын белгисиндей ошол *туяк*,

Кут болсун баары бизге нишаалла. [А. К. 324-б]

Котормодо: Yet part of you will always remain

In lion's most precious gift of a baby.

A racehorse is judged by its *hoof*,

But it is God who provides the good things in life. [Ж. Г. 223-б]

Бул мисалдагы метонимия адамдын өз башынан өткөргөн турмуш жөнүндөгү түшүнүктү айтуу үчүн колдонулуп, ал адамдын артынан урпак-тукум калып жаткандыгын айтууда колдонулуп жатат. Поэмадагы *Белегин-урпагын-тукумун-уулун* таштап кетти *арстан* сага деген сапты сөзмө сөз которууга мүмкүн эмес, анткени кыргыз тилинде көбүнчө *артында туяк калды* деген сөз айкашы улуттук өзгөчөлүктөргө кирген сөз айкашы катары англис тилинде үчүнчү сапта берилди. Ошондуктан котормодо метонимияны которуунун бир жолу катары котормо тилдеги аналогу метонимия – аналог колдонулуп: *In lion's most precious gift of a baby* деп берилди. Үчүнчү строфанын сабындагы *Тулпардын белгисиндей* ошол *туяк* англис тилине А

racehorse is judged by *its hoof* деп, ошол эле тилдин улуттук өзгөчөлүктөрүнө, экстралингвисттик фактордун өзгөчөлүктөрүнө ылайыкташ-тырып толуктоо менен, перефраздоо менен кошумча сөздөр берилди.

Кыргыз тилинде	Англис тилинде
1.Метонимия =	Метонимия
2.Метонимия =	Салыштыруу

Элдик поэманы которууда троптун түрлөрү оригиналда башка, котормодо троптун башка түрү менен туюнтулган учурлар да кездешет:

Жолугат жолдон *жолборс, арстан* дагы,

Ар түрлүү *коркунучтуу жырткыч* аны.

Тоотпой анын баарын жүрө берет,

Аалыдан *ажал* табат катылганы. [А. К. 324-б]

Котормодо:

Aaly's enemies kept their distance,

Eager to avoid his formidable force,

But still, he had to contend with *lions,*

Tigers and other *dangerous predators.*

Hiding in wait to threaten his *mortality.* [Ж. Г. 215-б]

Кыргыз тилинде	Англис тилинде
1. Метафора =	Метафора
2. Метафора =	Метафора
3. Метафора =	Перефраздоо
4. Метафора =	Транспозиция

Оригинал менен котормодогу лексикалык бирдиктерди салыштырсак:

1. *Жолборс* (метафора) – *Tigers* (метафора); 2. *Арстан* (метафора) – *lion* (метафора); 3. *коркунучтуу жырткыч* – *dangerous predators* (перефраздоо); 4. *ажал- mortality* (транспозиция) деген сөздөр метафораны түзүп, англис тилине которууда *метафора* – *транспозиция* жана

перифраздоо ыкмасы менен, зат атоочту ат атоочко алмаштыруу, кошумчалоо аркылуу берилген, анткени ушундай ыкманы пайдаланганда гана оригиналдагы стилдик максат котормого жакын сакталгандыгы байкалды.

Мисал, аларды салыштырабыз:

Кезимде *балапанча* өстүм мындан,

Ушул жер, *ушул өзөн адам кылган*.

Душмандын далайынын *башын жулдум*,

Алсак деп араб жерин колун сунган.

Узаткан Самарканга сенсиң элим,

Силерсиз кайдан болмок күчүм менин. [А. К. 325-б]

Котормодо:

I grew up *as babies and suckling* beside you

This place and you made me a man.

You have witnessed the *slaughter* of enemies

Who attacked our Arabian land,

Then watched as my people saw me off Samarkand.

Where would I be without you? [Ж. Г. 216-б]

Абстрактуу түшүнүк поэманын образын акын метонимиялардын жардамы менен түзгөн. Балапанча адамдын кантип өсүп чоңойгондугу, *балапанча* – салыштыруу + метафора = синкреттик метафора деп аталат. Ал эми котормодо *as babies and suckling* идиома аркылуу берилди. *ушул өзөн-ушул адамдар - you made me a man* деген сөздүн ордуна айтылып жатат. Маанисин толук жеткирүү максатында *This place and you made me a man* деген сөздү кошуу трансформациясы пайдаланылып, метонимия = лексикалык кошуу ыкмасы аркылуу которулду. *Башын жулдум* - идиомасы англис тилинде *slaughter* лексикалык которуу аркылуу берилди.

Метонимия нерсенин же көрүнүштүн сын сыпатын сүрөттөөчү сөздөр менен түзүлөт. Мисал аркылуу салыштырабыз:

Учурган ушул элдин *шумкарымын*,

Калтарды качырганда кантип жазам.

Кабылан шер качырган(ын) соо койбогон.

Азыркы адамзаттын **арстаны** экен,

Ойлоном мындай баатыр эч болбогон. [А. К. 325-б]

Котормодо: *As I flew like a falcon* a far:

How would I write to her,

In all the history of humanity,

I had never heard of a hero such *as lion*;

A panther against whom no one emerged alive. [Ж. Г. 216-б]

Адамдын сырткы келбетине карап ат берүү - ар бир элдин тилинде көп учуроочу көрүнүш. Кыргыздар күчтүү адамды **балбан, баатырларды – шумкар, кабылан, шер** деп аташкан. **Антономасия** (грек тилинен. атын өзгөртүү) – бул троп, атын же буюмдун атын, маанилүү өзгөчөлүгүн же анын бир нерсеге болгон мамилесин көрсөтүү менен алмаштыруу. Ошол эле поэтикалык троп, башкача айтканда, риторикалык фигура. Бул учурда антономасия метонимиянын өзгөчө түрү болуп саналат. Метонимиянын бир түрү антономасия элдин **шумкарымын, кабылан шер** качырган(ын) соо койбогон деген саптарда адамдын мүнөзүн, келбетин сүрөттөп берилген ат **шумкар, калтар, кабылан, шер** метонимиялык касиетке ээ. Которууда антономасия = метонимияны метафоралаштыруу, конкреттеш-тирүү жана кошумчалоо ыкмасы менен берилген.

Модель 1

Оригиналда Кыргыз тилинде	Котормодо Англис тилинде	Которуу жолдору
<i>Шумкарымын</i>	<i>like a falcon</i>	Метонимия = Салыштыруу
<i>Кабылан шер - синтаксис</i>	<i>panther -лексика</i>	Метонимия = Метонимия
<i>Арстаны-лексика</i>	<i>as lion-синтаксис</i>	Метонимия = Салыштыруу

Метонимия – эки башка түшүнүктүн, кубулуштун ортосундагы логикалык жакындыгына негизделген башкача атоо катары кыргыз чыгармаларында төмөндөгүдөй жакындыктары аркылуу түзүлөт:

- 1) Жалпы нерсенин ордуна анын бөлүгүнүн атын колдонуу;
- 2) Метонимия улуттук өзгөчөлүктөргө байланыштуу элдин маданий турмушунан алынып түзүлөт;
- 3) Метонимия нерсенин же көрүнүштүн сын сыпатын сүрөттөөчү сөздөр менен түзүлөт;
- 4) Метонимияны англис тилине которууда сөздүн маанисин толук түшүнүү максатында анын экстралингвистикалык факторлоруна да көңүл буруу зарыл. Метонимияны которууда колдонулган ыкмалар жана трансформациялык которуу жолдору.

Эпитет жана аны которуу жолдору

Көркөм сөз өнөрүнүн жагымдуу мазмуну менен көркөм эстетикалуу образдуулугунун жүгүн көтөрүп турган тилин көркөм каражаттар же троптун түрлөрү деп аталган категорияларсыз элестетүүгө мүмкүн эмес. Алар көркөм чыгармага, айрыкча поэзия жанрына эстетикалык, этикалык, философиялык

мазмун, таасирдүү көркөм образ жаратууга жана көркөм поэтикалык түс берүүгө өтө ыңгайлуу. Ошондуктан мындай көркөм каражаттар бардык элдердин оозеки көркөм сөз өнөрүндө калыптанып, ошол элдердин В. Гюго, Л. Толстой, Барпы, Ч. Айтматов П. Неруда жана элдик поэмалар, эл адабияты тарабынан саны да, сапаты да улам жаңыланып, образ түзүү, көркөм дөөлөттөрдү жаратуу мүмкүнчүлүктөрү кеңейтилип жатат.

Филолог-окумуштуулар тарабынан троптун түрлөрүнүн өтмө маанилүүлүгүнүн чен-өлчөмүнө, сөз маанилеринин баштапкы түшүнүктү билдирүү касиетинен ажырап, жаңы түшүнүктү толук же жарым-жартылай билдирип калуусуна, структуралык-функционалдык, стилистикалык максаттуулук факторуна ылайык толук сакталышын эсептешет.

Эпитетке берилген аныктамалардын ичинен Д. Э. Розенталь менен Л.И.Тимофеевдин пикирлери бири-биринен анча-мынча айырмасы менен дал келет. Алардын пикири боюнча, эпитет нерсенин, кубулуштун, көрүнүштүн гана өзгөчө сапаттарын, касиеттерин көрсөтпөстөн, кыймыл-аракетке тиешелүү мүнөздүү белгилерди да көрсөтүүчү өтмө маанилүү тил каражаттары экендигин белгилешкен. Предметтик-логикалык жана эмоционалдык маанилердин ортосундагы мамилеге негизделген стилистикалык ыкмалардын бири эпитет болуп саналат. А.И.Гальпериндин [Гальперин, 1981:138] аныктамасы боюнча “Эпитет — сүрөттөлүп жаткан нерсенин, түшүнүктүн касиеттерин ачып көрсөтүүгө негизделген жана атрибутивдик сөздөр, сөз айкаштары менен берилген көркөм каражат”. Эпитет дайыма субъективдүү болуп, эмоционалдык мааниге ээ. [Сатыбалдиева, 2009:135]

Кыргыз чыгармаларында кездешкен эпитеттер – сүрөттөлүп жаткан көрүнүштүн, нерсенин же адамдын мүнөзүнүн башкы белгисин же мүнөздүн өзгөчө касиетин бөлүп көрсөтүү менен чыгармага эмоционалдык, көркөмдүк касиет берет. Эпитет сөздөрдүн, фразалардын, сүйлөмдөрдүн эмотивдик жана логикалык маанилеринин ортосундагы байланышка негизделип, нерсени же көрүнүштү мүнөздөп баалоочу касиетке ээ. Эпитеттин жардамы

менен автор окурманга эмоционалдык таасир бере алат. Эпитеттин негизги аткарган кызматы – автордун нерсенин же түшүнүктүн касиетин ачып көрсөтүү үчүн жана окурамандын эмоциясына таасир этүү үчүн колдонуу. Эпитет поэтикалык образдуу нерселерди элестүү мүнөздөөчү, сүрөттөөчү касиетке ээ. Композициялык структурасына ылайык эпитеттер төмөндөгүдөй топторго бөлүнөт:

1. Жөнөкөй же жалгыз эпитет (сын атоочтор, зат атоочтор, атоочтук).

Эң сулуу шаар экен жаркыраган,

Кызыгат ким да болсо көргөн адам,

Кыдырып чоң шаарды көрүп жүрсөм,

Чыгыштын уста элине болосуң таң. [А. К. 331-б]

Котормодо:

To admire this *beautiful sparkling city*,

Made all the more attractive

Walking through its streets I was astonished

By both of the *city's Eastern mastery people* [Ж. Г. 224-б]

Эң сулуу шаар – жөнөкөй татаал сүйлөм англис тилинде *beautiful sparkling city* эпитет катары которулду.

Чыгыштын уста элине – бул эпитет – изафет = N+N *Eastern mastery people* татаал же түгөйлүү, туруктуу эпитеттер(fixed) – колдонулган, “чынжырлуу” – бир канча эпитеттин бир сүйлөмдө келиши:

Буркурап *туш-тушунан гүлдүү багы*,

Толтура *шаар ичи мөмө шагы*.

Көргөндү суктандырган ал шаарды,

Айтышат *жердин көркү элдин багы*.

Салынган шаар өзү тоого жакын,

Ысык жок биздин жердей, аба салкын.

Атайы кайнап чыккан булактар көп,

Адамдын дарылачу ар бир дартын. [А. К. 331-б]

Котормодо:

And their pride in creating splendid gardens

Filled with sweet-scented blooms.

Sited below a mountain,

It enjoys a cooler climate than ours,

And its natural warm springs

Provide cures for many diseases. [Ж. Г. 224-б]

Кыргыз тилиндеги эки компоненттүү туруктуу эпитет *гүлдүү багы* англис тилине конкреттештирүү ыкмасы менен нейтралдаштырылып берилген. Көркөм чыгармаларда кездешүүчү эпитеттер *шаар ичи мөмө шагы, жердин көркү элдин багы* англис тилинде мааниси дал келгендиктен, которууда калькалоо ыкмасы менен берилген. Кыргыз тилиндеги үч компоненттүү сын атоочтордон же сын атоочтук касиеттеги атоочтуктардан турган эпитет *Амайы кайнап чыккан булактар көп = And its natural warm springs* англис тилине эки компоненттүү эпитет менен берилген.

Кыргыз тилиндеги эпитеттердин структурасы ар түрдүү болуп, алар зат атооч, сан атооч, сын жана атоочтуктардан уюшулат. Сүрөттөөчү элестүү, образдуу эпитеттерге (figurative, transferred) – метафора, метонимия, салыштыруу аркылуу түзүлүп, сын атооч менен берилген эпитеттер кирет. Мындай эпитеттер негизин түзгөн тропко байланыштуу болуп, төмөндөгүдөй топторго бөлүнөт.

1) Метафорикалык эпитет – поэтикалык тексттерде көп кездешүүчү, мааниси жагынан көркөмдүүлүккө бай эпитеттер. Метафорикалык эпитет сөздөрдүн предметтик–логикалык жана контекстуалдык маанилеринин бири бири менен байланышуусуна негизделген. Поэтикалык чыгармалардагы метафорикалык эпитет анимистикалык (жансыз нерселерге жандуу нерселердин мүнөздөмөсүн алып өтүү) жана антропоморфдук (адамдарды мүнөздөөчү, адамдарга тиешелүү касиеттерди жансыз нерселерге же ар кандай феномендерге алып өтүү, адамдаштыруу) жолдор менен берилет.

Мисалы: *Таза аба салкын жерден* орун алган,

Эң сонун элинин да көрсөң түрү.

*Аялы анар беттүү кыпчак эли,
Кесел аз бардыгынын таза дени.
Ак бейиш адал өскөн шайыр мүнөз,
Адамга кыянатсыз артык жери.* [А. К. 331-б]

Котормодо:

Located in the *fresh cool air.*

Robust and free of disease,

The people likewise with clean and healthy care,

And the Kipchak women's faces

Shine as rosy as ripe pomegranates.

Moreover, because that *white paradise*

Nurtures happy and honourable temperaments,

Crime is rare. [Ж. Г. 224-б]

Адамдарга тиешелүү, алардын кыймыл аракетин, жүрүш турушун мүнөздөөчү эпитеттер *Аялы анар беттүү кыпчак эли* = *Shine as rosy as ripe pomegranates* салыштыруу мааниде келбетин сүрөттөп поэманын таасирдүүлүгүн күчөткөн. Автордун эмоционалдык экспрессивдик каражаттары поэмага өзгөчө көрк берип, окурмандын кабыл алуусуна таасир бере алат. *Аялы анар беттүү кыпчак элине* салыштырылып түзүлгөн *анар беттүү* англис тилине которууда метафоралык салыштыруунун коннотативдик маанисин сактоо максатында метафоралык кейиптештирүү (адамдаштыруу) = метафоралык персонификация катары берилди. Метафорикалык эпитет нерселерди, ар кандай конкреттүү феномендерди мүнөздөп турган касиетти башка нерселерге же абстрактуу нерселерге алып өтүү жолу менен да түзүлөт: Мисалы: *Кесел аз, таза дени* = *likewise with clean and healthy care*: Кейиптештирүү (персонификация) менен берилген эпитет “*Ак бейиш адал өскөн шайыр мүнөз, Адамга кыянатсыз артык жери*” = “*Nurtures happy and honourable temperaments, Crime is rare*”.

Ошентип, эпитет –сүрөттөлүп жаткан тигил же бул көрүнүштүн, нерсенин же адамдын мүнөзүнүн башкы белгисин же мүнөздүн өзгөчө

касиетин белгилеп көрсөтүп, чыгармага эмоционалдык, көркөмдүк касиет берүүчү стилистикалык каражат катары төмөндөгүдөй учурларда берилет:

-Эпитетти англис тилине которууда универсалдык изоморфдук конструкция сакталып, сын атооч + зат атооч, зат атооч + сын атооч аркылуу берилет. Ошондой эле эпитетти которууда алломорфдук конструкциялар да кездешет.

<i>Эпитет</i>				
Эпитет	Салыштыруу;	Метафора	Түшүндүрмө берүү же тилдик каражаттар менен компенсациялоо	Эпитетти котормочулук трансформациялар менен берүү (перифраздоо, кошуу жалпылаштыруу)

3.6. Элдик поэманын англис тилиндеги котормолоруна адабий анализ

Адабий иликтөөнүн негизги максаты – чыгармадагы негизги айтылуучу ойду же идеяны табуу. Негизги ойдун берилүү жолдору ар түрдүү: ал айрым бир кырдаалдарда бир гана жөнөкөй эле сөз менен берилсе, айрым учурда стилистикалык каражаттар аркылуу же фразеологиялык бирдиктер, идиомалар менен берилиши мүмкүн.

Филологиялык анализ - идеяны билдирүүдө ал тилдик каражат бир нече жолу кайталанып калуусу ыктымал. Лингвопоэтиканын багыттары боюнча В.Я.Задорнова (1986) “филологиянын өзгөчө бөлүгү катары, лингвопоэтика – көркөм чыгармадагы колдонулган тил каражаттарынын жыйындысы аркылуу автор окурманга айтайын деген идеялык көркөм оюн жеткирүүдө маанилүү, зарыл курал эстетикалык таасир берүүнү камсыз кылат” деп белгилеген.

Адабий анализ - тексттин филологиялык анализи, лингвопоэтиканын негизи катары каралат, А. М. Науменко (2005) анын предметинин максаттарын аныктай алган. Филологиялык анализ көркөм тексттин керектүү бөлүгү экендигин аныктоо менен өзүнүн макаласында филологиялык анализдин окуу процессине керектүү каражат экендигин көрсөтүп, көңүгүүлөрдүн түрлөрүн берет, ошондой эле ал дагы филологиялык анализдеги – адабий анализди башка анализдерден өзгөчөлүгүн, андагы проблемалуу моменттерин белгилеп, анын окуу процесстерине пайдалуу экендигин баса көрсөтөт. Филологиялык анализ адабиятты үйрөтүүдө аны таанытуучу өзгөчө мааниге ээ экендигин көрсөтүү менен өз эне-тилиндеги адабий чыгармаларды иликтөө чоң роль ойноорун эске алууну айтат.

Филологиялык анализ жасоодо изилдөөчү өзүнүн жогорку деңгээлдеги билимин көрсөтүп эле тим болбостон, өзүнүн жөндөмдүүлүгүн ар түрдүү деңгээлде көрсөтө алышы мүмкүн. Тексттеги лингвистикалык анализдин объектиси катары илгертеден бери эле тексттеги лингвистикалык каражаттар байыркы окумуштуулардын көңүлүн буруп келген. Алар адабий анализ менен лингвистикалык анализди эриш аркак карашып, бирдиктүү бир ракурста изилдешкен. Мындай эмгектерге М.Бахтиндин, В.В.Виноградовдун, В.Ейхенбаумдун изилдөөлөрү кирет. Ал эми көркөм тексттин теориясын В.В.Виноградов, Л.Новиков изилдешип, аны өзүнчө бир татаал синтаксистик комплекс катары карашкан. Текстке мындай жол менен, келүү жана аны изилдөө кийинчерээк О.Востоковдун, Ф.Буслаевдин, О.Пешковскийдин, Л.Булаховскийдин, М.Поспеловдун, И.Фигуровскийдин эмгектеринде орун алган, ал эми текстти функционалдык-стилистикалык параметрлерин иликтөө көбүнчө В.Виноградов, М.Кожина, В.Одинцов, Д.Шмельов, С.Ермоленко, А.Коваль, Л.Мацько жана башкаларга таандык. Көркөм текстти анализдөө методикасын иштеп чыгууда О.Пешковский, Л.Щерба, В.Виноградов, О.Ефимов, Л.Булаховский, И.Билодид, В.Мельничайко, Е.Пасичник, В.Недилько жана башкалар көп эмгектенген, илимий-изилдөө эмгектерин жазышкан. Көркөм тексти окутуунун методикасында

лингвистикалык, стилистикалык, адабий анализдерди жасоону өзүнчө бир жол катары эсептешкен. Бирок филологиялык анализде ошолордун баарын бириктирүү маселеси чоң ролду ойногон. Комплекстүү филологиялык анализ -"бул жалпы типтеги анализ болорун эске салышкан жана адабий чыгарманын лингвистикалык проблематикасын, негизги идеясын кароону сунушташкан. Андан сырткары, кептин композициялык структурасын, образдардын системасын, тексттеги ички байланышты аныктоо, маркерленген тилдик каражаттарды изилдөөнүн милдети катары көрүшкөн. [Гумбольдт, 1960:242] Адабий анализдин максаты чыгарманын идеясын чыгармадагы образдар аркылуу жана аларды уюштурган элементтер аркылуу көрсөтүү болгон. Мындай шартта көркөм текст эстетикалык феноменге айланат. Текст өзүнчө бир бүтүндүк боло алат, образдуулукка ээ болгон, дүйнө бейнесин көрсөткөн, өзүнүн атайын милдети бар коммуникативдик бирдик боло алат. Текстти моделдештирүүгө мүмкүнчүлүк болот да, тилдик каражаттардын динамикалык системасын түзө алат.

К.Алимановдун варианты - башка варианттардан кескин айырмаланып, чыгарманын өзөгүнө жаңы окуялар, кошумча эпизоддор киргизилип, түрк элдеринин баатыр кыздары туурасындагы эпикалык чыгармаларынын деңгээлине көтөрүлгөн көлөмдүү чыгарма.

Жогоркудай маалыматтардан улам «Кыз Дарыйка» поэмасы кыргыз арасына кеңири таралып алгачкы сюжетти сактоо менен кыргыз фольклоруна жуурулушуп, түрк элдеринин эпикалык чыгармаларында кездешүүчү бардык мотив, салттык көрүнүштөрдү өз боюна сиңирип, кыргыздын төл чыгармасына айланган десек болот. Чыгыш поэтикалык булактарынын түрк элдеринин поэтикалык традициясы менен жуурулушуп кетиши бул элдердин адабий мурасын байытып, жаңылык киргизип турат. Ошондой эле дастандын сюжеттик циклин түзүүчү мотивдер башка элдердин эпосунда да кезигүүчү типтүү принциптерден экенин далилдейт.

К. Алимановдо Дарыйканын образы эр жүрөк, көзүнөн жаасы чыккан сүрдүү, курал-жарак асынган, жоо кийимин үстүнөн түшүрбөгөн, жоокер,

асылзат, сулуу айым катары сүрөттөлөт.

Демек, Кыз Дарыйка жашаган коомдун тарыхый баатырдык, эрдик, намыстуулук, адеп-ахлактык жагдайларын кеңири ачып берип, ошол доордогу элдердин бири-бирине кол салып басып алышы жөнүндө маалыматтар окурмандарга тартууланат. Акын окуяларды сүрөттөө менен, ошол доордогу кыргыздардын турмуш-тиричилигин, каада-салтын, саясий-экономикалык абалын өзүнүн акындык дараметин колдонуп, жогорку көркөм чеберчиликте сүрөттөп берүүгө жетишкен. Алар төмөнкү саптарда көрүнөт.

Калкына адал кызмат кылган үчүн,

Калыс кыз, кабылан шер атка конду.

Атанды Самаркандын *кыз кабланы*,

Урматтап сыйлайт экен аны баары.

Тынымсыз кызмат кылып мекен үчүн,

Ар дайым иштегени *элдин камы*. [А. К. 293-б]

Котормодо:

She was a *heroine* who stopped at nothing

To protect her people from thieves,

Vagabonds and jealous invaders.

Open to approach by one and all,

The *panther-fighter* was known

And respected throughout Samarkand

For her *hard work and active commitment*

To the *security of her motherland*. [Ж. Г. 170-б]

Ата Мекенге болгон сүйүү, ата-эненин баласына болгон чексиз сүйүүсү, эки баатырдын ортосундагы ыйык сезим, сырткы сулуулук, ички жан дүйнөдөгү сулуулук, табияттын сулуулугу, жаштык, баатырдык, намыс, эрдик сыяктуу түбөлүк актуалдуулугун жоготпогон темаларга кайрылып, философиялык ой-чабыты менен бөлүшүп, окурмандарды да жогорудагы аталган темаларда ой жүгүртүүгө, бөлүшүүгө мажбурлайт. Бул айткандарыбыз төмөнкү строфадан белгилүү болот:

Турмушту сынап көрүп *Дарыйка арыстан,*

Түшүнөт бардыгына *кыз даанышман.*

Тайгалып турмуш жолу адаштырбай,

Деп ойлойт, теңим тапсам жанылбастан. [А. К. 293-б.]

Котормодо:

Thoughts of life has come to the *lion Dariyka,*

They spoke about how eager to embrace the *warrior sage* .

Not to mislead to slip away in a life,

Not to be mistaken to find her perfect match. [Ж. Г. 171-б]

Ошентсе да эң негизги тема – бул армандуу сүйүү, намыс болуп саналат, Кыз Дарыйканын образы - аялдардын чечкиндүүлүгүн, баатырлыгын, акылын, сулуулугун даңазалаган, элдин оюнан жаралган, жалпыланган образ. К. Алимановдун вариантында Дарыйка кара күчтүн балбаны гана эмес, ал - өз уруусунун баатыры, акылман айым, баатыр, намыстуу жигиттин энеси.

Адабий анализде негизинен чыгарманын негизги идеясы кандай жана автор эмнени айткысы келип жатат деген маселе караштырылат. Идеялык маани – ошол идеялардын чечилиши. Дүйнөнү дүңгүрөткөн бир канча атактуу баатырлардын – баатыр кызга ашык болуусу. Эли-жерин ойлогон баатырлар, балбандар – ушундай намыстуу жарга түгөй болууну эңсешет. Себеби улуттун келечегин улантуу үчүн ар бир үй-бүлөнүн “эне мектебинен” өтүшү зарыл. Эл оозунда:“Атасы жиндинин бирөө - жинди, апасы – жиндинин баары – жинди, –“ деп айтылат. Демек, балбан, баатыр, намыстуу, ыймандуу аял, сөзсүз, эң татыктуу муунду тарбиялайт. Чыгармада адабий анализ жасоо менен биз андагы окуяларды чечмелейбиз, ошол текстти жакшыраак түшүнүүгө жетишебиз, өзгөчө эпикалык жанрды түшүнүү башка чыгармаларга караганда башкача талапты коет. Эпикалык чыгармалардын кылым карытып катмарланып келүүсү менен бирге тарыхты гана камтыбастан, ошол учурдагы элдин социалдык турмушун, психологиялык-менталдык өзгөчөлүгүн, семиотикалык түрдүү каражаттардын

талкууланышын, маданияттагы түрдүү окуялардын берилишин көрсөтүү менен окурманга өзгөчө эстетикалык ыракат тартуулайт.

Барбаска *намыс кылат Аалы кыздан,*
Качты деп *ушак кылар уккан душман,*
Баатырдын токтобосун билди дагы,
Баргын деп *бата берди амалсыздан.*
Барба деп кантип айтам балам сени,
Эл-журтун ойлой жүргүн бубаң мени. [А. К. 299-б.]
Then again, if Aaly does not go,
He will be *shamed by gossip*
That he chose *to avoid fighting that girl.*
Though reluctant *to give him my blessing,*
It would be futile trying to stop him. [Ж. Г. 171-б]

Окурмандарга өз тарыхын тулкуна сиңирген турмуштагы ар бир окуя өзүнчө тематикага ээ болгондугуна карабай, элинин биримдигин сактап турган “кыпчак кызынын намысы” деген концепт менен чиеленишип өтүп канча бир муунга чейин жетип отурат.

“Дарыйка” атынын этимологиялык чечмеленүүсүн изилдөөгө алсак, Ш.Жапаровдун “Адам аттары – эл байлыгы” илимий эмгегинде, “Дарыйка” - деген сөздүн мааниси дарыядай чалкыган, суудай көлкүгөн сулуу кыз дегенди билдирет. Андан сырткары адамзатка тиешелүү болгон, дүйнөлүк баалуулуктарды негизгиси болгон адамзаттын ички руханий байлыгын көрсөткөн эпикалык чыгарма болуп саналат, маселени мындай кароо азыркы мезгилдеги идеологиялык өнүгүү талаптарына туура келет. «Намыс» деген сөздүн тарбиялык-дидактикалык мааниси абдан терең. [Караева, 2006] Ар бир элдин намысы бүтүндөй бир микро концепттерден турат, алардын баары «Кыз Дарыйка» элдик поэмасында камтылган. Кыргыздар үчүн 1) Мекенин коргоо; 2) Туулган жерге кызмат кылуу; 3) Эли-жерин сырткы душмандардан коргоо; 4) Мекенди сүйүү; 5) Үй-бүлөнү сүйүү; 6) Табиятты сүйүү жана коргоо; 7) Эл журтка кызмат кылуу; 8) Улууларды урматтап-

сыйлоо; 9) аял кишиге эне болуу бактысы. 1-мисал:

Айтыптыр Дарыйка шер менин күчүм,

Жумшалат жакшылыкка баары бүтүн.

Кармашам өзү тийген душман болсо,

Ата-журт эли-жердин намысы үчүн.

Ошентип ойлоп жүрөт ***арстан шер,***

Атактуу Самаркандык ***кыз балбан эр.*** [К. А. 293-294-б.]

Lion Dariyka fought only for the good of her people,

Never wasting her time on battles

To protect the honor of motherland

From anyone that threatened to touch it.

Even if they had never set eyes on her,

Most illustrious ***warrior fighter girl*** of Samarkand

Soon attracted interest far beyond ***lion girl nation.*** [Г. Ж. 171-б.]

Элдик поэмалардын котормолорунун ичинен “Кыз Сайкал” кичи эпосунан биздин изилдөөбүзгө кошумча мисалдарды келтирип, англисчеге которуудагы тил каражаттарын пайдалануудагы ыкмаларын талдоого болот.

Кыз Буурул минип Кыз Сайкал,

Артынан түшүп алыптыр.

Аккула минип ***Айкөл шер,***

Алдынан чыгып калыптыр.

Алдыңкы эрди албайып,

Үстүңкү эрди калбайып.

Арстан Манас баатырың,

Айбатын салып акырын.

Көргөндүн көөнү бөлүнүп,

Көк сеңир тоодой көрүнүп.

Ажыдаардай сүрү бар,

Адамдын зору билип ал.

Кызыл буурул ат минген,
Сайкалга көзүн салганы.

Айкөл шерге таңданып,
Ат оозун жыйган ал дагы.

Бир азга тиктеп турушту,
Аттарына камчы уруп,

Эки шер найза сунушту. [О. У. 172-б.]

It was the moment that Saikal had been waiting for,
And spurring Kyz Buurul, she immediately sped toward him.

At close quarters, *the legendary Manas*,

Appeared more imposing than she had ever imagined.

His *giant stature* looked like it could move mountains,

And like a dragon, his eyes were filled with fiery violence.

He stared at Saikal, and she at him.

From the moment their eyes met,

It was clear that they understood each other well.

The time had come for the battle to commence,

Between *the two Kyrgyz lions*.

It was a spectacle that captivated everyone's attention [З. К. 300-б.]

Троптун түрлөрү же көркөм сөз каражаттары деп аталган лексикалык бирдиктер, негизинен өтмө мааниде болот. Булардын ичинен метафора, метанимия жана синекдохада маанинин өтмөлүгү даана байкалса, эпитет, салыштыруу жана литотада өтмө маанилүүлүк анча байкалбайт. Жогорудагы биз элдик эпосттун текстинен алган үзүндүдө *айкөл шер, арстан Манас, көк сеңир тоодой, эки шер* деген лексикалык каражаттар троптун ар кандай түрлөрүнө кирет: *айкөл шер, эки шер* - метафора, *арстан Манас* – эпитет, *сеңир тоодой* – салыштыруу.

Троптун бул түрлөрү оригиналда (которулуп жаткан текстте) төмөндөгүдөй функцияларды аткарды: *эки шер* деген метафора Манас менен

Кыз Сайкалдын сапаттык жагын башка бир нерсенин (шердин) сапаты аркылуу берди, башкача айтканда, *шер* арстан, жолборс, илбирс сыяктуу жандыктардын күчү, кайраты (эр жүрөктүүлүгү) жагынан жогору турган жырткыч, ал эми *айкөл* сөзү - төрт тарабы төп келген адамды сыпатын билдирген сөз. Демек, Манас менен Кыз Сайкалдын жаратуучулары (авторлору) аларды кайсы бир күчтүү жандыкка салыштырбай эле (мисалы, жолборстой, арстандай, шердей деп салыштырбай эле) дал ошол нерсенин өз аты менен *шер* деп атады. Мындай метафоралар катышкан ыр саптары “Кыз Дарыйка” элдик дастанында да бар. Бул дастанды кыргыз тилинен англис тилине которууда системалаштыруу менен которулган. *Ата-журт эли-жердин намысы үчүн=To protect the honor of motherland, Дарыйка шер=Lion Dariyka, арстан шер = lion girl, кыз балбан эр = warrior fighter girl* болуп, бул саптар англис тилине оригиналга дал келтирилип которулган. Ал эми “Кыз Сайкал” дастанындагы *Айкөл шер* эпитети *the legendary Manas* делип, *Көк сеңир тоодой* салыштыруусу *giant stature* жана *Эки шер* метафорасы *the two Kyrgyz lions* болуп, оригиналдагы саптарга маанилик жактан теңталаша которулганы менен, 7-саптагы *арстан Манас* эпитети котормодо которулбай калтырылып кеткен.

Кыргыз тилинен англис тилине которууда системалаштыруу менен которулду. *Ата-журт эли-жердин намысы үчүн=To protect the honor of motherland, Дарыйка шер=Lion Dariyka, арстан шер = lion girl, кыз балбан эр = warrior fighter girl, Айкөл шер=the legendary Manas, Көк сеңир=giant stature, Эки шер= the two Kyrgyz lions.*

Дарыйканын Аалыны өз Ата Журтуна жөнөтүшү:

Аалынын Дарыйка да кармап колун,

Аман жет арстан шер болсун жолуң.

Кантейин амалсыздан калдым мында,

Жок эле айрылууга эч бир оюм. [К. А. 320-б.]

Clutching Aaly's hand, Dariyka told him:

-Good luck, my lion-fighter;

Stay alive!

It was never my intention

To be divorced from you,

Yet now I must stay here hopeless and alone. [Г. Ж. 171-б.]

Ама Мекен - деген сөз бардыгыбыз үчүн өзгөчө кымбат. *Мекен* – бул ар кимдин киндик каны тамган жери гана эмес, ал учу-кыйырына көз жетпеген ажайып керемет өлкөбүз. *Мекен* - деген аялуу сезим дайыма адамдардын жүрөгүнөн орун алып, *Ама Мекен* - деген касиеттүү эки сөз биздин сезимде ажырагыс байланышта турганы бекеринен эмес. Ошол өчпөгөн, түбөлүктүү сезимди К.Алиманов инсандын намыстуулугу, патриоттуулугу менен салыштырган. Эл башына күн түшүп, оор сыноо шыкап келген учурда адамдар салгылашууга: *Мекен үчүн! Ама Журт үчүн,* - деп киришкени белгилүү. Туулган жерди сүйүү сезими *Ама-журт эли-жердин намысы үчүн - fought to protect her motherland* метафора каражаты кандайдыр бир деңгээлде компенсацияланып которулду. Ар бир адам өз өмүрү жана эмгеги менен мекендин тагдырына из калтырып кетет. Мекендин бакубаттыгы үчүн эмгектенүүгө, эгерде керек болсо, колго курал алып, аны коргоого даяр болуу зарыл деген чакырык бар.

Кыргыз жана түрк тилдүү элдердин эпикалык-фольклордук поэзиясынын дээрлик баарында сүйүү темасы камтылган. Алардын ичинде баштан аяк сүйүү сюжети берилген “Олжобай менен Кишимжан”, “Ак Мөөр”, “Кыз Жибек”, “Козу Көрпөш Баян сулуу” сыяктуу дастандар болсо калган турмуштук жана баатырдык темадагы элдик поэмаларда да махабат темасы белгилүү орунду ээлейт. Ошол сыяктуу эле “Кыз Дарыйка” элдик поэмасында да махабат темасы жогорку орунда турат, башкача айтканда, Дарыйка менен Азирети Аалынын ортосундагы махабат сюжеттин өнүгүшүндө, чиеленишинде, кульминация менен чечилишинде негизги ролдо ойнойт.

Махабат темасын ачып берүүдө окуя кургак боёктуу (нейтралдык)

тилдик бирдиктер менен эч качан жеткиликтүү баяндалып же сүрөттөлбөйт, лексикалык жактан эмоционалдык-экспрессивдүү лексемалар, поэтизмдер, ар кандай стилистикалык фигураларды жарата ала турган кубулуштагы тилдик бирдиктер ыгына ылайык жыш колдонулбаса, сүйүү темасы өз деңгээлине жетпей, кунарсыздыкка айланып калмак.

Поэмада ашык болгон адамына өз сезимин билдирүүчү “инициатор” - Дарыйка. Бул - поэмадагы адаттан тышкаркы көрүнүш. Анын сөздөрүндө кадыресе жөнөкөй эле сөздөр поэтизмге айланып калганын байкоого болот:

Ошондо Дарыйка айтат: “Аалы, -” деди,

Ар кимдин ылайыктуу болот теңи.

Көргөндө көзүм тоюп карааныңды,

Жактыргам ошол күнү баатыр сени.

Укканда кабарыңды сенин балбан,

Тынчытпай күлүк кыял ээлеп алган.

Жүрөктүн толкунуна туткун болуп,

Жүргөндө өзүң келдиң, кылдың жардам.

Алыстан атагыңа кумарланып,

Токтобой жүрөк согуп тынчымды алып,

Жүрчү элем Аалы сага жолуксам деп,

Ичимде сүйүү оту күйүп-жанып [К. А. 312-б.]

Үзүндүдөгү ***көзү тоюу*** фразеологизми *ичи жылуу, жактырып калуу* сезимин билдирип, ашыктык отунун тутанганын, андан ары окуя чиелениши ***жүрөктүн толкунуна туткун болуп*** сабы менен ишке ашат, сүйүүгө биротоло башы байланганы ***туткун*** лексемасы аркылуу ишке ашты.

Котормодо:

I took a fancy to you at a distance,

I became a prisoner of my stormy heart,

Then my wishes were granted,

And my fervor soared

When you appeared here of your own accord.

It was my dream to meet you Aaly,

And as soon as I saw you standing outside,

Love's fire flamed within me. [Г. Ж. 200-б.]

Берилген мисалдарда белгилүү болгондой, аял – эркектин бири-бирине ашык болуусун, руханий сезим жана ысык мамилеге катары бөлүп кароо жөндүү. Ашыктык сезиминде адамдагы махабат сезими даңазаланат, ашык болгондордун бири-бирине деген мээрими, аң-сезими, толгонуулары, азаптары, армандары туюнтулат. Кыргыздын ичкилик диалектисинде бул жанр «ашыгылык ырлары» деп аталат. Ал эми түркмөн жана азербайжандарда лирикалык ыр айткан кишини же аткаруучуну «ашуг» деп коюшат. ***Көргөндө көзүм тоюп карааныңды = I took a fancy to you at a distance, “көзү моюу”=“сүйүү”*** – эки балбандын ашыктыгы метонимия аркылуу берилген. Ал эми англис тилинде ***took a fancy to = to admire*** метонимия идиома аркылуу которулду. Бул фраза аркылуу балбан сүйүүнүн кандай татаал, сыноосу көп турмуш болсо да, баарына көзү тоюп, жүрөгүн сүйүү толкуну каптап, күлүк ойлор ээлеп алгандыгы айтылган.

Модель 1

Метонимия = идиома

Жүрөктүн толкунуна туткун болуп = I became a prisoner of my stormy heart - деп бул саптар дагы метонимия аркылуу которулган.

Модель 2

Метонимия = метонимия

“Ак Мөөр” поэмасындагы эң негизги тема - бул армандуу сүйүү болуп саналат. Ак Мөөрдүн Жантай менен кетип бара жаткан жерин баяндаган фольклордон алынган 4 саптан турган ыр түрмөктөрү да алынган.

“Соң-Көлдүн башы тал менен,

Соодагер өтөт мал менен,

Солкулдап ыйлап баратам,

Соолуган Жантай чал менен!...”[С. Э. 222-б.]

“Song-Kul starts amongst the brushwood

Where traders pass with their cattle.
I weep because I'm leaving this place
And going with Zhantai,
Who's far too old, to marry me!".[A.T. 223-б.]

«Ак Мөөр» поэмасы С.Эралиевдин чыгармачылыгындагы бурулуш десек да болот. Ыр түзүлүшү, поэзиядагы көркөм каражаттарды иштетүү чеберчилиги аталган поэманы кайра иштеп чыгууда даана көрүнөт.

Чындыгын айтканда, бир строфанын которулушу анчалык көңүл жубатарлык эмес, анткени “Соң-Көлдүн башы *тал менен*” деген сапта *тал менен* деген синекдоха бар. Синекдоха троптун бир түрү, бөлүк менен бүтүндү же бүтүн аркылуу бөлүктү билдирет. Бул жерде *токой* деген түшүнүктү (бүтүндүктү) *тал* деген бир бөлүгү менен берип жатат. Кыскасын айтканда, мына ушул өтмө маанини (бадалдардын арасынан башталат) поэтика менен бере алган эмес. Тагыраагы, С.Эралиевдин таланты чет элдик окурмандарга жеткиликтүү деңгээлде которулган. Себеби, *тал менен*” деген сап англис тилинде **brushwood** деп берилген. Кыргыз тилиндеги “Ак Мөөр” поэмасындагы эң негизги тема - бул армандуу сүйүү болуп саналат.

А. Үсөнбаевдин вариантында жазылган “Олжобай менен Кишимжан” лирика-эпикалык дастанынын англис тилиндеги котормосу түп нускада чагылдырылган доорду, каармандарды, Олжобай менен Кишимжандын таза сүйүүсүн реалисттик маанайда чагылдырылган.

Олжобай, Кишим мүрзөсү.

Байкасак чынар бипбирдей,

Болгонго окшош мүнөзү.

Эки түп чынар күн сайын

Эскирбей кайра бүрдөдү.

Бутагы сайын уялап,

Булбулдар келип түнөдү.

Олжобай менен Кишимди

Ойготуп кайра үндөдү.

Эскерип турат дайыма,

Элестеп жаштык күндөрү.

Жыпарын чачып жыл сайын,

Жыбырайт сүйүү гүлдөрү! [А. Ү. 142-б.]

Oljobai and Kishimjan lie buried.

Planted in memory of the lovers,

These trees appear to have similar souls.

Nourished by love,

Sweet-scented flowers

Bloom all year long,

Whilst the songs of nightingales,

Nesting in their branches,

Provoke memories and dreams

Of long-lost youth and moonlit nights

Lying beneath leafy canopies. [А. А. 134-б.]

“Олжобай менен Кишимжан” аттуу турмуштук-лирикалык эпостон мисал алган саптардагы *чынар, булбул, уялап, ойготуп, сүйүү гүлдөрү* сыяктуу тилдик каржаттар образ ачуудагы милдети өзгөчө. Мисалы, *чынар, кайың* дарактары сүйүшкөн эки жаштын образын ачууда кыргыз фольклорунан баштап, профессионалдык адабиятынын лирикаларынан баштап, эпикалык чыгармаларына чейин кеңири колдонулат. Пикирибизге:

Жан жактан жумшак жел келет,

Жалбырак, бутак термелет.

Жанаша өскөн *кайыңдар*

Жаш *бозой, селки* өңдөнөт, - деген саптардагы айрым сөздөр мисал болот. Көпчүлүк чыгармаларда *чынар* дарагы - трагедиялуу махабаттын символу. Ага мисал катары “Олжобай менен Кишимжандагы”, “Аксаткын менен Мырзауулдагы” окуяларды (мүрзөлөрүнө кош чынардын өсүп чыгышы) алсак болот. Бул өтө маанилүү кубулуш. Ушул маанилүү саптар англис тилине кандай которулду, ушул тууралуу сөз кылалы. *Олжобай, Кишим мүрзөсү, Байкасак чынар бинбирдей* саптары англис тилине *Oljobai and Kishimjan lie buried, Planted in memory of the lovers*, - болуп которулган. Мындагы *чынар* сөзүнүн символикалык мааниси англис окурмандарына: деген сөздөр аркылуу оригиналга абдан жакын которуу аркылуу жеткирилген. Кыз Дарыйка поэмасынын котормолорунан дагы кошумча мисал берүүгө болот. Мисалы: *Чырпыгы мен чынардын алыста өнгөн,*

Чоңойдум тарбия алып башка жерден.

Арабдын бир баласы Шахисиндамын,

Атайы эли-журтун издеп келген. [А. К. 354-б.]

I was born, grew up and educated elsewhere,

And now feel like brushwood Maple

That has been swept across the plains.

But as a true son of Arabian Shahisynda,

I had no choice but to seek my fatherland. [Ж. Г. 256-б.]

Англис тилине *“brushwood Maple”* - *“чынар чырпык”* деп которулган. Элдик түшүнүктөргө ылайык, ар бир үй-бүлөнү “Чырпык элеңер, чынар теректей” болгула деген ак батасын беришкен. Шахисында –эң белгилүү эки балбандын перзенти экендигин айгинелейт. Дарыйка, Аалы – чынар терек, ал

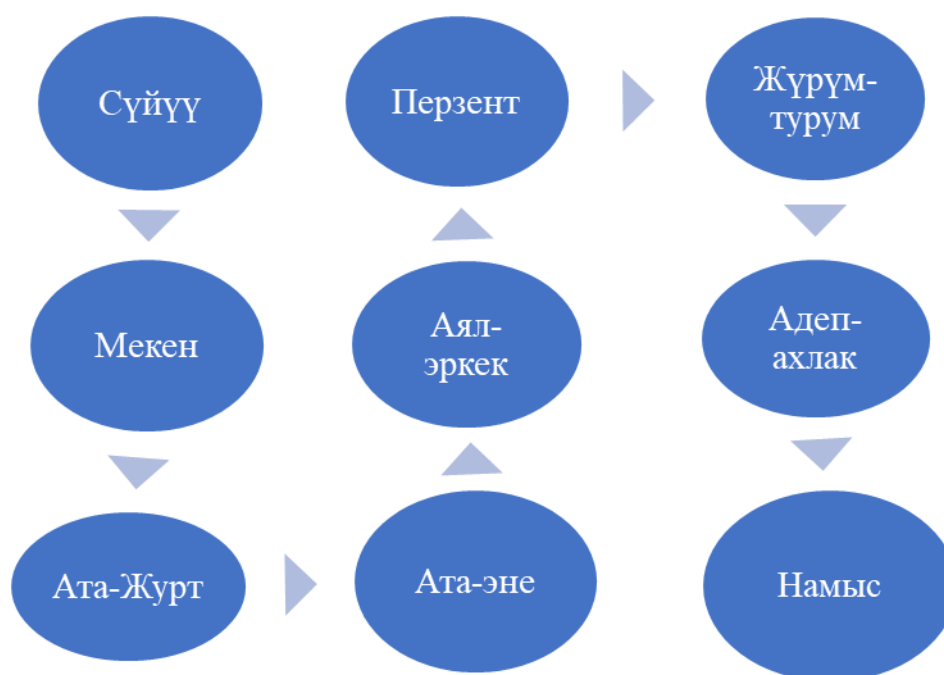
эми алардын чырпыгы – Шахисында. Эки берендин, эки ашыктын – уулу, үй-бүлөсүнүн символу болгон. Анткени акындын поэмасындагы сырткы техникасы гана маанилүү болбостон, ар кандай кырдаалдарды чагылдыруу үчүн колдонулган семиотикалык белгилер, поэтикалык ойдун жаңылыгы окурманды, аянычтуу, сырдуу дүйнөгө алып келет. Ал эми англис окурманы үчүн бул кандай берилген.

Адамзаттын түгөнбөс, чексиз маселеси болгон сүйүү темасы. Эки адамдын ортосундагы ысык сезимдер ушул поэмаларда тереңдетилип берилген. Аял менен эркектин ашык болуу сезимдери, б.а., эки адамдын ортосундагы сүйүү, намыс поэмаларда толугу менен ачылып берилген. Бул – жер жүзүндөгү эзелтеден бери аял менен эркектин ортосундагы, жашоосундагы негизги сезим, ошондуктан ал универсалдуу, ошол эле учурда өзгөчө, ыйык маданий касиеттерге ээ деп айтууга болот. “Сүйүү”, “намыс” жөнүндө К. Алиманов, С. Эралиев, А. Үсөнбаевдер акындык аң-сезиминин өзүнчө негизин түзүп, текстте объективдешип, акындын тилдик индивидуалдуулугун чагылдырууда негизги ролду ойнойт. Биздин оюбузча, К. Алимановдун “Кыз Дарыйка” поэмасында “сүйүү”, “намыс” көркөм лексикалык каражаттар аркылуу толугу менен ишке ашкан десек болот. Жазуучунун дүйнөнүн көркөмдүгүн коомчулукка таандык калыптанган түшүнүктөрдү жана көз-караштардын абалын айкалыштырат. Мындай учурда лингвопоэтиканын объектиси болуу менен бирге жазуучунун универсалдык тажрыйбасын жана өзүнүн көз карашын, баалуулугун камтыйт жана жаңы көркөм маанилердин жаралышына түрткү болот. К. Алимановдун варианты боюнча жазылган поэмасы сүйүү, намыс темалары кыргыздардын менталитетин толугу менен чагылдырат десек болот. Кыргыз маданиятын таанып-билүүдө жана ачып берүүдө сүйүү, намыс компоненттерин терең изилдөөгө болот. Анткени төмөндөгү диаграммада белгилүү болгондой, мисалдардын ичинен сүйүү, намыс семантикалык аймагы 54% пайызын түзөт.

Поэмадагы проблема - бул элди кызыктырган коомдо чоң роль ойногон маселелерди кароо болуп саналат. Мындагы бирден бир проблема боштондукта, эркиндикте, көз карандысыз жашоо кыргыздардын канына сиңген кубулуш болуп саналат, ошондуктан ошол кубулуштун ар түрдүү тараптан чагылдырылышы негизги орунду ээлейт. Андан сырткары, ошол эркиндикте жетүү үчүн элдин намысын сактоо зарыл шарт болуп саналган. Кыргыздын намысы эли- жерин душмандардан сактоо менен, эли - жерин сүйүүгө, өлүмдөн коркпой баатыр, балбан үчүн элге кызмат кылуу ар бир баатырдын милдети деп эсептешкен. Эки адамдын сүйүүсү, туугандык сезим, ата-эненин сүйүүсү, Ата Мекенге болгон сүйүү. Сүйүү, намыс – номинантынын маанилерин ачып берүү үчүн поэмадан алынган мисалдарды талдайбыз.

Сүйүү, намыс –сезимдери схемасынын көрсөткүчү:

АДАБИЙ АНАЛИЗ

Ошондуктан поэманын негизги идеясы ошол кыпчактын намысын кантип сактоо керек, ал үчүн кандай иш- аракеттерди жасоо керек экендигин болуп саналат. Кыпчак элинин баатырдык поэмасынын анын башында турган "Кыз Дарыйка" элдик поэмада курал-жарак асынып, элинин сыймыгы. Ал —

элдин туу туткан, руханий азык, идеологиялык багыт алган жол көрсөткүчтөрүнүн бири. Идеялык мааниси ошол негизги проблеманы кантип чечүү керек экендигин көрсөтөт. Анын негизи “Ата-журт эли-жердин намысын коргоо болуп саналат”. Чыгарманын идеясы - бул эркиндик үчүн күрөшүү, ата-бабалардан калган эли-жерин сактоо болуп саналат. Азыркы мезгилдин талабына ылайыктуу эпостун идеясы дагы жаңы формага ээ болуу менен замандын жаңы талабына ылайыктуу мазмунга ээ болуу менен азыркы мезгилдин талабына ылайыктуу эркин, көз карандысыз, демократиялуу өлкөнү түзүүдө биримдикти сактоону талап кылуучу идеяны берет. Ата-бабаларыбыздын айтып кеткен насаат, акыл, накыл сөздөрү баатырлардын жасаган иштери менен, алардын айткан сөздөрү менен берилип ушул убакытка чейин жетип “көз карандысыздыкты сактоо үчүн, элдин эркиндиги, ата бабалардан калган руханий мурастарды сактап калуу үчүн, элдердин, түрдүү улуттардын ортосундагы достукту, элдин улуттук каада-салтын сактоо үчүн” кызмат кылып олтурат. Анын негизинде баатырлар өзүнүн ата-тегин, жети атасын билүүгө, кайраттуулукка, айкөлдүккө, намыскөйлүккө, улууларга сый-мамиле жасоого, аялдарды үй-бүлөнүн куту катары баалоого, ислам динин туура кармоого, табият менен таттуу мамиледе болууга чакырат. Булардын баары жалпы эле адамзаттын баалуулуктарынын бир бөлүгү болуп саналары баарыбызга белгилүү. Мурунку мезгилдеги жоголуп кеткен баалуулуктарды кайрадан жандандыруу үчүн, көптөгөн маселелерге жаңыча кароо аркылуу поэмада жаңыча көз караш менен кароого үндөйт. Поэмадагы идеяны - улутту бириктирүүчү жана алардын биримдигин көрсөтүүчү дагы бир концептуалдык каражат катары Ата Мекен, аны коргоо, элдин, уруулардын биримдигин сактоо негизги маселелер болуп саналат.

Поэманын мазмуну татаал - каргыш, арман, сүйүү, керээз, кошок, алкыш, айтуудагы поэтикалык формалардын жогорку денгээлде колдонулушу байкалат жана эпикалык чыгарманын пайда болуусуна да кенен шарт түзөт деген ойдобуз жана андагы окуялар коомдогу өзгөчөлүктөрдү көрсөтөт.

3.7. Элдик поэманын англис тилиндеги котормолоруна

семиотикалык анализ

Кыргыз жана англис тилдеринин ортосундагы котормодогу семантикалык дал келүүсү ушул теориянын негизинде каралып, кыргыз тилинен англис тилине которууда сөздөрдүн лексикалык маанилеринин дал келүүлөрү ар кандай түрдө болоору далилденди. «Кыз Дарыйка» элдик поэмасындагы семиотикалык белгилер топтомуна алынган мисалдарды талдоого болот.

Кыз ойлойт анык *мыкты балбан* болсо,

Айланып *ак шумкардай* колго консо.

Kam берип чакыртайын күрөшсүн деп,

Качкансып баатыр эмес келбей койсо. [К. А. 297-б.]

Fired with excitement,

She imagined him turning up

And landing on her hand

Like a white falcon.

Heeding the elders' advice,

She invited sending *a letter* to a duel,

Convinced that if *a true hero*,

He could not refuse. [Г. Ж. 176-б.]

Биринчиден, кыргыз тилиндеги кээ бир сөздөр англис тилине которууда толугу менен дал келет, мында кандай гана контекст болбосун мындай сөздөр бир гана эквивалент менен берилет: Мисалы: *Kam - a letter, ак шумкардай – Like a white falcon, мыкты балбан - a true hero* деп которулуп, котормочу адекваттуулукту сактоого аракет жасаган.

Индекс белгилери объекттин жакындыгы менен мүнөздөлөт, алардын ортосунда дайыма белгилүү бир себептик байланыш бар, ал объект менен

жалпы мүнөздөмө түрүндө көрүнөт. *Индекс белги* - дайыма коштоп жүргөн жана анын бир бөлүгү же натыйжасы болгон кубулуштар жөнүндө маалыматты алып жүрөт. Индекстер (белгилер) коомдук жашоодо адамдардын сезимдерин билдирүүнүн бардык каражаттары болуп саналат: жаңсоолор, мимика, сүйлөө интонацияларын, психологдор аларды "экспрессивдүү кыймылдар" деп аташат [ТС, 293]. Мисалы:

Чакырткын *кам* жиберип күрөшсүн деп,

Эр эле токтоно албай калар келип.

Адамдын балбанысың күчүң ашкан.

Экөөбүз сыр мүнөзбүз абал баштан.

Азыркы адамзаттын балбаны ошол,

Болбосо өтүп кеткен Үрүстөм дастан. [К. А. 296-б.]

Send him *a letter*, inviting him to a fight.

As a renowned fighter,

He has a reputation to maintain,

And so, cannot afford to refuse.

Nature has imbued you with a fighter's force

And it is no secret that from the outset,

You *two have shared this characteristic*.

The legendary Urustom belongs to the past,

So, it's up to you to fight for humanity today. [Г. Ж. 175-б.]

Кыргыз тилинен англис тилине которууда *кам* - *a letter*, *Экөөбүз сыр мүнөзбүз* - *two have shared this characteristic* мындай учурда котормочу кошумчалоо ыкмасы аркылуу которулган.

Деп ойлоп Дарыйка шер жазат катын,
Кыз балбан кыпчак кызы Дарыйка атым.

Күрөшүп мени жыккан киши болсо,
Ошого *алал жупту* болом акыр. [К. А. 297-б.]

After much thought, the fighter-girl wrote:

-I am Dariyka, daughter of the Kipchaks.

My quest is *to marry* the man

Who can prove my equal

By overpowering me in a fight. [Г. Ж. 175-б.]

- I am Dariyka, daughter of the Kipchaks, алал жупту- marry the man

Коннотативдик маани аркылуу түзүлгөн ассоциациянын тегерегинде көркөм реалдуулук түзүлөт. Мисалы кыргыз поэмаларында жана алардын котормолорунда баатырдыктын образы метафорикалык образ шер – “*Кыз балбан кыпчак кызы Дарыйка атым*” [К. А. 297-б.] деп шердин образы аркылуу, “*алал жупту*” [К. А. 297-б.] деп шарыят боюнча никеленип алынган аялдын образы аркылуу деп беришкен.

Жаш деген гүл эмеспи жайнап турган,
Жанылбас убагында турмуш курган.
Өткөзсөң убагыңды билбей калып,
Солуган гүл болосуң газан урган. [К. А. 295-б.]

Age is like a flower that buds then blooms.

To flourish, we must live for the moment,

Otherwise, our lives become stultified,

Suspended in time then fading away

Like a flower bitten by frost. [Г. Ж. 174-б.]

Мындагы зат атооч сөздүн полисемия булагы катары да кызмат аткарып жатат. **Полисемия** грек тилинен – көп маанилүүлүк, сөздүн көп маанилүүлүгү – бир эле сөздүн баштапкы маанисинен бутактанып чыккан кошмо, кийинки маанилери дегенди түшүндүрөт. *Жаш* деген гүл эмеспи

жайнап турган, деген сүйлөмдөгү *жаш* предметтик-логикалык түз маанисинде адам табиятынын кубулуштарынын белгиси катары колдонулат. Табияттын белгисин абстрактуу нерсеге *Солуган гүл болосуң газан урган* деген саптар менен берген.

Жаш 1. Дүүлүккөн, ооруксунган абалда же ыйлаганда көз чанагындагы бездер аркылуу бөлүнүп чыгуучу туздуу келген тунук суу сыяктуу суюктук.

Жаш 2. Адамдын өмүрүн бир жыл боюнча эсептөө ченеми, бир жыл мөөнөтүндөгү өмүр чени.

Жаш 3. 1. Өсүп келе жаткан өспүрүм, кары эмес. 2. Чоңоё элек, кичинекей, өсүп жетиле элек. 3. Жаңы. Кыргыз тилиндеги зат атооч англис тилинде да зат атооч формасында турган метафоралык конструкция англис тилине өткөндө зат атооч+сын атооч (noun +adjective) конструкциясына ээ болуп, метафора = салыштыруунун жардамы аркылуу ишке ашкан. Демек, кыздар турмуш курууда убакытты өткөрбөстөн өз убагында турмуш баштоосу зарыл экендигин белгилейт.

Белгилүү лингвист Ф. Де Соссюр (1977) семиотикалык белгилерди төмөндөгүдөй категорияларга бөлгөн:

а). дисембодимент - семиотикалык белгинин мааниси логикалык мааниге көз карандысыз болот, тилдин же философиянын эрежеси аркылуу эмес, өз алдынча мааниге ээ болуу менен түзүлөт. Бир коомчулуктагы адамдардын түшүнүгүндө кандайдыр бир белги бир нерсени түшүндүрүп, символикалык касиетке ээ болуп калат.

Көзүмдүн тирүүндө таанытайын,

Колуна *курал* берип душман элин.

Бул өзү мурунку элден калган дастан,

Картайып Катыран шер түшүп аттан.

Куралын колундагы тапшырыптыр,

Кызына Дарыйка аттуу *бала арстан*. [К. А. 286-б.]

According to the saga,
Preserved by our ancestors,
Everyone gave their unanimous support.
The nation's flag was ceremoniously
Passed to Katyrang's daughter,
Then bowing to his old age,
Their leader dismounted his warhorse,

And handing his *arms* to Dariyka, Told his *lion daughter*: [Г. Ж. 160-б.]

б). арбитрарность, ошол белгилерди коомдун адамдары өзүлөрү ойлоп чыгарышат, өзгөчө акындардын чыгармаларында берилген образдар. Белги бир гана коомчулукка кирген адамдар үчүн мааниге ээ, башка жерлерде ал андай касиетке ээ эмес, б.а. белгини коом мүчөлөрү ойлоп таап түзүшөт.

Дулдулду бир жыгачка байлай коюп,

Чыгыптыр мунарага тартынбастан.

Арабдын Алишери алыс жерден,

Атайы балбан кызды издеп келген.

Көрүнүп мунарадан шарты менен,

Келдим деп күрөшүүгө белги берген. [К. А. 286-б.]

Our lion hero then tethered his *racehorse*

And without further ado,

Marched boldly towards the tower.

At the entrance of the arena,

He presented himself as Alisher,

A fighter from faraway Arabia,

Ready to take on the fighter-girl. [Г. Ж. 160-б.]

Дулдул – Аалы пайгамбардын минген аты, чаалыкпас күлүк ат

в) сингулярность, ар түрдүү белгилер бир гана учурга же кырдаалга мүнөздүү, башка учурларда анын мааниси өзгөрүп кетет. Кыргыз тилиндеги поэмага жана алардын котормолоруна семиотикалык анализ жүргүзүүдө ушул теорияны негиз катары алабыз.

Ар атка өз элинин атын айтып,

Кыйкырык чууга толду бүтүн талаа.

Канчалык башка аттардан мурун келди,

Таекчи чыкты деген белги берди. [К. А. 337-б.]

Amidst the ruckus, the starter's voice could barely be heard,

Then the field filled with the renewed clamour

Of everyone cheering their peoples' horses.

When the race was finally over and the *winner*

Identified by the emblems sported by its rider,

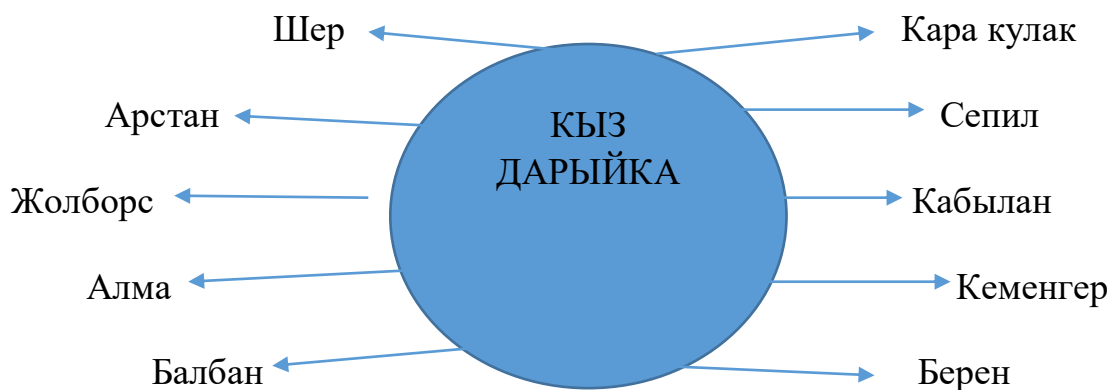
The attendant signaled for everyone to leave. [Г. Ж. 231-б.]

Таекчи – чабылган атты коштоп, сүрөп жүргөн киши

Элдик поэманын маанисин чечмелөөдө семиотикалык талдоо жүргүзүү аркылуу котормодогу өзүбүз түшүнбөгөн жактарын табууга жол ачылат. Биринчиден, улуттук коннотациялык түшүнүктөр, аллюзия, туруктуу сөз айкаштары, фразеологизмдер, стереотиптер, улуттук спецификалык метафоралар, метонимиялар, салыштыруулар, эпитеттер жана ошондой эле кептик этикет да семиотикалык талдоону талап кылат. Семиотикалык түшүнүккө ээ болуу мына ушундай улуттук, маданий, социалдык өзгөчөлүктөрдү туура чечмелегенге мүмкүндүк берет. Семиотикалык анализ жүргүзүүдө орчундуу маселе - элдик, улуттук белгилерди, символдорду, образдарды камтыган белгилердин системасын ошол элдин маданиятын, социалдык коддорун жеткиликтүү түшүнүү менен чечмелөө болуп саналат.

Элдик поэмда Кыз Дарыйка эң негизги - каармандардын бири. Биздин көз карашыбыз боюнча мунун себеби образдын этнографиялык, улуттук бөтөнчөлүгүндө. Кыпчак элинин коргоочусу, кемеңгери Кыз Дарыйка - бул элдин уюткусу деп сыйлашкан, мунун далилин биз элдик поэмадан билебиз.

Модель 1. Кыз Дарыйка

“Кыз Дарыйка” поэмасындагы семиотикалык белгилердин котормосун талдоого болот. Мисалы:

Кылычты таптап кетем балама арнап,

Кылычтай курч болсун деп бердим тандап.

Алтындан кобулу бар ал кылычты,

Тапшырды Дарыйкага кындан кармап.

Атаңдын кылычы деп айтып бергин,

Балама ошол болсун менин *белгим*.

Атасы баласына белги таптап,

Калтырган жолу экен го өткөн элдин.

Чын айтып убадаңды берчи гана,

Чоңойсо аман-эсен ошол бала.

Арбака атаң Аалы эр эле деп,

Жашырбай айтасыңбы чынын ага. [А. К. 315-б.]

Then, holding it by its *gold scabbard*,

Aaly presented Dariyka with his most treasured,

Finest ornamented sword, in saying:

-May he grow up as sharp as this sword!

Tell our son this is *his father's sword*;

Evidence that though apart,

He has not abandoned his child.

It is my way of passing on *a symbol*

Of both his father's people and his *heritage*.

Give me *your oath that* if our child survives,

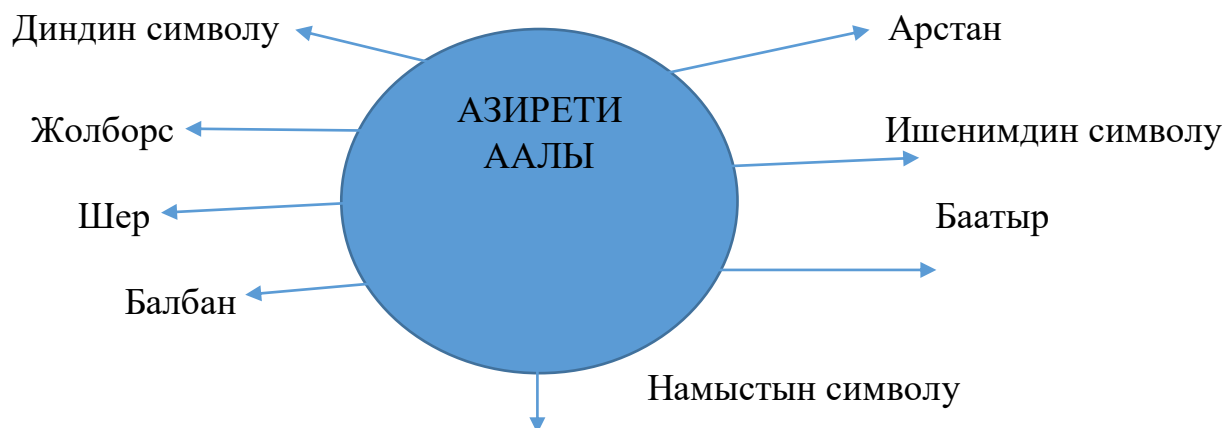
You will hide nothing from him

By telling him the truth about his father,

The great hero Aaly. [Ж. Г. 204-б.]

Кылычтын белгиси – бул бийлик, баатырдык, династия араб элинин тукуму кыпчак элинде калгандыгын билдирет.

Модель 2. Азирети Аалы

Азирети Аалы – диндин символу жана илимдин куттуу дарбазасы болгон азирети Али он киши сураган бир эле суроого он түрдүү жооп бергенде уккандар таңкалып, каршы чыгуудан баш тартып, анын тобуна кошулушкан. Ааламды сүйүү – динди сүйүү. *Кылыч- sword* - бул поэмадагы семиотикалык белги, символ болуп эсептелет. “Кылыч жана сөз, акыл жана ашыктык, берилгендик жана сабырдуулук, ыйман жана ой жүгүртүү, акыйкат жана саясат, сергектик жана такыбалык, олуттуулук жана сүйүү, жаза жана кечирим, намыстуулук жана кичипейилдик, карапайымдыктын жана улуулуктун каарманы эле”[Алекс Карлейл, 2017:62] “Диндарлыгы, согуштардагы эрдиги, душмандарына карата кечиримдүүлүгү, сөзгө чечендиги менен асыл мусулман эле”. [Филипп К. Хитти, 2017:490]

Аалынын *он беш күндүк намастары,*

Окулбай каза болуп калган баары.

Намастын каса болгон себебинен,

Жыга албайм энди сени деди Аалы.

Намастын мен окуюн казаларын,

Мындай иш өмүрүмдө жасабадым.

Себепсиз *каза кылыш беш намасты,*

Мен күткөн дин кечиргис каталарым. [А. К. 309-б.]

They battled on for fifteen days,

Before they succumbed to fatigue.

Concerned that he had been *unable to pray,*

Aaly then declared to Dariyka:

-I must perform *missed namaz five times a day*

And have never in my life,

Neglected my prayers for so long.

My religion does not forgive such mistakes. [Ж. Г. 194-б.]

Адамзат үчүн - эң улуу ибадат намаз. Намаз – исламдын беш түпкү негиздеринин бири. Намаз – диндин тирөөчү, дубалардын дал өзү жана негизи. Намаз – адамды Аллага жакындатууда бир тараптан себепчи болсо, экинчи тараптан жакындатуунун дал өзү. Мына ушундан улам, намаз мусулман пенденин турмушунда өтө чоң мааниге ээ. [Гулен, 2019:9] Азирети Аалы Кыз Дарыйка менен күрөшкөндө, андан жеңилип калбастыгы үчүн намаздарында балбандык намысын, эли-жерин сактоо үчүн Аллага дуба айтып, каза намаздарын окуган. Жогоруда жүргүзүлгөн талдоодон кийин төмөнкүдөй жыйынтыкка келебиз:

Кыргыз тилинде	Англис тилинде
Азирети Аалы	Haziret Aaly
Көргөндө Аалы шерди таңыркады	That he was indeed the Arabian hero
Айткандай бар экен деп араб эри	Aaly launched a ferocious attack
Аалы арстан атырылган жолборс өңдүү	After performing his ambulation in clean water
Жуунуп таза сууга даарат алып.	He recited the missed namazs,
Казасын намазынын окуду да,	Then sat reflecting on what had passed.
Отурду күңгүрөнүп ойго калып.	To maintain your reputation as a hero
Баатырга баатыр чыгат өзү теңдеш	

3.8. Кыз Дарыйка поэмасындагы экстралингвистикалык факторлордун тийгизген таасири

1. Маданий релеванттуулук.Кептин стилдеринин кайсы түрүнүн текстин түзүүдө болбосун ар биринин өзүнө жана жалпы баарына бирдей тиешелүү тилдик жана экстратилдик факторлору болот. Көркөм чыгарманын тексттеринде тилдик фактор сыяктуу эле экстралингвистикалык фактор да маанилүү роль ойнойт. Экстратилдик фактор тилдин функцияларынан

тышкаркы факторлор болуп саналат. Ага улуттун маданияты, түрдүү традицияларынан баштап кийим-кечеси тутунган дининдеги, күндөлүк турмушундагы өзгөчөлүктөрдүн баары, вербалдык эмес каражаттар кирет. Көркөм текстте көпчүлүк экстратилдик факторлор деле баяндоолор, сүрөттөөлөр аркылуу ишке ашырылат.

Котормодо кыргыз маданиятын көрсөткөн улуттук оюндар, салт-санаалар көбүнчө транслитерация менен берилет. Котормону когнитивдик жактан карап чыгуунун негизги багыты – сөздөрдүн коннотативдик маанилерин ачуу, аларды которуу жолдорун талдоо, тектеш эмес тилдерде которуудагы котормочу туш келген маселелерди кароо менен окурмандарга ылайыкташтырып, белгилүү трансформацияларды жүргүзүүгө муктаж:

Төрөлгөн жаш баланын урматы үчүн,
Кыпчактар акылдашты *тойдун* камын.
Уккандар жактырышып ушул кепти,
Айтылып бүт айылга кабар жетти.
Улуна Дарыйканын *мой* берет деп,
Жаш-кары жандын баарын дүбүрөттү. [А. К. 334-б.]

Котормодо:

And to honor the birth of the baby,
The Kipchaks proposed *a feast*
To celebrate his arrival.
Once alerted, everyone welcomed the notion
That Dariyka should host *a feast* for her son,
To both the old and the young went to seek her approval. [Ж. Г. 228-б.]

Поэтикалык тилде поэмада колдонулган сөздөр котормодо денотативдик мааниси менен берилсе да, жалпы контекстте образдуулукту түзүү максатында алардын көп маанилүүлүккө өтүп кетиши менен өзгөчөлөнөт. Мисалы: кыргыз тилиндеги *мой*, ал эми англис тилинде *a feast* - traditional party to mark births, weddings and anniversaries. Котормого түшүндүрмө төмөндөгүдөй эки мааниде берилген. Поэмадагы социалдык-

маданий реалияларды которууда төмөндөгү ыкмаларды колдонуу максатка ылайык келет:

А) транскрипция (транслитерация) ыкмасы **дутар** -[**dutar**]; **комуз** - [**komuz**]:

Бірчы ырдап, бийчи бийлеп, **дутар** чалып,

Наамакөй сурнай, чертмек, кыяк алып,

Айтышып акындары эл алдында,

Кыз келин темир тилдүү **комуз** кагып. [К. А. 337-б.]

Комуз - кыргыз элинде эзелтен бери келаткан музыкалык аспап. «Кыз Дарыйка» поэмасынын бул саптарында Шахисында төрөлгөндө Дарыйка той жарыялап, тойдун шаанисин ачкан комуз менен дутар ойнотулган. Түп нуска тилдеги эквиваленти жок сөздөрдүн тутумундагы морфемаларды, туруктуу сөз айкаштардын составындагы сөздөрдү котормо тилде түзмө-түз дал келүүчү сөздөр менен алмаштыруу ыкмасы калькалоо деп аталат.

Котормодо:

Whilst entertained by singers, dancers and ghazals

Accompanied by lutes, trumpets and the **dutar**.

Bards recited poems and girls played

Their iron-tongue **komuz**. [К. А. 231-б.]

Англис тилинде **комуз** менен **дутар** болбогондуктан, которулбастан, англис тилине **dutar** жана **komuz** боюнча берилет да бул сөздөр англис тили үчүн *экзотикалык лексема* болуп калат жана бул сөздөргө түшүндүрмө берилет.

Эр сайыш, балбан күрөш, башка дагы,

Ойнолду улут оюну түгөл баары.

Жамбы атмай, тыйын эңмей, улак тартуу,

Оюндун боло берди башкалары. [А. К. 337-б.]

Котормодо:

For winners of **wrestling matches and Kok boru**,

Guests also played **Jamby** and **tossing the coin**.

As other horses spilled out, they too, received

Prizes relevant to how they were placed. [Ж. Г. 231-б.]

Поэмадагы улуттук оюндар - *Эр сайыш, балбан күрөш, Жамбы атмай, тыйын эңмей, улак тартыш*. Бул оюндарды ойноо эрежелери жөнүндө элдик чыгармалардан таанышууга болот. Окурмандар үчүн бул маданий баалуулуктардын таасири, каада-салттар маанилүү.

Англис тилиндеги *Эр сайыш = wrestling, балбан күрөш = wrestling, Жамбы атмай = Jamby, тыйын эңмей = tossing the coin, улак тартыш - Kok boru* бул сөздөр улуттук өзгөчөлүктөр англис тилинде эквиваленти жок, ошондуктан ал транскрипция жолу менен берилген. Бул сөздөр жана сөз айкаштары англис тили үчүн экзотикалык сөздөр катары сакталып калат.

Бул баалуулуктар – улуттун көөнөрбөс эстелиги, акыл–ой байлыгынын казынасы, көчмөн турмуштун, жоокердик мамилелердин сырдуу түйүнү жана көпчүлүктүн черин жазып эрмектөөчү ат оюндары. Жыйынтыктап айтканда, ар кандай, маданияты башка кыргыз элинин жана тектеш эмес англис тилиндеринин түзүлүшүн салыштырып талдоо аркылуу кыргыз жана англис тилдеринин эл аралык маданий мамиледе кездешкен айрым маселелерин кыйынчылыктарын аныктоого жана алардын алдын алуу үчүн белгилүү даражада шарттар түзүлмөкчү.

2. Тарыхый релеванттуулук - белгилүү доорду чагылдырган көркөм чыгарма ошо доордун күзгүсү болуп калат. Анткени чыгармада ошо доорго тиешелүү белгилүү бир элдин улуттук жана тарыхый өзгөчөлүктөрү толугу менен чагылдырылат. Проф. Т.Маразыков “көркөм текст жаралган доордогу көркөм эстетикалык дүйнө тааным жана коомдогу көркөм адабий процесстин тарыхый өнүгүш жолу экстралингвистикалык фактор катары көркөм стилдеги тексттин уюшулушуна чон таасирин тийгизерин” белгилеген. [Маразыков, 2005:132] “Кыз Дарыйка” элдик поэмасынын өзөгү да тарыхтан алынгандыктан, ошол мезгилдеги окуяларды, элдин кадимки жашоосун сүрөттөөдө эскирген сөздөр колдонулган жана чыгарма жазылган учурдагы архаизм, историзм, диалектизм сөздөр да учурайт. Алар бир четинен өзгөчө

түс, стилдик боёкчо берет, бирок ошол эле учурда аларды англис тилине которууда котормочуга кыйынчылык жаратпай койбойт. Мисалы:

Өстүргөн алпөөчтөп мени сыйлап,
Кадырлайм ар убакта кыпчак элин.

Назилим араб экен атам Аалы,

Түшүндүм бул чындыкты энди жаңы. [К. А.346-б.] “**Назили**” сөзүнүн түшүндүрмөсү – теги, заты – бул тарыхый чыгармаларда кездешет. Ар бир улуттун тегин билүү - эң маанилүү тарыхый чындык.

Котормодо:

I shall forever respect the Kipchaks

Who coddled and raised me.

After learning the truth about my father Aaly,

I now acknowledge my Arabian **roots**. [Ж. Г. 244-б.]

Адамзат тарыхынын ким экендиги муундан-муунга сакталат. Англис тилиндеги котормосу “**roots**” сөзү менен берилди. Конкреттештирүү ыкмасы колдонулду, өз ара байланышкан, көп тараптуу жана татаал кырдаал. Мезгил-мезгили менен убакыт өтүп теги араб эли экендигин конкреттештирүү процессин жүргүзүүгө мүмкүндүк берет. Конкреттештирүү аркылуу анын негизинде кандайдыр бир бүтүндүктү түзүү.

Кармашып кан жыттанып турган чакта,

Тууду алып жүрүшчү экен **элдик балбан**.

Ошондой кагылышкан шум заманда,

Туу деген бир ишенич болчу аларга.

Ажалга каршы чапкан жеке чыгып,

Баатырлар көп болгон дейт аталарда.

Кантсе да **тууду** барып жыгып келиш,

Ошондо алардыкы болмок жеңиш. [К. А. 283-б.]

Котормодо:

Entering the battle field, amidst the stench of blood

And the noise of fighters colliding,
Soldiers relied upon their *national hero* who holds the *flag*,
Designated to fly their *flag*,
For confidence and leadership.
Amongst their fore fathers were many heroes
Prepared to sacrifice their mortality,
And likewise, succeeding generations
Held their *flag* high as they battled for victory. [Ж. Г. 155-б.]

Поэмаынын бул саптарында тарыхый сөздөр менен диалектизмдерди кездештирүүгө болот. Кыргыз тилинде “Туу”-тууду –тууду деген грамматикалык диалектизмдер колдонулган. Ал эми англис тилине которууда “flag” менен берилген. Ошондой эле “элдик балбан” – “national hero” көпчүлүк учурда мындай жол менен которулган архаизм сөздөрдүн котормосун окуган англис тилдүү окурман кыргыз окурманына салыштырмалуу ал сөздөрдүн экспрессивдик жана эмоционалдык колоритин сезүү мүмкүнчүлүгүнөн алыстап калат. Поэмада кыргыз элинин көчмөн турмушунан алынган коннотация учурайт. Азыркы окурмандарга, англис тилиндеги окурмандарга жомок сыяктуу көрүнгөн учур “*Катташып кербен жүрсүн ортобузда*” мурунку көчмөн замандын жашоосунун негизги белгилеринин бири. Мисалы:

Атынан арабдардын айтар кебим,
Дос туттук Азиянын кыпчак элин.
Катташып кербен жүрсүн ортобузда,
Айтарым ушул деди Аалы менин. [К. А. 314-б.]
Котормодо:
I can assure you that the Arabs will fulfil,
Their duty to support your nation.
And by encouraging caravan trade,
And consider the Asian Kipchaks friends. [Ж. Г. 203-б.]

Көчмөн калктын тажрыйбасынан алып, кербенге салыштырган, мындай көрүнүш көчмөн элдин турмушунан түшүнүгү жок англис тилдүүлөргө экзотикалык ойду калтырат. Англис тилине которууда ойду тагыраак жеткирүү үчүн кыргыз тилиндеги эки компоненттүү *кербен жүрсүн* деген сөз лексикалык кошуу трансформациясы менен *by encouraging* деген сөз кошулуп, төрт компоненттүү салыштыруу менен *by encouraging caravan trade* (кербен соодасын жайылтуу менен) деп которгонго туура келген. Мындагы «кербен» деген сөз тарыхый колоритке ээ, азыркы убакта архаизмге айланып бара жаткан сөз. Англис тилиндеги окурмандарга экзотикалык түшүнүк берүүчү сөз которууда амплификация (кошуу) колдонулуп, бир компоненттүү сөз *кербен* үч компоненттүү сөз *encouraging caravan trade* менен берилди.

Жыйынтыктап айтканда эскирген сөздөр поэманын стилине көтөрүңкү эпикалык мүнөз берип, көөнө түшүнүктөрдү көркөм чагылдырууга кызмат кылат. Улуттук колоритке ээ сөздөрдө элдин кылымдардан бери келе жаткан көз карашы, дүйнө таанымы, маданияты-эстетикасы сакталгандыктан мындай материалдарды которуу тактыкты, мүмкүн болушунча түп нускага жакын болуусун талап кылат.

3. Эстетикалык релеванттуулук - искусствонун түрү катары поэмада ар кандай тилдик каражаттар менен түзүлгөн образ көркөмдүүлүгү жана элестүүлүгү менен айырмаланып, окурмандын сезимине таасир этүү өзгөчөлүгүнө ээ. Тилдин эстетикалык функциясын автордун айтайын деген максатына ылайык чыгармадагы ар бир сөз, сүйлөм, абзац же текст аткара алат. Экспрессивдик-эстетикалык функция тилдин бардык деңгээлдерине: фонетикалык, лексикалык-семантикалык, морфологиялык жана синтаксистик деңгээлдерине мүнөздүү. Ыр түрүндөгү чыгармаларда экспрессивдик-эстетикалык таасир берүү функциясы фонетикалык деңгээлде көбүрөөк кездешет. Тыбыштардын үндөшүүсү, аллитерация, ассонанс, үн тууроо поэтикалык чыгармаларда көп кездешип, тилдин таасир берүү функциясын ишке ашырууда негизги орунду ээлейт. Тыбыштын мааниси жөнүндө проф.Б.

Усубалиев мындай дейт: “тыбыштар поэтикалык мааниге ээ: алар, биринчиден, уйкаштыкты, ыргакты камсыз кылуучу каражат катары музыкалык-эстетикалык эффекти пайда кылса, экинчиден, көңүл туйгуну, маанайды туюндуруучу касиетке ээ”. Аллитерация ырдын башындагы сөздүн эки же үчтөн ашык тыбыштары окшош кайталанган же окшош үндүүлөрдөн турган учурларда кездешет. Окурман түп нусканы окуганда кандай эстетикалык ырахат алса, котормону окуганда да ошондой эле деңгээлде ырахат алуусу котормодогу эстетикалык релеванттуулуктун шайкештигин түшүндүрөт. Мисалы: Ачык (эринсиз) – жоон үндүү [a] жана эринчил [o] менен рифма түзүлгөн:

Чын сүйгөн ашык үчүн күйүп жанат,

Бирөөлөр атагыңа кумарланат.

Каалашып эки жүрөк бирдей соксо,

Ошондо өз курбусун жаштар табат. [К.А. 295-б.]

But if people honour one another

And are joined by mutual passion,

Their two hearts beat in unison.

This is the only way the young will find

Their true and forever soulmate. [Ж. Г. 171-б.]

Салыштырылган эки тилди анализдөөдө көп кыйынчылыктарга дуушар болору белгилүү. Генетикалык жана типологиялык жакындыгы жок тилдердин эрежелеринин бири-бирине карама-каршы коюп талдоо - контрастивдик анализдин бирден-бир маанилүү ыкмаларынын бири. Эки тилдеги окшоштуктар, тилдик эрежелер, ошол эле тилдердеги башка эрежелер менен болгон байланышы таптакыр башкача абалда болушу мүмкүн, ошондуктан тилдик эрежелердин формалдык жана структуралык окшоштугу кээде өтө жакын сыяктуу сезилиши мүмкүн.

Кыргыз тилиндеги **t** тыбышынан түзүлгөн диссонанс аллитерация англис тилинде, тилдин алдыңкы катарынан жасалган *th* тыбышынан түзүлгөн ассонанс аллитерация аркылуу берилген. Жасалышы боюнча **ТН**

англис үнсүз ачык тыбыш. Ошондой эле англис тилиндеги жылчыкчыл фрикативдүү фонема, корреляциялык эквивалент жуптарды түзөт.

4. Психологиялык релеванттуулук. Поэтикалык көркөм чыгармага мүнөздүү сөздөрдүн өтмө мааниси ар кандай троптор аркылуу психологиялык маалыматты бере алат. Көркөм чыгармада троптор өзгөчө мааниге ээ болуп, автордун көркөм элестетүүсүн, каармандардын образдарын жеткиликтүү, таамай берүүдө эффективдүү тилдик каражат катары колдонулат. Экстралингвистикалык маалыматты камтыган сөздөр, тилдик каражаттар чыгарманын маңызын, идеясын, автордун дүйнө таануусун терең ачууга өбөлгө түзүүчү негизги каражат болуп эсептелет. Котормодо деле антонимиялык маани антитеза уюштуруп нерсе менен нерсенин, белги менен белгинин же кыймыл-аракеттердин карама-каршылыгы аркылуу жыйынтык чыгарылат.

Дүнүйөдө эмнелер жок баары болгон,

Кара жер *бир бөксөрүп, бирде толгон.*

Башынан *бири келсе, бири кетип,*

Алмашып келе жатат өтүп колдон.

Бирөөлөр падыша болгон такка минип,

Кылычтан кан агызган жеке билип. [К. А. 282-б.]

Тирүүлүктө баары эгиз: өмүр менен өлүм, жакшылык менен жамандык, кубаныч менен кайгы, тынчтык менен согуш, токчулук менен ачкачылык дайыма катар жүрөрүн стилистикалык фигуралардын антитеза, эпифора ыкмасы аркылуу “*бир бөксөрүп, бирде толгон*”, “*бири келсе, бири кетип*”, көркөм каражаттардын ичинен окказионалдык антонимдерди стилистикалык кызматы боюнча контраст жана көркөм образ жаратуучу өзгөчө поэтикалык категория катары каралат. Бул строфада кыймыл-аракеттин карама-каршылыгы аркылуу философиядагы карама-каршылык категориясы көркөм поэзия аркылуу туюнтулуп жатат.

Ушул философия котормодо:

Our world is in constant flux.

Black earth *once barren, flourishes*
When cultivated by someone's hand.
Kings are *appointed and time again*,
As they sit on their thrones,
Blood flows from swords of heroes

Prized for defending their nations, - [Ж. Г. 153-б.] болуп, “*once barren, flourishes, appointed and time again*”, абалга байланыштуу эмпирикалык метод аркылуу которулду. Антоним этиштер аркылуу түзүлгөн *параллелизм* котормодогу философиянын таасир этүүчү күчүн кемиткен жок деген ойдобуз, анткени англис тилдүү адамзат коомунда деле бири кетип (өлүп), бири келип (төрөлүп), дүйнө бирде толуп, бирде бөксөрүп турат, мындан башкача болушу мүмкүн эмес.

Демек, тил коммуникацияны ишке ашыруучу байланыш-катнаш курал катары кызмат аткаруу менен бирге экспрессивдик, көркөм-эстетикалык, адамдардын эмоциясына, сезимине таасир этүү жана психологиялык функцияларды аткарат.

5. Когнитивдик релеванттуулук. Замандын талабына ылайык ар башка маданияттын өкүлдөрүнүн өз ара маданий аралык жана тил аралык пикир алышуусунда котормочулук иш-аракети өзгөчө мааниге ээ. Себеби даяр котормолор аркылуу бир маданияттан башка маданият тууралуу маалымат алуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болот. Табигый тилдерди үйрөнүү аркылуу белгилүү бир тилге мүнөздүү өзгөчөлүктөрдү билүү, башкача айтканда, тил аркылуу жаңы бир нерсени билүү когнитивдик релеванттуулуктун өзөгүн түзөт. Кандай гана тил болбосун, ошол тилде сүйлөгөн элдин аң-сезими, дүйнө таанымы, дүйнөгө болгон көз карашы, бүтүндөй салт-санаасы, жүрүм-туруму анын улуттук тилинде чагылдырылат. Ю. М. Лотман, В. Г. Степанов жана башка көптөгөн илимпоздордун ою боюнча, көркөм текст маданияттын ажырагыс бөлүгү, ошондуктан котормо ар түрдүү маданияттарды жана когнитивдик базадан турган аң-сезимдерди байланыштыруучу звено болуп калат. Алар дагы ойлонуу менен реалдуу

турмуштагы болуп жаткан процесстин кандайча байланышы бар экенин, сөздөрдүн семантикалык потенциалын, маданият менен акыл-эстин, ойлонуунун байланыштарын, сөздөрдүн ички семантикалык жана коннотациялык маанилерин изилдөөдө ойлонуунун, аң-сезимдин байланышын изилдешкен. Бул өңүттө изилдөө жүргүзүп жаткан окумуштууларга В. Н. Комиссаров, Ч. Филмор, Дж. Лакофф, кыргыз окумуштууларынан З. К. Караева, З. К. Дербешева, Дж. Тагаев өндүү окумуштуу-лингвисттерди кошууга болот. Бул окумуштуу-тилчилердин идеяларынын негизинде биз котормого өзүбүздүн когнитивдик ыкмаларды киргизүү менен төмөнкүлөрдү белгилей кетүүгө болот. З. Караева ар бир экстралингвистикалык релеванттуулукту өзүнчө карайт. Ар бир маданият башка бир маданиятка салыштырмалуу компоненттик составы өзгөчөлөнүп турат жана бир когнитивдик базада бар бирдиктер экинчи бир базада жок болушу мүмкүн. Ал базадагы айырмачылыктар, жогоруда белгиленгендей, дүйнө тааным, аң-сезимдик өзгөчөлүктөрү менен түшүндүрүлөт. Башка тилдин маани-мазмундук тарабын өз эне тилиндеги эквивалент сөздөрдүн жыйындысы катары кабыл алуу жаңылыштыкка алып келет, түшүнүктүү сыяктанган сөздүн аркасында жашынган ошол тилдин өкүлүнө маалым, бирок маалымат окурманга тааныш эмес кошумча маанини билүү көркөм тексттерди которууда абдан маанилүү. Котормочу түп нуска жана котормо окурмандарынын когнитивдик базасындагы айырмачылыктарды талдап, чыгармадагы улуттук өзгөчөлүктөргө ээ сөздөрдү котормо тилдин окурмандарына адекваттуу, түшүнүктүү берүү жолдорун кароо менен алар үчүн жаңы дүйнөнүн каалгасын ачуу максатын көздөөгө тийиш. Сөздөрдүн эки тилде тең денотативдик маанилеринин дал келиши өтө аз, 30% кездешет. Кыргыз тилиндеги туруктуу сөз айкаштары, фразеологизмдер толук дал келген учурлары да кездешет. Мисалы:

Бир күнү кыз атасы Катыран чал,

Көз нурум, жүрөк каным Дарыйка жан.

Өткөрбөй өз кезинде турмуш курат,

Жаралып дүнүйөгө келген адам. [А. К. 291-б.]

Котормодо:

One day her aged father Katyrang,

Dariyka, you are *the light of my eyes*,

The blood that pumps from my heart.

In whom you could meet your match?

Find your soulmate, my lion-child.

Open your eyes and look around. [Ж. Г. 159-б.]

Кыргыз тилиндеги туруктуу сөз айкаштары, фразеологизмдер *Көз нурум, жүрөк каным* – англис тилиндеги “*the light of my eyes, the blood that pumps from my heart*” деген туруктуу сөз айкашына толук дал келет, котормодо сөз айкашынын эквивалентин табуу менен которулган.

Эки тилдин лексикасынын ортосундагы үчүнчү көрүнүш – бир тилдин лексикалык бирдигине экинчи тилдин сөздүк составынын толук дал келбөөсү, б.а., лексикалык эквиваленттүүлүктүн жоктугу. Лексикалык эквиваленттүүлүктүн жоктугу бир тилдеги лексикалык бирдиктердин (сөздөрдүн, сөз айкаштарынын) экинчи тилдин лексикалык бирдиктерине таптакыр дал келбөөсүн түшүндүрөт. Бул топко төмөндөгү сөздөрдүн тобу: *энчилүү аттар, жер-суу аттары, реалиялар* жана башка улуттук өзгөчөлүктү билдирген, башка элдин тилинин сөздүк составында кездешпеген сөздөр кирет. Мындай сөздөр негизинен лексика-стилистикалык катмарда *экзотикалык сөздөр же экзотизмдер* деп аталып жүрөт. Мисалы:

Жолборстой жоо жолотпос Самарканга,

Балбандын балбаны экен ал заманда.

Дарыйка адамзаттын арстаны деп,

Атагы тарап кетет бүт ааламга. [А. К. 293-б.]

Котормодо:

Like a tigress protecting her cubs,

Dariyka did not allow her enemies

Anywhere near Samarkand.

In her day, she was the fighter of fighters;

A lioness of humanity,

Glorified across several nations. [Ж. Г.170-б.]

Өзү да бойго жетип толгон жашы,

Кымча бел кыз бүткөндүн

Өзү да бойго жетип толгон жашы,

Кымча бел кыз бүткөндүн кыйгач кашы.

Чолпондой жодураган кара көзү,

Калтардай карга оонаган колоң чачы.

Кымыздан балдан ширин кыз атагы,

Жигитти кызыктырбай тынч жатабы. [А. К. 293-б.]

Котормодо:

She had grown up slender as a willow,

And the concealment of her thick hair.

Beneath a snow-white turban,

Only accentuated her finely arched eyebrows

And black eyes as dazzling as a star.

With her honorable status, hard-won respect,

Nature as sweet as kumyz and honey,

The girl attracted dzhigits from near and far. [Ж. Г.171-б.]

Эквиваленттүүлүктүн жоктугу экстралингвистикалык факторлорду камтыган маданий-тарыхый жана социалдык абал менен түшүндүрүлөт. Анткени элдин маданияты, алардын басып өткөн жолу, көз караштары да айырмаланып, ар түрдүү болгондуктан, поэтикалык которууда мындай учурга өзгөчө көңүл бурулат. Бул сөздөргө түшүндүрмөлөр берилет.

6. Прагматикалык релеванттуулук.

Адабий котормо өзгөчө ааламдашуу доорунда маанилүү роль ойнойт, анткени дүйнөнүн төрт бурчундагы тили жана дили башка элдер ал котормолор аркылуу бири-бирин таанып билүүгө мүмкүнчүлүк алышат.

Көркөм чыгарманы, айрыкча поэманы которуу башка тилдин каражаттары аркылуу жүзөгө ашары белгилүү. Бул процессте, биринчиден, түп нусканын өзгөчөлүгүн, мазмундук бирдигин, идеясынын түпкүлүгүн, жалпы эле көркөм эстетикалык дөөлөтүн сактоо, экинчиден, ушул эле учурда экстралингвистикалык факторлор эске алынып, кабыл алуучу окурмандарга ылайыктап которуу милдети болот, ушуга жетишкенде гана ар башка маданияттардын пикир алышып таанышуусуна зор шарт түзүлөт.

Прагматика бул – текстти же маалыматты которууда адресаттын менталитетин, маданиятын, тарыхый шарттарын, социалдык абалын, алардагы психологиялык менталитеттин өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен которуу [Мусаев, 200:127] Мисалы:

А) Балага эне сүтү дары дешип,
Кыз балбан келген сайын эмчек эмет.
Багылды жакшы шартта шердин уулу,
Тарады Дарыйканын ичте муңу.
Муну мен көргөнүмө *шүгүрлүк* деп,
Күнүнө нече марта айтат муну.
Күн өтүп айга айланып, ай жыл болуп,
Баланын толук бирге жашы толуп
Белгилеп тууган күнүн баласынын,
Бата алды көпчүлүктөн малын союп.
Билинбей жыл артынан жылдар өттү,
Жетиге Шахсинданын жашы жетти.
Баланын түрүн байкап көргөн киши,
Тартар деп ата-энесин ойго кетти. [А. К. 338-б.]

Котормодо:

A mother's milk is medicine to a child,
And so, whenever he was brought to her,
Dariyka offered her breast to her little wrestler.
Through taking good care of her son,

The lion-girl's sadness abated;
A much-welcomed state for which
She *thanks God*, several times a day.
Days turned to weeks and weeks to months,
And the time soon came to celebrate
The child's first birthday.
Blessings were received and cattle slaughtered,
Then almost unnoticed, the years fled by
And Shahisynda reached the age of seven. [Ж. Г. 232-б.]

Бул жагдай улуттун салт - санаасын, үрп- адаттарын, оюн -зоокторун, баалулуктарын, ишенимдерин, которуудагы өзгөчөлүктөрдү эске алып которууну талап кылат. Кыргыз маданиятындагы бирден бир айтып кетүүчү нерсе, кыргыздар илгертен бери сөз багып, сөзгө чоң маани берип, сөздүн күчүн сезүү менен алкыш, каргыш, бата айтууда өтө сезимталдык менен мамиле жасашып, ага аяр мамиле кылышкан. Аллах Таала канчалык көп жакшылык берсе, пенде ошончолук көп шүгүр кылуусу зарыл. Шүгүрдүн өлчөмү – канаат, сарамжалдуулук жана ыраазычылык. Демек, поэмада Дарыйканы сыноого салган жашоосуна ал “*шүгүрлүк*” = “*thanks God*” айтат. Адамзат жашоосуна ыраазычылык билдирүүдө, күнүмдүк турмушунун өйдө-ылдыйына карабай дайыма “шүгүр” келтирет. Буга Дарыйканын образы дагы мисал болот.

Ак бата алуу - кыргыз маданиятынын эң бир керемет салттарынын бири. Бата алып жаткан адамга негизи үй-бүлөнүн жашоосундагы абалды же адамды жакшы билет жана поэтикалык мүнөздө «жашыл жайытты» — мал-жандыктын көбөйүшүн, «тамырдан кандын тез жүгүрүүсүн» — тез сакайып кетүүнү, «жаңы бешикти» — чүрпөлүү болууну, «бекем калканды» — ишенимдүү досту катыштырып, конкреттүү каалоо-тилектерди айтат. Ушуга окшогон социалдык, прагматикалык, психологиялык, маданий релеванттуулукка жаткан феномендердин бири - “бата берүү, бата алуу”, ал англис тилинде *Blessings* делет. Бата берүүнүн эки түрүн белгилешет.

Биринчи оң маанидеги, б.а., оң маанайда, алкап берген баталар, экинчиси – терс маанайдагы баталар (каргыш), эл ичинде тескери бата же каргыш деп да айтылат. Поэмада элдин Дарыйканын баласы Шахисындага алакан жайып ак дилинен ак бата беришет. Берген батасы бата берүүнүн классикалык үлгүсү катары көптөгөн изилдөөрдө окумуштуулар тарабынан белгиленип жүрөт. Себеби, кыргыз маданиятында бата берүү тазалыктын, аруулуктун, жакшылыктын, жетишкендиктин, бейпилдиктин, тынчтыктын символу болуп саналат.

7. **Семиотикалык релеванттуулук.** Соссюрдун семиотикалык теориясынын негизги жоболорунун бири болуп белгини эки жактуу психикалык маңыз, атап айтканда, түшүнүк менен акустикалык образдын жыйындысы катары чечмелөө болуп саналат. Окумуштуунун пикиринде, белгинин белги катары маңызы, биринчи кезекте, каршы коюу (антонимия) системасында анын ээлеген орду аркылуу аныкталат. “Кыз Дарыйка” элдик поэмасынын түп нускасы менен анын котормосун салыштыруу аркылуу сөз болуп жаткан маселеге, т.а., семиотикалык бирдиктердин семантика-функционалдык табиятына байланыштуу төмөндөгүдөй жагдайларды аныктоого болот:

Ал өзү бышып турган алма эмеспи,

Жүрбөйүн шактан үзүп кагып кетип.

Ачуум энди, эне, келди менин,

Сөздү кой эл күрөшөр көрсөт жерин.

Канчалык жаан балбан болсо дагы,

Басамын суу сепкендей кыздын демин. [А. К. 302-303-б.]

Котормодо:

Like a ripe apple on a tree,

I shall shake her branch, then pluck her.

Oh, mother, I'm now too riled

To hear any more,

So, cease your warnings

And show me the battle ground. [Ж. Г. 185-б.]

Поэтикалык тексттин өзү өзгөчө белгилерге ээ, поэтикалык белгилер менен тилдик белгилердин байланышы денотациялык жана коннотациялык аспектидеги аткарган функциясында бирин-бири толук чагылдыруусу аркылуу ишке ашат. Анткени поэтикалык текстти түзүүдө тилдик белгинин коннотативдик мааниси негизги орунда турат, б.а., анын негизги мааниси эмес кошумча мааниси негизги орунда болот. Коннотативдик маани аркылуу түзүлгөн ассоциациянын тегерегинде көркөм реалдуулук түзүлөт. Мисалы, кыргыз ырларында жана алардын котормолорунда жаштыктын образы - метафорикалык образ алма: *“Ал өзү бышып турган алма эмеспи”* [А. К. 302-б.] деп алманын образы аркылуу, *“Жүрбөйүн шактан үзүп кагып кетип”* [А. К. 302-б.] деп шактын образы аркылуу, салыштыруу аркылуу *“Канчалык жаан балбан болсо дагы”, “Басамын суу сепкендей кыздын демин”*, [А. К. 303-б.] деп беришкен. Кыргыз тилиндеги чыгармалар менен алардын котормолорун иконикалык белги боюнча салыштырууда көптөгөн айырмачылыктарга туш болобуз. Айырмачылыктар эквиваленттүү эмес лексикада, улуттук маданий көрүнүштөрдө, фразеологиялык сөз айкаштарында, стереотиптерде, улуттук-спецификалык метафораларда жана образдарда байкалат. Которуу процессин татаалдаштырган мындай көрүнүштөр ар кандай трансформациялык ыкмаларды колдонуу менен маанисин жеткирүү зарылдыгын талап кылат. Кыргыз элинде түстөргө карата өзгөчө көз карашы, калыптанып калган символикалык белгилери бар. Мисалы кыргыздарда кызыл алма – сүйүүнүн, тазалыктын, жакшылыктын, аруулуктун, ден-соолугу чың адамды, күздү, молчулукту, түшүмдүүлүктү, кооздукту, сулуулукту сүрөттөөдө колдонулат.

8. Социалдык релеванттуулук - которууга мүмкүн болбогон сөздөрдүн табиятын изилдейт жана аларды которуунун теориялык жол-жоболорун, моделдерин изилдөөгө алат. Мисалы:

Белегин таштап кетти арстан сага,

Бар дешет боюңузда калган бала.

Тулпардын белгисиндей ошол туяк,

Кут болсун баары бизге нишаалла. [А. К. 324-б]

Котормодо:

Yet part of you will always remain

In lion's most precious gift of a baby.

A racehorse is judged by its baby,

But it is God who provides the good things in life. [Ж. Г. 223-б]

Үчүнчү строфанын сабындагы *Тулпардын белгисиндей* ошол *туяк* англис тилине *A racehorse is judged by its baby* деп ошол эле тилдин улуттук өзгөчөлүктөрүнө, тилдин экстралингвисттик өзгөчөлүктөрүнө ылайыкташтырылып, перефраздоо менен кошумча сөздөр менен берилди. Бул мисалда «туяк» деген реалийди англис тилине сөзмө-сөз «*its baby*» деп которулган. Ал эми кыргыз маданиятында, баарыбызга маалым болгондой, «*туяк*» атанын артында калчу, анын жолун улоочу тукум, уул, мураскор маанилерин туюндурат. Кыргыздын кыздары жоокер болушкан.

Үчүнчү бап боюнча жыйынтык

Азыркы учурда көркөм чыгармалардын, анын ичинде поэмалардын тилин изилдөө биздин өлкөдө да, чет өлкөлөрдө да көптөгөн изилдөөчүлөрдүн кызыгуусун жаратат. Окумуштуулар көркөм текстти талдоонун ар кандай методдорун жана ыкмаларын иштеп чыгышууда. Алардын ичинен линвопоэтикалык ыкманы бөлүп көрсөтүүгө болот. Орус филологу А.А. Липгарттын эмгектеринде көрсөтүлгөндөй линвопоэтикалык талдоо лингвистикалык, стилистикалык, адабий, семиотикалык талдоолорду камтыйт. Лингвистикалык талдоо тилдеги ар түрдүү деңгээлдер боюнча изилдөөлөр жүргүзүлүп аныкталды. Элдик поэманы англис тилине которуп адабий анализ жүргүзүү менен алардын негизги идеясы, дидактикалык мааниси аныкталды. Элдик поэманын негизги идеясын берүүдө тилдин стилдик өзгөчөлүктөрү катары формалдык жана жөнөкөй лексика, диалектизм, архаизм, историзм, диний лексика жана фразеологизмдердин

колдонулушу, аткарган кызматы жана англис тилине которулуш жолдору каралды. Котормонун экстралингвистикалык аспектиси - улуттук маданияттын өзгөчөлүгү жөнүндөгү маалыматтарды эске алуу менен түпнусканы котормо тилде кайра түзүп чыгууда маанилүү экендиги көрсөтүлдү: Экстралингвистикалык иликтөө прагматикалык, когнитивдүү, тарыхый, социалдык, маданий, эстетикалык, психологиялык, топологиялык релеванттуулуктарга негизделип, алардын өзгөчөлүктөрү тилдик каражаттардын жардамы менен кандайча котормодо пайдаланары изилденди. Изилдөөдөгү семиотикалык түшүнүктөр тектеш эмес (кыргыз жана англис) тилдердеги улуттук, маданий, социалдык өзгөчөлүктөрдү туура чечмелегенге мүмкүндүк берди. Семиотикалык талдоо жүргүзүүдө орчундуу маселе - элдик, улуттук белгилерди, символдорду, образдарды камтыган белгилердин системасын ошол элдин маданиятын, социалдык коддорун жеткиликтүү түшүнүү менен чечмеленди. Көркөм чыгармага, анын ичинен элдик поэмаларга семиотикалык талдоонун негизин - белги, белгилер системасы, алардын ортосундагы байланышы түзө турганы аныкталды. Поэмаларды изилдөө менен ар бир улуттун дүйнө таанымын, поэмадагы дидактикалык жана эстетикалык таасирин көрө алабыз.

ЖАЛПЫ КОРУТУНДУ

Изилдөөнүн негизги мазмуну диссертациялык изилдөөнүн алдына коюлган милдеттердин аткарылыш ырааттуулугуна ылайык берилди. Илимий иштеги коргоого коюлуучу негизги жоболордун негизинде төмөнкү жыйынтыктар чыгарылды:

Биринчи жободо көрсөтүлгөндөй, элдик поэма — бул ата-бабалардан калган улуттук мурас, ал - элдин каада-салтынын, үрп-адатынын, турмушунун көркөм чагылдырылышы. Ал эми анын башка тилге которулушу – элдик поэманын экинчи өмүрүнүн жаралышы. Биз изилдөөгө алган «Кыз Дарыйка» аттуу элдик поэма салыштырма жол менен иликтөөгө алынды, чечмелеп айтканда, түп нуска менен котормонун лингвопоэтикасы салыштырылды, оригиналга тең ата котормо болушу үчүн которуу

учурундагы пайдаланылган ыкмалар ортого салынды жана жыйынтыктар чыгарылды. Лингвопоэтикалык иликтөө аркылуу поэманын өзгөчөлүгүн, кайталанбастыгын аныктай турган фонетикалык, морфологиялык, лексикалык, синтаксистик, стилистикалык, адабий, семиотикалык мүнөздөгү лингвистикалык каражаттардын бардык түрлөрүнүн биригүүсү менен тексттин идеялык – көркөм мазмунун ачуудагы аткарган ролу аныкталды. **Экинчи жободо** коюлган максатка ылайык, лингвопоэтикалык анализ аркылуу поэманын стилистикалык каражаттары иликтенди, алардын денотативдик жана коннотативдик маанилери аныкталды кыргыз маданиятындагы поэманын тилдик жактан баалуулуктары көрсөтүлдү; Изилдөөнүн теоретикалык-методологиялык негизи жана илимий булактары катары чет элдик, орус жана түрк тилдүү окумуштуулардын эмгектери пайдаланылды. Ошондой эле котормо илиминде экстралингвистикалык релеванттуулуктардын өзгөчөлүктөрү эске алынбай келген, б.а., системага салынбай келген. Биз илимий ишибизде котормо категорияларын илимий курал катары пайдалануу менен лингвопоэтикалык каражаттардын негизинде алгачкы жолу системага салынып изилдөөгө аракет жасалды. Элдик поэмадагы жана котормодогу стилистикалык каражаттардын спецификалык өзгөчөлүктөрүн ачып берүү менен анализ жасоо жана аларды коннотативдик деңгээлдеги каражаттарды которуу жолдорун аныктоо; Элдик поэманы которуу – поэмага башка тилде жан киргизүү, башка элдин талабына, психологиясына, кыскасы, которулуп жаткан тилдин ээлеринин менталитетине дал келтирип кайра жазып чыгуу дегендик. Которулуп жаткан чыгарманын стили, поэманы түзүүдөгү тилдик каражаттарды иштетүү өзгөчөлүктөрү, жана философиялык көз караштары, ошону дал өзүндөй которуу үчүн которулуп жаткан тилден адабий мотивдерди, формулаларды, троптун түрлөрүн, стилистикалык фигураларды табууга жасалган аракеттер иликтенди. Диссертацияда чыгарманын поэтикалык тилинин өзгөчөлүгүнө көңүл буруу менен бул маселелерди лингвопоэтикалык талдоонун негизинде гана терең изилдөөгө болорун эске алып, элдик поэмага жана анын

котормолоруна лингвопоэтикалык анализ жүргүзүү менен көркөм образдарды жаратууда колдонулган тил бирдиктеринин стилистикалык коннотацияларынынын маанисин ачып берүү жана аларды коннотативдик деңгээлде которуу жолдорун аныктоого аракет жасалды.

Ишибиздин **үчүнчү жобосунда** лингвопоэтика– адабият таануу менен лингвистиканын кесилишиндеги филологиялык тармак болгондуктан, биз «Кыз Дарыйка» поэмасынын тилдик бирдиктеринин колдонулуш өзгөчөлүктөрүн, алардын эмоционалдык-экспрессивдик, эстетикалык функциясын изилдеп, поэманын жалпы эле адабий системанын структурасындагы негизги компоненттерди бөлүп көрсөтүү менен, алардын формалдык структуралар менен болгон байланышы ачып берилди. Лингвистикалык поэтиканын системалык түзүлүшүнүн негизин көркөм чыгармаларда колдонулган тилдик фактылардын классификациясын, поэтикалык фонетиканын, поэтикалык морфологиянын, поэтикалык синтаксистин, поэтикалык семантиканын, поэтикалык лексикологиянын, стилистикалык, семиотикалык касиеттерин «Кыз Дарыйка» поэмасынын кыргызча текстинин, англис тилине которулган котормосунун негизинде ачып бердик, тыянактарды чыгардык. Ошондой эле «Кыз Сайкал», «Ак Мөөр», «Олжобай менен Кишимжан» чыгармаларынын котормолоруна талдоо жүргүздүк. Лингвопоэтикалык жактан анализге алынды, лингвопоэтикалык ыкма менен иликтенип поэма адабий анализдер жасалды, анын негизги идеясы ачып көрсөтүлдү. Адабий анализде чыгарманын идеясы берилди жана экстралингвистикалык факторлордун окурманга таасир этүүсү каралды. Элдик поэманын идеясы болгон «намыс», «сүйүү» түшүнүктөрү талдоого алынды. Изилдөөнүн методдору катары компоненттик анализ жүргүзүү, семантикалык-семиотикалык, тарыхый, маданий, типологиялык-салыштырма методдору, сыпаттама, статистикалык, моделдештирүү, модуляция, контекстуалдык анализ, трансформациялык методдору колдонулду. Поэтикалык тексттин маанисин берүүдө лингвопоэтикалык иликтөө методу колдонулду.

Демек, сөз болуп жаткан **төртүнчү жободогу** маданий адаптацияга байланыштуу маселелер жогоруда белгиленген мисалдар, тилдик фактылардын талданышы аркылуу далилденди. Лингвопоэтикалык талдоо жүргүзүүдө семиотикалык каражаттарга анализ берүү менен тектеш эмес тилдердин өзгөчөлүктөрү көрсөтүлдү; Лингвопоэтиканын жана котормонун негизинде аныкталды, котормо илиминин аткарган милдеттери белгиленди;

Поэмадагы семиотикалык компоненттердин касиеттери такталды. Поэтикалык чыгармаларды которуудагы лингвистикалык жана экстралингвистикалык факторлордун тийгизген таасирлери белгиленди жана анализдерди ишке ашырдык. Кыргыз чыгармаларын англис тилине которуу өзгөчөлүктөрү, которуу жолдорун иштеп чыгуу, котормодо колдонулган трансформацияларды, интерпретацияларды изилдөө жана аларды колдонуу мүмкүнчүлүктөрүн ачып берүү, котормо жолдоруна мүнөздөмө берүү, түп нускага жана анын котормосуна лингвистикалык, стилистикалык, адабий жана семиотикалык анализ жүргүзүү, котормонун экстралингвистикалык факторлорун аныктоо максатында белгилүү окумуштуу лингвисттердин эмгектери теориялык негизде колдонулду. «Кыз Дарыйка» элдик поэмасы алгачкы жолу англис тилине которулуп, ага лингвопоэтикалык анализ – комплекстүү - лингвистикалык анализ, стилистикалык анализ, адабий анализ, семиотикалык анализ жасалды. Ишибиздин **бешинчи жобосунда** белгиленгендей, илимий ишибиздин жыйынтыгында изилдөөгө коюлган максаттардын негизинде төмөнкү жыйынтыктарды белгилейбиз: Жалпы эле элдик поэманын адекваттуулугуна жетишүүдө котормодогу лингвистикалык жана экстралингвистикалык факторлордун таасири көрсөтүлдү жана алардын котормодогу ролу аныкталды. Кыргыз элинин - элдик поэмаларын англис тилине которууда мазмуну да, формасы да жагынан төп келе тургандай түп нусканын адекваттуулугун сактоо менен башка тилдин каражаттарын трансформациялоо милдеттерин жүзөгө ашыруу котормочунун негизги максаттарынын бири болду. Анда лингвистикалык жана экстралингвистикалык релеванттуулукту эске алуу зарыл. Изилдөөнүн негизги мазмуну

диссертациялык изилдөөнүн өз алдына койгон милдеттеринин аткарылыш ырааттуулугуна ылайык берилди.

Изилдөөнүн натыйжалары кыргыз жана англис тилдеринде элдик поэмалар аркылуу берилген маданиятынын өзгөчөлүктөрүн ачып берүүдө өз салымын кошо алат деп эсептейбиз. Жыйынтыктап айтканда, элдик поэмалардын тили — бул улуу тил, ал жөнөкөй жана бай, көп маанилүү, ар бир элдин жан дүйнөсүнө кирүүгө жардам берет. Поэмада колдонулган стереоптик тилдик бирдиктерди изилдөө дүйнө элдеринин, анын ичинен кыргыз жана англис элинин тилдик, улуттук деңгээлине жетүү маанилүү.

Элдик поэмалар улуттун көөнөргүс мүлкү, кылымдар бою не деген ак таңдай чечендер, сөзмөр карыялар, жалпы эле эл тарабынан жыйналган өзүнчө бир сыр сандык. Ал укумдан-тукумга, атадан балага өтүп, улам толукталып, көркөмдөлүп келе берет.

Колдонулган адабияттар

1. Абдиев Т. Котормо таануутилимине киришүү [Текст]/Т. Абдиев. – Бишкек, 2008.-113б.
2. Абдыкеримова А. Э. Лингвистикалык поэтика. -Каракол: БМУ, 2008. -205
3. Абдыкеримова, А. Э . Көркөм сөздүн поэтикасы. АКД . Бишкек, 2017.
4. Адмони, В.Г. Типология предложения [Текст] / В.Г. Адмони // Исследования по общей теории грамматики. – М., 1968. – С. 232-291.
5. Азирети Али Бин Абу Талиб [Текст] Түзгөндөр: Абдулхаким Санжар, Сейитбек Идирисов, Канатбек Аманбаев, Б., 2017.
6. Алишова, М.К. Эпитет и стилистическая трансформация [Текст] / М.К. Алишова. – Бишкек: [б.и.], 2014. – 136 с.

7. Алишова, М. К. Кыргыз жаан англис тилдеринде дүйнөнүн тилдик сүрөтүн салыштырып изилдөө (көркөм, стилистикалык тилдик каражаттардын негизинде) [Текст]: дис. ... док. филол. наук / М.К. Алишова. – Бишкек, 2021. – 340 с.
8. Аристотель в трактате «Об истолковании» Об истолковании. (Герменевтика). ок 355 г. до н.э.(Аристотель Сочинения в 4 тт., т. 2. -М.: Мысль. -1978)
9. Арнольд, И.В. Интерпретация художественного текста: типы выдвижения и проблема экспрессивности [Текст] / И.В. Арнольд // Экспрессивные средства английского языка: сб. науч. тр. ЛГПИ им. А.И. Герцена. – Л., 1975. – С. 11-20.
10. Арнольд, И.В. Из наблюдений над лексикой стихотворения В. Одена «Странник» [Текст] / И.В. Арнольд, М.И. Кикеть // Язык и стиль английского художественного текста. – Л., 1977. – С. 1-13.
11. Арнольд, И.В. Интерпретация пародии и стилистические функции фразеологизмов [Текст] / И.В. Арнольд // Интерпретация художественного текста в языковом вузе. – Л., 1981. – С. 3-11.
12. Асылбекова, А.Т. А. Осмоновдун чыгармаларынын англис тилдеги котормолоруна лингвопоэтикалык анализ (У. Мейдин котормолорунун негизинде) [Текст]: филол. илим. канд. ... дис. / А.Т. Асылбекова. – Бишкек, 2011. – 148 б.
13. Ахманова, О.С. Лингвостилистика как языковедческая проблема [Текст] / О.С. Ахманова // О принципах и методах лингвостилистического исследования. – М., 1966. – С. 355.
14. Ахманова, О.С. Словарь лингвистических терминов. М.,1969.- 488
15. Ахматов, Т. Кыргыз тили. Фонетика. Лексика [Текст] / Т. Ахматов, С. Омуралиева. – Фрунзе: Мектеп, 1990. – 234 б.

16. Аширбаев, Т. Кыргыз тилинин стилистикасы: Стилистиканын жалпы маселелери [Текст]: жог. окуу жайлары ү-н окуу куралы / Т. Аширбаев. –Бишкек; Ош: [б-сыз], 2000. – 1- китеп. – 122 б.
17. Аширбаев, Т. Тилдик каражаттардын стилистикалык табияты [Текст] / Т. Аширбаев. – Бишкек: Педагогика, 2000. – 126 б.
18. Аширбаев, Т. Тилдин фонетикалык жана лексикалык бирдиктеринин стилистикалык табияты [Текст]: филол. илим. д-ру ... дис. автореф. / Т. Аширбаев. – Бишкек, 2000. – 34 б.
19. Бабенко, Л. А. Лингвистический анализ художественного текста[Текст]: учебник практикум/Л. А. Бабенко, И. Е. Васильева, Ю. В. Казприн. – М.: Флинта: Наука, 2004 -496с.
20. Бабенко, Л. А. Филологический анализ художественного текста[Текст]: учебник практикум/Л. А. Бабенко. – М.: МГУ, 2004 - 464с.
21. Балли Ш. Французская стилистика: Пер.с.фр. Долинина К.А.-М.: Изд.иностр. лит.,1961.-394с.
22. Барт, Р. S/Z [Текст]: пер. с фр. / Р. Барт; под ред. Г.К. Косикова. – 2-е изд., испр. – М.: Эдиториал УРСС, 2001. – 232 с.
23. Барт, Р. Воображение знака [Текст] / Р. Барт // Избранные работы: Семиотика. Поэтика: пер. с фр. / Барт Р.; сост., общ. ред. и вступ. ст. Г.К. Косикова. – М., 1989. – С. 246-252.
24. Барт, Р. Избранные работы: Семиотика. Поэтика [Текст]: пер. с фр. / Р. Барт. – М.: Рипол Классик, 1994. – 601 с.
25. Бархударов, Л.С. О новом курсе «Теория и практика перевода» в пединститутах и на факультетах иностранных языков [Текст] / Л.С. Бархударов // Тетради переводчика: науч.-теорет. сб. / под ред. Л.С. Бархударова. – М., 1973. – № 10. – С. 97-101.
26. Бархударов, Л.С. Текст как единица языка и единица перевода [Текст] / Л.С. Бархударов // Лингвистика текста: материалы науч. конф. – М., 1974. – Ч. 1. – С. 40-41.

27. Бархударов, Л.С. Язык и перевод. Вопросы общей и частной теории переводов [Текст] / Л.С. Бархударов. – М.: Междунар. отношения, 1975. – 240 с.
28. Бахтин, М.М. Автор и герой в эстетической деятельности [Текст] / М.М. Бахтин // Литературно-критические статьи. – М., 1986. – С. 5-25.
29. Бодуэн де Куртенэ, И.А. Избранные труды по общей семантической организации текста. Лингвистика текста.- М., 1974 см. карт.
30. Болотнова, Н. С. Филологический анализ текста[Текст]: учеб.пособие/ Н. С. Болотнова. -М.: Флинта-Наука, 2009. -520 с.
31. Болотов, В.И. Эмоциональность текста в аспектах языковой и неязыковой вариативности [Текст] / В.И. Болотов. – Ташкент: Фан, 1981. – 116 с.
32. Борбугулов, М. Адабият теориясы [Текст]: окуу китеби / М. Борбугулов. – Бишкек: Шам, 1996. – 552 б.
33. Борбугулов, М. У истоков поэтического образа [Текст] / М. Борбугулов // Лит. Киргизстан. – 1988. – № 2. – С. 119-129.
34. Будагов, Р. А. Что же лингвистическая поэтика? [Текст]/филол.науки.-1980.-№3.-с.18-26.
35. Вальцель О. Сущность поэтического произведения. Сб. «Проблемы литературной формы»/ В. М. Жирмунского. -Л.: Academia, 1988. -с.4-9
36. Ван Дейк, Т.А. Стратегии понимания связного текста [Текст] / Т.А. Ван Дейк, В. Кинч // Новое в зарубежной лингвистике. – М., 1988. – Вып. 23. – С. 153-208.
37. Виноградов, В.С. Введение в переводоведение: (общие и лексические вопросы) [Текст] / В.С. Виноградов. – М.: Изд-во ин-та общ. и сред. образования РАО, 2001. – 224 с.

38. Виноградов, В.С. Лексические вопросы перевода художественной прозы [Текст] / В.С. Виноградов. – М.: Изд-во МГУ, 1978. – 173 с.
39. Виноградов, В.В. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика [Текст] / В.В. Виноградов. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – 255 с.
40. Виноградова В. В. Понятие синтагмы в синтаксисе русского языка. ,
41. Винокур, Г.О. Понятие поэтического языка [Текст] / Г.О. Винокур // Винокур Г.О. О языке художественной литературы. – М., 1991. – С. 24-31.
42. Волков, И.Ф. Литература как вид художественного творчества [Текст] / И.Ф. Волков. – М.: Просвещение, 1985. – 120 с.
43. Гальперин, И.Р. Глубина поэтического перевода [Текст] / И.Р. Гальперин // Литература и перевод: проблемы теории. – М., 1992. – С. 30-33.
44. Гальперин, И.Р. Текст как объект лингвистического исследования [Текст] / И.Р. Гальперин. – М.: Наука, 1981. – 139 с.
45. Гегель Г.В.Ф. Энциклопедия философских наук. Т. 1. Наука логики. -М.: Мысль, 1974. -452 с. Стр-116
46. Греймас, А. Ж. Структурная семантика: Поиск метода. [Текст] / А. Ж. Греймас. – М.: Академический проект, 2004. -368 с.
47. Гумбольдт, В. О различии строения человеческих языков и его влиянии на дух развития человечества [Текст] / В. Гумбольдт // История языкознания. – М., 1960. – Ч.1. – С. 85-105.
48. Гумбольдт, В. Характер языка и характер народа [Текст] / В. Гумбольдт // Язык и философия культуры. – 1985. – С.344-348.
49. Дербишева З.К. Кыргызский этнос в зеркале языка. –Б. - 2012. –404 с.

50. Дербишева З.К. Ключевые концепты кыргызской лингвокультуры. Монография. –Б. -2012. –176 с.
51. Жирмунский, В.М. Методика стиха [Текст] / В.М. Жирмунский // Теория литературы. Поэтика. Стилистика. – Л., 1977. – С. 56-93.
52. Задорнова, В.Я. Восприятие и интерпретация художественного текста [Текст] / В.Я. Задорнова. – М.: Высш. шк., 1984. – 152 с.
53. Задорнова, В.Я. Словесно-художественное произведение на разных языках как предмет лингвопоэтического исследования [Текст]: автореф. дис. ... д-ра филол. наук / В.Я. Задорнова. – М., 1992. – 48 с.
54. Задорнова, В.Я. Стилистика английского языка [Текст]: метод. указания / В.Я. Задорнова. – М.: Изд-во МГУ, 1986. – 32 с.
55. Залевская, А. А. Текст и его понимание [Текст]: монография / А.А.Залевская. – Тверь, 2001. -177 с.
56. Звегинцев В.А. Семасиология. МГУ. 1957
57. Звегинцев В.Л. История языкознания XIX - XX вв. в очерках и извлечениях. Часть II. - М., 1965. - с.103 – 110).
58. Каде, О. Проблемы перевода в свете теории коммуникаций [Текст] / О. Каде // Вопросы теории перевода в зарубежной лингвистике. – М., 1978. – С. 69-90.
59. Кадырбекова П.К. Маданият аралык коммуникациянын лингвомаданияттык аспектилерин (кыргыз жана немис тилдеринин материалдарынын негизинде) поэтика [Текст]: дис. ... д-ра филол. наук / П.К.Кадырбекова. – Бишкек, 2013. – 335 с.
60. Кадырова Ш. К. Англис жана кыргыз тилдеринде фонетика-фонологиялык жана фоностилистикалык системаларын эксперименттик-контрастивдик изилдөө [Текст]: филол. илим. канд. ... дис. / Ш. К. Кадырова. – Бишкек, 2018. – 356 б.

61. Казакова, Т.А. Практические основы перевода [Текст] / Т.А. Казакова. – СПб.: Союз, 2000. – 320 с.
62. Калиева, К. А. Кыргыз поэзиясын англис тилине которуудагы лингвопоэтикалык маселелер [Текст]: филол. илим. канд. ... дис. / К.А. Калиева. – Бишкек, 2010. – 156 б.
63. Камбаралиева У.Дж. Темперальная категоризация в концептуальной картине мира (на материале русского и кыргызского языков). Монография. (2-е доп.изд.).-Бишкек:2018.-393с.
64. Камбаралиева У.Ж. Когнитивдик тил илими. Монография.- Бишкек:2019.-324б.
65. Камбаралиева У.Ж. Концептуалдык дүйнөнүн сүрөтүндө темпоралдык категоризация (орус жана кыргыз тилдеринин мисалында) поэтика [Текст]: дис. ... д-ра филол. наук / У.Ж.Камбаралиева – Бишкек, 2010. – 330 с.
66. Караева, З.К. Перевод и семиотика: Многоязычное бытие эпоса «Манас» и теоретико-методологические проблемы переводоведения [Текст]: моногр. / З.К. Караева. – Бишкек: [б.и.], 2006. – 332 с.
67. Караева, З. К. Котормонун теориялык жана практикалык негиздери [Текст] / З. К. Караева. – Бишкек: Фаст принт, 2019. – 176 б.
68. Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. Монография. Волгоград: Перемена, 2002.
69. Карнап, Р. Значение и необходимость: Исследование по семантике и модальной логике / Пер. с англ. Н. В. Воробьева. — Биробиджан: Тривиум, 2000. 380 с.
70. Кассирер, Э. Сила метафоры [Текст] / Э. Кассирер // Теория метафоры. – М., 1990. – С. 33-43.
71. Кенжебаев, Д.О. Котормонун илимий-теориялык негиздери. -Б.:2014-404 б.

72. Комиссаров, В.Н. Вопросы теории перевода в зарубежной лингвистике [Текст] / В.Н. Комиссаров. – М.: Междунар. отношения, 1978. – 229 с.
73. Комиссаров, В.Н. Когнитивные аспекты перевода [Текст] / В.Н. Комиссаров // Перевод и лингвистика текста: сб. ст. – М., 1994. – С. 7-22.
74. Комиссаров, В.Н. Лингвистика перевода [Текст] / В.Н. Комиссаров. – М.: Междунар. отношения, 1980. – 167 с.
75. Комиссаров, В.Н. Перевод и языковое посредничество [Текст] / В.Н. Комиссаров // Тетради переводчика. – М., 1984. – Вып. 21. – С. 8-12.
76. Комиссаров, В.Н. Смысловая стратификация текста как переводческая проблема [Текст] / В.Н. Комиссаров // Текст и перевод. – М., 1988. – С. 14-18.
77. Комиссаров, В.Н. Современное переводоведение [Текст]: курс лекций / В.Н. Комиссаров. – М.: ЭТС, 2002. – 420 с.
78. Конурбаев, М.Э. Об актерском и филологическом чтении [Текст] / М.Э. Конурбаев // Folia Anglistica. – М., 1997. – № 1. – С. 27-44.
79. Конурбаев, М.Э. Теория и практика тембрального анализа текста [Текст]: автореф. дис. ... д-ра филол. наук / М.Э. Конурбаев. – М., 1999. – 50 с.
80. Кухаренко, В.А. Интерпретация текста [Текст] / В.А. Кухаренко. – Л.: Просвещение, 1979. – 327 с.
81. Кэтфорд, Д.К. Лингвистическая теория перевода [Текст] / Д.К. Кэтфорд // Вопросы теории перевода в зарубежной лингвистике. – М., 1978. – С. 91-
82. Лакофф Дж. Когнитивная семантика \ \ Язык и интеллект: сб.: пер. с англ. и нем. \ \ сост. И вступит, ст. В.В. Петрова. – М.: Прогресс, 1995. – 143-184с.

83. Левин, Ю.А. Структура русской метафоры [Текст] / Ю.А. Левин // Избранные труды. Поэтика. Семиотика. – М., 1998. – С. 457-463.
84. Левин, Ю.Д. Искусство перевода и жизнь литературы [Текст] / Ю.Д. Левин. – Л., 1985. См. карт.
85. Левин, Ю.И. О семантическом анализе поэтического текста [Текст]/ Ю.И. Левин // Проблемы лингвистической стилистики: тез. докл. науч. конф. – М., 1969. – С. 79-80.
86. Т. Р. Левицкая, А. М. Фиттерман. Теория и практика перевода с английского языка на русский. М.1963
87. Липгарт, А.А. Лингвопоэтическое исследование художественного текста: теория и практика (на материале англ. литературы 16-20 вв.) [Текст]: дис. ... д-ра филол. наук: в 2 т. / А.А. Липгарт. – М., 1996. – 656 с.
88. Липгарт, А.А. О взаимосвязях тембологии и лингвопоэтики [Текст]/ А.А. Липгарт, М.Э. Конурбаев // Общие проблемы строения и организации языковых категорий. – М., 1998. – С. 92-93.
89. Липгарт, А.А. Основы лингвопоэтики: [Текст]/ т. / А.А. Липгарт. – М., 2021. – 166 с.
90. Лихачев, Д. С. Текстология. На материале русской литературы X-XV веков. [Текст]/ -Л.: Наука, 1983. -639с.
91. Лотман, Ю.М. Внутри мыслящих миров [Текст]/ Ю.М. Лотман//Лотман Ю.М. Семиосфера. Культура и взрыв. Внутри мыслящих миров: ст., исслед., заметки. – СПб., 2000. – С. 150 - 390.
92. Лотман, Ю.М. Искусство как семиотическая система [Текст] / Ю.М. Лотман // Ю.М. Лотман и тартуско-московская семиотическая школа: сб. / сост. А.Д. Кошелев. – М., 1994. – С. 59-66.

93. Лотман, Ю.М. Текст в тексте [Текст] / Ю.М. Лотман // Лотман Ю.М. Избранные статьи: в 3 т. – Таллин, 1992. – Т. 1: Статьи по семиотике и типологии культуры. – С. 129-132.
94. Лысякова М. В. Синтагматический потенциал русских синонимов и гипонимов / М. В. Лысякова // Вестник Российского университета дружбы народов. Сер.: Лингвистика. – 2004. – № 6. – С. 143–150
95. Мамбаева, С.К. Проблема адекватности синтаксической номинации терминов по искусству в переводе (на материале англ. рус. и кырг. яз.) [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / С.К. Мамбаева. – Бишкек, 2002. – 30 с.
96. Мамытов, Ж. Көркөм чыгарманын тили [Текст] / Ж. Мамытов. – Фрунзе: Мектеп, 1990. – 124 б.
97. Маразыков, Т.С. Кыргыз тилиндеги тексттерди уюштуруучу каражаттар [Текст] / Т.С. Маразыков. – Бишкек, 1996
98. Маслова В. А. Лингвокультурология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений /В.А.Маслова. – М., 2001. –208с.
99. Маслова, В.А. Введение в когнитивную лингвистику. – М.,2008.
100. Маслова, В.А. Коды культуры [Текст]: учеб. пособие / В.А. Маслова, М.В. Пименова. – М.: ФЛИНТА: Наука, 2016. – 180 с.
101. Мельников Г.П. Язык как система и языковые универсалии // Системные исследования. Ежегодник 1972. — М.: Наука, 1973, с. 183–204. Мельников Г. П. Типы означаемых языкового знака и детерминанта языка. - В кн.: Проблемы семантики. М., "Наука", 1974.
102. Мехмет, Или. Тектеш эмес тилдердеги фразеологиялык каражаттардын которуу ыкмаларынын өзгөчөлүктөрү [Текст]: филол. илим. канд. ... дис. / Или Мехмет. – Бишкек, 2012. – 157 б.
103. Моррис, Ч. Из книги «Значение и означивание» [Текст] / Ч. Моррис // Семиотика. – М., 1983. – С. 118-132.

104. Моррис, Ч. Основания теории знаков [Текст] / Ч. Моррис // Семиотика / пер. Ю.С. Степанова. – Благовещенск, 1998. – Т.1. – С. 36-88.
105. Мусаев, С.Ж. Тексттин коммуникативдик структурасы [Текст]: филол. илим. д-ру ... дис. автореф. / С.Ж. Мусаев. – Бишкек, 2000. – 36 б.
106. Мусаев, С.Ж. Текст: Прагматика, Структура [Текст] / С.Ж. Мусаев. – Бишкек: Раритет Инфо, 2000. – 321 с.
107. Назарова, Т.Б. Филология и семиотика. Современный английский язык [Текст] / Т.Б. Назарова. – 2-е изд., испр. – М.: Высш. шк., 2003. – 191 с.
108. Найда, Ю.А. К науке переводить [Текст] / Ю.А. Найда // Вопросы теории перевода в зарубежной лингвистике. – М., 1978. – С. 114-151.
109. Найманова, Ч.К. Сопоставительное исследование прилагательных английского и кыргызского языков [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Ч.К. Найманова. – Бишкек, 1995. – 20 с.
110. Новиков, А.И. Семантика текста и ее формализация [Текст] / А.И. Новиков. – М.: Наука, 1983. – 215 с.
111. Оморов, А. Жолон Мамытовдун ырларынын айрым маселелери: сөз маанилери, троптун түрлөрү, фоностилистикалык каражаттар жана ыр түзүлүшү [Текст]: Монография/А. Оморов. -Б., 2002.
112. Орозбаева, Г.А. Лингвосемиотический анализ перевода трагедии В.Шекспира «Отелла» (на материале перевода А. Осмонова) [Текст]: дис. ... канд. филол. наук / Г.А. Орозбаева. – Бишкек, 2011. – 160 с.
113. Орузбаева, Б. О. Сөз (сөздүн түзүлүшү) [Текст] / Б. О. Орузбаева. – Бишкек: Илим, 1994. – 259 б.
114. Орузбаева, Б. О., Сагымбаева Б.С. Лингвистикалык терминдердин сөздүгү.-Б.,2004.
115. Ормонбекова А. Тилдик кубулуштарды лингвопоэтикалык аспектиде изилдөө.-Б.: Бийиктик, 2010.-362б.

116. Өмүралиева, С. Тексттин семантикасы жана структурасы (Ч. Айтматовдун көркөм чыгармалары боюнча) [Текст]: филол. илим. д-ру ... дис. автореф. / С. Өмүралиева. – Бишкек, 1999. – 45 б.
117. Пименова, М. В. Языковая картина мира [Текст]: учеб. пособие / М.В. Пименова. – 3-е изд., доп. – М.: ФЛИНТА: Наука, 2012. – 112 с.
118. Пирс, Ч. Начала прагматизма [Текст] / Ч. Пирс. – СПб.: Алетейя, 2000. – Т. 2: Логические основания теории знаков. – 352 с.
119. Попова, Н.Б. Информативность поэтического текста [Текст] / Н.Б. Попова. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 1992. – 140 с.
120. Попова З.Д., Стернин И.А. Очерки по когнитивной лингвистике – Воронеж: «Истоки», 2002. – 191с.
121. Попова З.Д., Стернин И.А. Концептосфера и картина мира\ \ Язык и национальное сознание. Вып.3.– Воронеж,2002.
122. Попова З.Д., Стернин И.А. Язык и национальная картина мира – Воронеж, 2001.
123. Потебня, А.А. Мысль и язык [Текст] / А.А. Потебня. – Киев: СИНТО, 1993. – 191 с.
124. Прозоров В. Г., Основы теории и практики перевода с английского языка на русский. -М.: КГУ, 1998. -234 с.
125. Реформатский А. А. Лингвистические вопросы перевода/ Иностр. Языки в школе. -1952. -№6. -с.99-100.
126. Рецкер, Я.И. Пособие по переводу с английского языка на русский язык [Текст] / Я.И. Рецкер. – 3-е изд., перераб и доп. – М.: Просвещение, 1982. – 159 с. – На англ. яз.
127. Рысалиев К. Кыргыз ырларынын түзүлүшү. -Ф.: Мектеп, 1965. - 70б
128. Рябцева, Н.К. Текст как объект содержательного анализа и проблемы формализации перевода [Текст] / Н.К. Рябцева // Текст и перевод. – М., 1988. – С. 101-113.

129. Садыков, Т. Азыркы кыргыз тили: морфология [Текст] / Т. Садыков, И. Абдувалиев. – Бишкек: [б-сыз], 1997. – 294 с.
130. Сатыбалдиева, Г.А. Гипербола и средства её выражения в разносистемных языках [Текст]: дис. ... канд. филол. наук / Г.А. Сатыбалдиева. – Бишкек, 2009. – 170 с.
131. Сепир, Э. Язык, раса и культура [Текст] / Э. Сепир // Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии. – М., 1993. – С. 185-194.
132. Сыдыков, А.Н. Этнолингвистика: опыт ретроперспективы: -Б.:2011.-236с.
133. Сыдыков А.Н., Ниязалиева Р.А. Сопоставительная фонетика русского и киргизского языков. Учеб.-метод. пособие студентов-филологов и магистрантов: -Б.:2020.-156с.
134. Соссюр, Ф. де. Курс общей лингвистики [Текст] / Ф. де Соссюр // Соссюр Ф. де. Труды по языкознанию. – М., 1977. – С. 31-273.
135. Степанов, Г.В. Язык. Литература. Поэтика [Текст] / Г.В. Степанов. – М.: Наука, 1988. – 380 с.
136. Степанов, Ю.С. В мире семиотики [Текст] / Ю.С. Степанов // Семиотика. – М., 1983. – С. 5-36.
137. Стернин, И.А. Роль человеческого фактора в языке / Серебренников Б.А., Кубрякова Е.С., Постовалова В.И., Телия В.Н., Уфимцева А.А. – М., 1988. – 416-б
138. Стернин, И.А. Типы значений и концепт \ И.А.Стернин \ Концептуальное пространство языка. – Тамбов: Изд-во ТГУ, 2005.- С.257-282.
139. Стернин, И.В., Тагаев М.Дж., Камбаралиева У.Ж. Основные направления и перспективы развития когнитивных исследований в кыргызской республике \ Вестник КРСУ.-Б.,-2005. Т.15., №2. С. 2002-2004.

140. Тагаев, М. Дж. Кыргызская лингвистика на пути к когнитивной модели языка [Текст] / М.Дж. Тагаев // Вестн. Ош. гос. ун-та. Филол. илим. сер., Психологиялык-пед. илим. сер. – 2006. – № 3. – С. 87-89.
141. Тарский Альфред Исследование по семантике и модальной Обосновании научной семантики. Перевод с польского Б.Т.Домбровского.
142. Токтомадова, А.С. Эралиевдин “Ак Мөөр” лирикалык поэмасынын котормосуна лингвопоэтикалык анализ [Текст]: дис. ... канд. филол. наук / А. С. Токтомадова – Бишкек, 2017. – 196 с.
143. Томашевский, Б.В. Теория литературы (Поэтика) [Текст] / -М.: Аспект-Пресс, 1999.-334с.
144. Усубалиев, Б. Антонимдерди изилдөөнүн жана окутуунун урунттуу маселелери [Текст]: -Бишкек, 2021. –530б.
145. Усубалиев, Б. Көркөм чыгармага лингвистикалык илик [Текст] / Б. Усубалиев. – Бишкек: [б-сыз], 1994. – 196 б.
146. Филлмор, Ч. Фреймы и семантика понимания [Текст] / Ч. Филлмор // Новое в зарубежной лингвистике. – М., 1988. – Вып. 28. – С. 52-92.
147. Чуковский К. И. Высокое искусство. -М.: Сов. писатель, 1968. - 389с.
148. Шанский, Н. М. Лингвистический анализ художественного текста [Текст]/Н. М. Шанский – Л., 1990. -416с.
149. Шаповалов, В.И. Контексты перевода: статьи разных лет [Текст] В.И. Шаповалов. – Бишкек: Просвещение, 2004. – 408 с.
150. Швейцер, А.Д. Теория перевода: (статус, проблемы, аспекты) [Текст] / А.Д. Швейцер. – М.: Наука, 1988. – 214 с.
151. Шериев Ж. Адабият теориясы [Текст] /-Б., 2004.
152. Щерба Л.В., Языковая система и речевая деятельность. -Л., 1974.- с.60.

153. Юдахин К.К. Киргизско-русский словарь.-М.: Сов.энциклопедия, 1965.
154. Якобсон, Р. Работы по поэтике [Текст] / Р. Якобсон. – М.: Прогресс, 1987. – 464 с.
155. Akhmanova, O.S. The Bable of prosodic representation. Concerning the metalanguage of prosodic analysis [Text] / O. Akhmanova, L.V. Minayeva, ed.by P. Garvin // A Guide-book for the third World Congress of phoneticians. The phonetic society of Japan. Sophia, 1976. – P. 53.
156. Akhmanova, O. Concerning the logic of natural languages and the naturalness of the logical ones [Text] / O. Akhmanova // Word. – 1967. – № 23(1-3). – P. 13-16.
157. Akhmanova, O. Linguistics and Semiotics [Text] / O. Akhmanova, R.F. Idzelis. – М.: Moscow University Press, 1979. –188 p.
158. Akhmanova, O. Optimization of Natural Communication systems [Text] / O. Akhmanova. – Mouton: The Hague-Paris, 1977. – P. 38-53.
159. Chomsky, N. Aspects of the theory of Syntax [Text] / N. Chomsky. – Cambridge: MIT press, 1965. – 131 p.
160. Fillmore, Ch.J. Remarks on contrastive pragmatics [Text] / Ch.J. Fillmore // Contrastive Linguistics: Prospects and Problems. – 1984. – P. 119–142.
161. Halliday, M.A.K. Lexis as a linguistic level [Text] / M.A.K. Halliday Bazzell et. Al. – In Memory. – 1991. – 270 p.
162. Lakoff, G.J.M. Metaphors we live by [Text] / G.J.M. Lakoff. – Chicago; London, 1980. – 120 p.
163. Leech, G. Principles of pragmatics [Text] / G. Leech. – N.Y.: Longman, 1983. – 250 p.
164. Lotman, J.M. Primary and secondary communication modeling systems [Text] / J.M. Lotman, ed. by D.P. Lucid // In: Soviet semiotics. – Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1977. – 200 p.

165. Morris, Ch. W. Foundations of the Theory of Signs [Text] / Ch.W. Morris // Chinese Semiotic Studies. – 1938. – Vol. 15(1). – P. 1-14.
166. Nida, E. Meaning across cultures [Text] / E. Nida, W.D. Reymann. – NY., 1981. – 90 p.
167. Riffaterre, M. Hypersign [Text] / M. Riffaterre // American Journal of Semiotics. – 1987. – Vol. 5, Is.1. – P.1-5.
168. Riffaterre, M. Semiotics of Poetry [Text] / M. Riffaterre // J. Aesthetics and Art Criticism. – 1980. – Vol. 39 (1). – P. 93-97.
169. Saussure, F. de. Course in general linguistics [Text] / F. Saussure de, ed. by R. Harris. – London; Duckworth, 1983. – 266 p.
170. Sebeok, Th. Approaches to Semiotics [Text] / Th. Sebeok. – Lnd., 1977.
171. Shapovalov, V. “Translation Enciklopaedia” as virtual textbook // Eurasia Online’ 98: New markets for telematics products and services for education and training health care and electronic commerce International Conference [Text] / V. Shapavalov, ed. by D. Ziyasheva, J. Babot. – Almaty; Luxembourg: European Communities, 1998. P. 50–55.
172. Shapovalov, V. The problem of national identification in post-soviet cultural space of Central Asia [Text] / V. Shapavalov // National Building after Independence. Ethno-social basis of in Central Asia and the Middle East. – Tashkent, 1996. – 108 p.

Англис тилиндеги адабияттар:

173. Epic “Manas”: in two vol. [Text] / trans. by W.May. – Moscow-Bishkek, 1995. – 335 p.
174. Алиманов К. Эл адабияты сериясы 11 том //Мундук Зарлык, Кыз Дарыйка, Нарикбай. [Текст] / Бишкек 2002ж. -288б.
175. Гулен Ф. М. Эң улуу ибадат намаз: [Текст] /кыргыз тилине котор. С. Идирисов. -Бишкек: Дилазык, 2019. -447 б.

176. Кыз Дарыйка: элдик поэма= “Female Warrior Dariyka”, National роем [Текст] А. Акматалиев [ж.б.]; англис тилине котор. Г. Жапарова. - Бишкек: Улуу Тоолор, 2021.
177. Калиева К. А. Көркөм сөз өнөрү. Б. 2013. -120 б.
178. Каримова Ш. Кыргызча-Орусча-УлууАнглисче идиомалар сөздүк. Б., 2018. /English-Kyrgyz-Russian Idioms Dictionary, Avrasya Press 2018.
179. Сайкал: баатырдык эпос = Saikal: Kyrgyz’s Female Warrior [Текст] / түз.: А. Акматалиев [ж.б.]; англис тилине котор. З. Караева. – Бишкек: Турар, 2019. – 312 б.
180. Үсөнбаев А, Олжобай менен Кишимжан=Oljobai and Kishimjan [Текст] /англис тилине которгондор А. Асылбекова, К. Калиева. - Бишкек: 2022. -135б.
- Эралиев С, Ак Мөөр = Ак Moor (poetry) [Текст] /англис тилине которгон. А. Токтоматова. -Бишкек: 2017. -244б.

Колдонулган сөздүктөрдүн тизмеси

181. New Webster’s Dictionary of the English Language. Surjeet publications [Text] / [J. Attenberg](#). –Surjeet publications, 1989. – 1856 p.
182. Абдиев Т. Котормо таануу терминдеринин түшүндүрмө сөздүгү [Текст] / Т. Абдиев. – Бишкек, 2005.
183. Ахманова, О.С. Словарь лингвистических терминов [Текст] / О.С. Ахманова. – М.: Сов. энцикл., 1969. – 608 с.
184. Акматалиев, А. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү [Текст] / А. Акматалиев, И. Абдувалиев ж.б. I, II-бөлүк. - Бишкек: Аврасия Пресс, 2015. – 800 б.
185. Дамаскин., Воронцов [Текст] Сравнительные словари всех языков и наречий, собранные десницею всевысочайшей особы. - В Санктпетербурге: Печатано в типографии у Шнора, 1787-1789.
186. Дыбо А.В. Этимологический словарь тюркских языков.

Том 9(дополнительный). Этимологический словарь базисной лексики тюркских языков [Текст] / Составитель - Астана: ТОО «Prosper Print», 2013. - 616 с.

187. Карасаев, Х. Карасай сөздүк = Камус наама [Текст] / Х. Карасаев. – Б., 1996. – 853 б.

188. Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү [Текст] / Ж. Осмонова, К. Конкобаев, Ш. Жапаров. – Б.: КТМУ, 2001. – 519 б.

189. Курманакунов, Б.Н. Кыргызча-англисче, англисче-кыргызча сөздүк [Текст] / Б.Н.Курманакунов. – Б.: Кут-Бер, 2016. – 800 б.

190. Лингвистический энциклопедический словарь [Текст] / гл. ред. В.Н. Ярцева. – М.: Советская энциклопедия, 1990. – 685 с.

191. Ожегов, С.И. Толковый словарь русского языка [Текст] / С.И. Ожегов, Н.Ю.Шведова. - М.: Наука, 1999. – 944 с.

192. Орузбаева, Б.Ө. Кыргыз тилинин этимологиялык сөздүгүнө материалдар [Текст] / Б.Ө. Орузбаева. - Б., 2010. – 147 б.

193. Наджип Э.Н. Историко-сравнительный словарь тюркских языков XIV века. На материале Хосрау и Ширин. Кутба. Книга I. М. Наука 1979г. 480 с.

194. Наделяев В. М., Насилов Д. М. Древнетюркский словарь [Текст]/ -Л., 1969г. -716с.

195. Русско-кыргызский словарь: 51 000 слов [Текст] / под ред. К.К. Юдахина.- Б.: Шам, 2000. – 992 с.

196. Шипова Е. Н. Словарь тюркизмов в русском языке [Текст]/ -Алма-Ата.: Казакстан, 1976. -392 с.

197. Шүкүров, Ж. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү [Текст] / Ж. Шүкүров. – Ф.: Кыргызстан, 1969. – 154 б.

198. Webster's Dictionary of English Usage [Текст] / М. Webster. - Inc. Staff. Merriam-Webster. – 1989. – 989 p.

199. Russian-English Dictionary, 2000) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://play.google.com/store/apps/details?id=com.expressstemplate.DicRusEng&hl=ru&gl=US>. – Загл.с экрана.
200. Oxford English Dictionary түшүндүрмө сөздүгү, 1993 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.oed.com/>. – Загл.с экрана.
201. Collins Concise English Dictionary © HarperCollins Publishers. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.wordreference.com/definition/son>. – Загл.с экрана. (accessed 07.05.2021).
202. Etymology-online.com. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.etymology-online.com/son>. – Загл.с экрана. (accessed 07.05.2021).
203. Longman Dictionary of Contemporary English [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.ldoceonline.com/dictionary/son> . Загл.с экрана. (accessed 07.05.2021).
204. Oxford Advanced Learner's Dictionary. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/son>. – Загл.с экрана. (accessed 07.05.2021).
205. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү [Текст] / ред.: Э. Абдуллаев, Д. Исаев. – Фрунзе: Мектеп, 1984. – Т. 1. – 622 б.
206. Квятковский, А.П. Поэтический словарь [Текст] / А.П. Квятковский. – М.: Сов. энцикл., 1966. – 375 с.
207. Лингвистический энциклопедический словарь [Текст] / гл. ред. В.Н. Ярцева; редкол.: В.А. Виноградов, И.К. Сазонова, Ю.С. Степаов [и др.]. – М.: Сов. энцикл., 1990. – 688 с.
208. Розенталь, Д.Э. Словарь-справочник лингвистических терминов [Текст] / Д.Э. Розенталь, М.А. Теленкова . – М.: Просвещение, 1985. – 399

209. Степанов, Ю.С. Стилистика [Текст] / Ю.С. Степанов // Лингвистический энциклопедический словарь / гл. ред. В.Н. Ярцева. – М., 1990. – С. 493.

210. АБВУУ Lingvo 8.0 Многоязычная версия. АБВУУ Software House, 2002 [Электронный ресурс].–Режим доступа: <https://www.abbyy.com/ru-ru/news/2002/04/abbyy-lingvo-80-slovani-na-lyuboj-vkus/#sthash.GzsHlY8n.dpbs>. – Загл.с экрана.

211. Encyclopedia Britannica. Electronic edition, 1996. [Электронный ресурс]. – Режимдоступа:http://darwin-online.org.uk/converted/pdf/1823_Encyclopedia_A770.06.pdf. – Загл.с экрана.

Кыргыз тилинен англис тилине алынган этнографизмдер

Aksakal: Old man/respected elder

Dutar: a traditional two-stringed instrument

Dzhigit: noble youth/knight

Gaffern: old men/elders

Ghazal: Rooted in 7th century Arabia and gaining prominence in the 13th& 14th centuries through Persian poets such as Rumi and Hafiz, the ghazal is a poetic expression of the pain and loss of separation, and the beauty of love.

Hauberk: breastplate

Jahan: champion fighter

Jamby: children’s game. Two teams compete with each other to shoot down stones with a ball.

Jayloo: valley pastureland

Kok Boru: traditional game similar to polo, with a goat carcass instead of a ball

Komuz: a lamellophone instrument consisting of a metal tongue attached to a frame. Also known as a jaw harp or a Jew’s harp.

Kумыз: traditional drink of fermented mare’s milk

Paloo: Central Asian dish of rice, spices, onions, carrots and lamb

Som: local currency

Toi: traditional party to mark births, weddings and anniversaries.